Jaarboek Oud-Utrecht 1989

Vereniging Oud-Utrecht

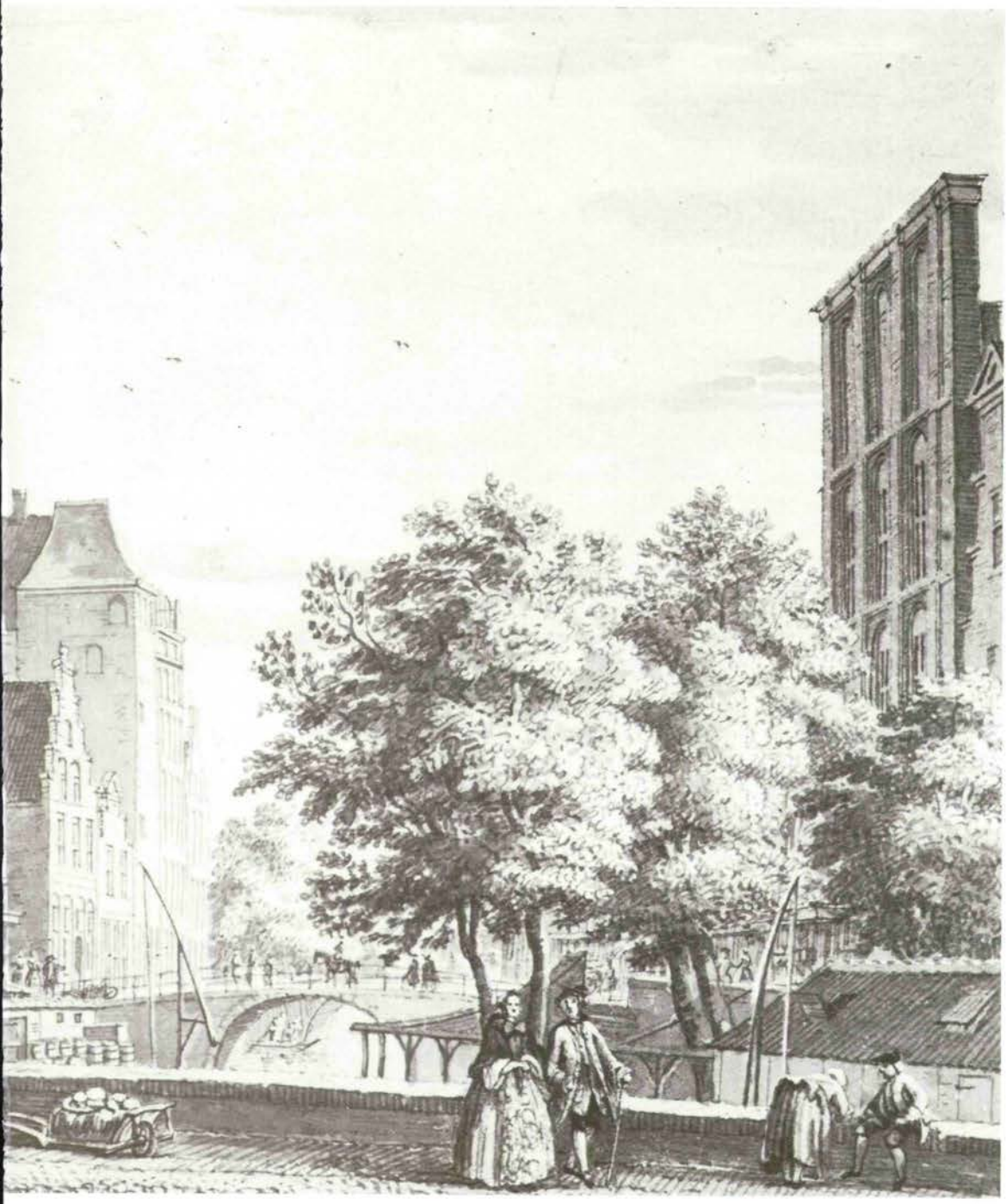

Jaarboek Oud-Utrecht

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 - .... - Utrecht: Vereniging Oud-Utrecht
ISSN 0923-7046
Verschijnt jaarlijks
Jaarboek 1989/[red. T. J. Hoekstra... et al.]
ISBN 90-71108-07-4
SISO utre 938 UDC 949.283 (058)
Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

Jaarboek Oud-Utrecht 1989

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

De Vereniging Oud-Utrecht

Redactie:
Drs. T. J. Hoekstra, drs. G. J. Hooykaas, mw. J. van der Torren-Gerritsen, mw. drs. A. L. Jordens, drs. H. L. Ph. Leeuwenberg en drs. P. C. B. Maarschalkerweerd.

Inhoud

De auteurs 6

Woord vooraf 7

H. A. M. Jongerius, De Broederschap der Ellendige Zielen aan de Buurkerk te Utrecht, 1436-1520 9

Alice Ross, Het eerste stadhuis van Utrecht - een belangrijke verbouwing in 1546 37

E. C. van Santen, De groteskendecoratie aan de gevel van het 16e eeuwse Utrechtse stadhuis 58

H. L. Houtzager, Johannes Hayman, pion in het cartesiaanse strijdperk te Utrecht 74

P. H. Rem en M. B. W. Broekema, Soestdijk, lustslot voor de held van Waterloo. Een nadere beschouwing van de stilistische en iconografische aspecten van een vorstelijk verblijf 85

R. Apell, Monumentenzorg in de provincie Utrecht in de jaren 1985-1988 104

A. G. Schulte, Utrechtse huizen beschreven 133

M. van de Vrugt, Utrechtse studenten tussen 1815 en 1877 141

G. J. Kylstra-van der Eijk, Kroniek over het jaar 1988 147

Vereniging Oud-Utrecht: Jaarverslag 1988 167

Vereniging Oud-Utrecht 170

Leden 171

De auteurs:

Ir. R. Apell, hoofdinspecteur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist voor de regio Noord-Holland, Utrecht, Flevoland en Gelderland. Drs. M. B. W. Broekema, kunsthistoricus, verbonden aan de Opleiding voor restauratoren te Amsterdam. Dr. H. L. Houtzager, gynaecoloog, verbonden aan het Reinier de Graafgasthuis te Delft. Drs. H. A. M. Jongerius, historicus te Utrecht. Drs. P. H. Rem, kunsthistoricus, docent aan de VU te Amsterdam. Drs. Alice Ross, kunsthistorica, werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Drs. E. C. van Santen, kunsthistorica, werkzaam voor het Monumenten Inventarisatie Projekt bij de gemeente Utrecht. Drs. A. G. Schulte, kunsthistoricus, werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Mr. M. van de Vrugt, rechtshistorica, verbonden aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Woord vooraf

Dit *Jaarboek* is samengesteld volgens de oude, beproefde formule: gevarieerde bijdragen over het verleden van de stad en de provincie Utrecht.
Mevrouw drs. E. C. Jimkes-Verkade heeft zich wegens drukke werkzaamheden uit de redactie teruggetrokken. Met aanstekelijke opgewektheid en een groot gevoel voor humor heeft Els Jimkes de redactievergaderingen voorgezeten en de belangen van het *Jaarboek* in het bestuur bepleit. Zij heeft gedurende zes jaar veel werk verzet waarvoor de redactiecommissie haar dankbaar is. Haar plaats in de redactie is ingenomen door mevrouw mr. J. van der Torren-Gerritsen.

De redactie

De Broederschap der Ellendige Zielen aan de Buurkerk te Utrecht, 1436-1520*

H. A. M. Jongerius

Inleiding

Menigeen zal op reis door een van de katholieke landen rond de Middellandse Zee wel eens een kerkelijke processie voorbij hebben zien trekken. Wellicht is het daarbij opgevallen dat naast geestelijken ook leken hieraan in groepsverband meedoen: er zijn in zo'n optocht dikwijls rijen anonieme gemaskerden te zien, die blootsvoets publiekelijk boete doen voor hun zonden. Weer andere groepen vertegenwoordigen hun eigen parochie of zijn op grond van een bepaalde devotie georganiseerd. De gelovigen torsen gezamenlijk enorme beelden van hun heiligen kilometers ver door de straten van de stad om op die wijze uiting te geven aan hun religieuze gevoelens. Het verband waarbinnen deze activiteiten plaatsvinden is doorgaans dat van de religieuze broederschap. Hieronder worden groepjes leken, mannen en vrouwen, verstaan, die zich in dienst van een of andere devotie aaneen sloten in verenigingsverband. Sommige van deze broederschappen zijn al eeuwenoud en dateren nog uit de middeleeuwen. De nuchtere Nederlander zal zich zelden realiseren, dat hij bij het zien van zo'n kleurrijk en emotioneel schouwspel in zekere zin in zijn eigen geschiedenis terugblikt. Voordat de reformatie aan het einde van de zestiende eeuw namelijk aan dit vertoon een halt toeriep, werd ook bij ons het geloof openlijk en in groepsverband beleden. Het fenomeen van de lekebroederschap maakte in de late middeleeuwen in de Nederlanden een grote bloei door. Zo'n broederschap wil ik in dit artikel nader beschouwen en wel de vijftiende-eeuwse Broederschap der Ellendige Zielen, die verbonden was aan de Utrechtse Buurkerk. De keuze hangt onder meer samen met de omstandigheid dat juist van die broederschap veel archiefmateriaal bewaard is gebleven[1]. Het tijdsbestek waarop ingegaan wordt, loopt van de oprichting in 1436 tot ongeveer 1520 toen twee grote projecten van de broederschap – te weten de aanschaf van een altaarstuk en de bouw van een eigen kapel – voltooid waren.

* Dit artikel is een verkorte versie van mijn doctoraalscriptie 'De Broederschap der Ellendige Zielen aan de Buurkerk te Utrecht, 1436-1520', (Utrecht 1988, niet uitgegeven). De scriptie kwam tot stand onder begeleiding van drs. Louise van Tongerloo. Voor een uitgebreide verantwoording, citaten uit de bronnen en een volledige transcriptie van de fundatieoorkonde verwijs ik naar de orginele scriptie, die kan worden geraadpleegd in de bibliotheek van de faculteiten der letteren te Utrecht.

[1] De belangrijkste bronnen zijn: Gemeentearchief Utrecht (GAU), Bewaarde Archieven (BA), I, 225: fundatieoorkonde (1436); 226; register van de broeders en zusters der Zielbroederschap, met opgaaf over de betaling der doodschulden (aangelegd circa 1447 en bijgehouden tot de jaren '70 van de vijftiende eeuw); 227: cartularium van de Zielbroederschap (circa 1480); 239: rekeningen (vanaf 1485).

Religieuze lekebroederschappen en hun achtergrond

In de late middeleeuwen vonden er op vele terreinen grote maatschappelijke veranderingen plaats. Van een feodale agrarische samenleving vond een overgang plaats naar een opener en meer dynamische maatschappij, waarvan het brandpunt de stad was. Daar boden handel en nijverheid de mensen de mogelijkheid om hun levensomstandigheden te verbeteren en zich te bevrijden van de knellende banden van de horigheid. Er ontstond in de veertiende en vijftiende eeuw dan ook een sterke migratie van het platteland naar de stad.
Migratie naar de stad betekende niet alleen bevrijding en nieuwe kansen maar ook een sprong in het ongewisse, ontworteling uit de vertrouwde en veilige gemeenschap van familie en dorp. In de stad was het een harde strijd om het bestaan. Er was lang niet altijd werk en de vele nieuwkomers maakten de spoeling dun. Reeds gevestigden trachtten de door hen verworven posities en rechten af te schermen tegen nieuwe groepen, die een plaats voor zich opeisten. Dit alles leidde tot maatschappelijke spanningen[2]. Opstanden en oorlogen waren hier het gevolg van. Daarbij kwamen nog de steeds weer oplaaiende pestepidemieën, die sinds 1347 over Europa waarden. Wie alleen stond voelde zich kwetsbaar en machteloos in deze woelige wereld.
Ook op het religieuze vlak waren er grote veranderingen gaande, die samenhingen met de hierboven genoemde factoren. Alle onzekerheden, rampen en verschrikkingen van zijn tijd brachten de mens besef bij van de kortstondigheid en futiliteit van het aardse bestaan. Hij zocht steun in zijn godsdienstige overtuiging dat het ware geluk hem in de hemel wachtte. Tegelijkertijd ontwaarde hij in de rampspoeden een straf van God voor de zondigheid van de mensen. Hij zag de misstanden in de kerk, die tussen hem en God moest bemiddelen, en raakte vanuit het besef dat zijn dagelijkse bestaan ver af stond van de ideale christelijke levenswandel bevreesd voor de dood en zijn zieleheil[3].
Een enorme opbloei van religiositeit was het gevolg. Via heiligenverering, Mariadevotie en veelvuldige bedevaarten probeerden de mensen God tot genade en vergiffenis voor hun onvermijdelijke zwakheden te bewegen. Het idee daarbij was dat de mens zelf kon bijdragen aan het eigen zieleheil en dat van anderen[4]. De burger wenste – net zoals hij dat in zijn wereldse bestaan probeerde – in zijn geloof persoonlijke verantwoordelijkheid te nemen en zich aan de bevoogding door de kerk te onttrekken.
Tegelijkertijd vond er een verandering plaats in het denken over het hiernamaals. Lange tijd was er slechts de keuze geweest tussen zalig worden in de hemel of verdoemd zijn in de hel. De geëmancipeerde burgerij in de steden besefte dat het voor haar onmogelijk was een strikt zuivere levenswandel te verenigen met haar werk. Ze had de nuances leren zien, die er in de dagelijkse werkelijkheid tussen goed en kwaad bestonden. Er was nu ook in de religie behoefte aan

[2] J. van Herwaarden, 'Geloof en geloofsuitingen in de 14e en 15e eeuw. Eucharistie en lijden van Jezus', *Handelingen van het wetenschappelijk colloquium te Brussel, 21-24 oktober 1981,* J. D. Janssens, red. (Brussel, 1982) 175, 176.
[3] J. van Herwaarden en R. de Keyser, 'Het gelovige volk in de late middeleeuwen', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden,* IV (Haarlem/Bussum, 1980) 413.
[4] *Een scone leeringe om salich te sterven,* B. de Geus, J. van der Heijden, A. Maat, D. den Ouden, red. (Utrecht, 1985) 17, 18.

een weerspiegeling daarvan. Dit alles resulteerde in de opkomst van het vagevuurbesef.
Al vroeg in de geschiedenis van het christendom leefden in het volksgeloof ideeën over iets als een derde plaats naast hemel en hel, waar smoezelige doch niet geheel verdorven zielen hun zonden konden uitboeten. Deze denkbeelden hadden evenwel nooit vastere vorm gekregen. Eerst nu de behoefte eraan zo groot werd nam de kerk de leer van het vagevuur over. Deze leer kwam erop neer dat direct na de dood een voorlopig oordeel volgde, dat tot hemel of hel maar in de meeste gevallen tot het vagevuur leidde. Tenslotte zou voor iedereen op de Jongste Dag het Laatste Oordeel volgen.
Het oordeel had de vorm van een juridisch proces waarbij de duivel als de aanklager fungeerde en Maria of een andere heilige om clementie vroeg bij Christus als rechter[5]. Door devotie of goede werken tijdens het leven kon de voorspraak van heiligen verkregen worden alsmede aflaten om het verblijf in het vagevuur te bekorten. Daarbij deed zich het fenomeen van de 'optelvroomheid' voor: de verhouding tussen goed en kwaad in de mens kreeg een kwantitatieve dimensie. Een bezoek aan een heiligdom, het bijwonen van een mis of het doen van bepaalde gebeden leverden per keer steeds een hoeveelheid aflaten op. Aflaten kon men trouwens ook gewoon voor geld van de kerk kopen. Het was alsof er voor elk persoon een kasboek werd bijgehouden waarin alle zonden tegen alle goede werken werden afgezet hetgeen een batig saldo aan aflaten diende op te leveren.
De opbloei van de religieuze lekebroederschappen in de veertiende en vijftiende eeuw moet geplaatst worden binnen de boven geschetste maatschappelijke en religieuze context. In een van religie doordrenkte maatschappij als de middeleeuwse lag het voor de hand dat allerlei mensen, die behoefte hadden aan onderlinge steun, zich binnen een religieus getint kader organiseerden. Volgens de Franse historicus Vauchez is de achterliggende oorzaak van de bloei, dat broederschappen een instrument waren voor integratie in het burgerleven van allerlei zwakke groepen, zoals vreemdelingen en eenvoudige ambachtslieden. Die verwierven bescherming, respect en rechten van de groep waarbij zij zich aansloten en kregen zo nuttige contacten met medebroeders uit hogere kringen[6].
Het feitelijke doel van al die broederschappen was het bevorderen van het zieleheil van de leden. Dat kon op vele manieren gebeuren, zowel door goede werken als door gebeden. Zo waren er broederschappen, die zich richtten op boetedoening en andere, die geld bijeen brachten voor de bouw of verfraaiing van kerken. Weer andere hielden zich bezig met liefdadigheid. Ze richtten gasthuizen op voor arme reizigers, pelgrims, zieken en bejaarden[7]. In alle gevallen stelde men zich onder bescherming van een heilige, die men bepaalde kwaliteiten toedichtte, en kwam daartoe regelmatig in de kerk bijeen. Doorgaans droeg een religieuze broederschap het karakter van een soort onderlinge verzekering. Een lid had de zekerheid dat hij na zijn overlijden op nette wijze begraven zou wor-

[5] *Een scone leeringe,* 12.
[6] André Vauchez, 'Les confrèries au moyen âge. Esquisse d'un bilan historiographique', *Revue historique,* 558 (1986) 471.
[7] Een Utrechts voorbeeld hiervan beschreven in G. M. W. Ruitenberg, 'Het Sint Bartholomeusgasthuis te Utrecht, 1367-1500', *Jaarboek Oud-Utrecht 1979,* 8-53.

den en dat zijn medebroeders hem in hun gebeden zouden blijven herdenken, hetgeen hem aflaten voor het vagevuur zou opleveren.
Aan het einde van de vijftiende eeuw begon het succes van het broederschapswezen te tanen. Het was toen wijd verspreid maar tegelijkertijd begon de religieuze beleving een andere weg te kiezen. Onder invloed van de Moderne Devotie begon men het vertrouwen te verliezen in uiterlijk vertoon, rituelen en optelvroomheid als middelen om de verdoemenis te ontlopen. Er kwam veel kritiek op de verstarde en corrupte officiële kerk. Particulieren stichtten zelf liefdadige instellingen in plaats van via een broederschap aan caritas te doen. Ook de overheid begon die sociale taken over te nemen. Dit alles tastte de bestaansgrond van de religieuze broederschap aan. Na een geleidelijke daling van het ledental sinds ongeveer 1500 stierven vele broederschappen in de Nederlanden in de loop van de zestiende eeuw een zachte dood[8]. De komst van het protestantisme aan het einde van die eeuw betekende voor de meeste het definitieve einde.

Het doel van de Broederschap der Ellendige Zielen en de motieven van haar stichters

De naam Broederschap der Ellendige Zielen kan met betrekking tot de doelstelling voor een misverstand zorgen. Onder de naam 'Ellendigenbroederschappen' worden in de regel broederschappen gerekend, die als belangrijkste doel hadden het helpen – bij leven of dood – van vreemdelingen of ook wel behoeftigen uit eigen omgeving, bijvoorbeeld door het zorgen voor een fatsoenlijke begrafenis. Deze soort broederschap was vooral in Duitsland zeer algemeen[9].
De Utrechtse Broederschap der Ellendige Zielen was echter van een andere aard. Slechts een zeer gering deel van de jaarlijkse uitgaven ging naar hulp aan armen en vreemdelingen. Ter gelegenheid van de jaarlijkse feestmaaltijd van de broeders werden enkele broden 'om Godswil voir die duer' uitgereikt ter waarde van 23½ stuiver[10]. Slechts eenmaal is er in de jaarrekeningen sprake van een overleden behoeftige, 'enen elendich prister', die in 1491-1492 in het Zielbroedersgraf werd begraven[11]. Ik meen dan ook te kunnen stellen dat liefdadigheid aan armen en hulp aan vreemdelingen slechts een zeer onbelangrijke bijzaak moet zijn geweest voor de Zielbroeders.
Wat kan dan wel de doelstelling zijn geweest? In de stichtingsoorkonde staat het volgende te lezen: 'In den eersten zo maken wy ons selven onderlinge broeders te wesen van den gedenckenisse der ellendiger zielen der broederscap voirscreven'[12]. Dat dit gedenken het hoofddoel was, blijkt wel uit de verplichtingen waaraan de broeders moesten voldoen. Ze dienden elke maandag en op Allerzielendag aanwezig te zijn bij een 'scoen zielmisse [. . .] voir onser ouders ende voir alle ellendige vergeten zielen'. Dagelijks moesten ze gebeden doen voor de zielen. Zo zongen 'die geleerde [geletterden] die psalmen Miserere mei

[8] Vauchez, 'Les confrèries', 476.
[9] *Lexikon für Theologie und Kirche,* III (2e dr., Freiburg, 1959) 799.
[10] GAU, BA, I, 239 (1507-1508).
[11] Idem (1495-1496).
[12] GAU, BA, I, 225.

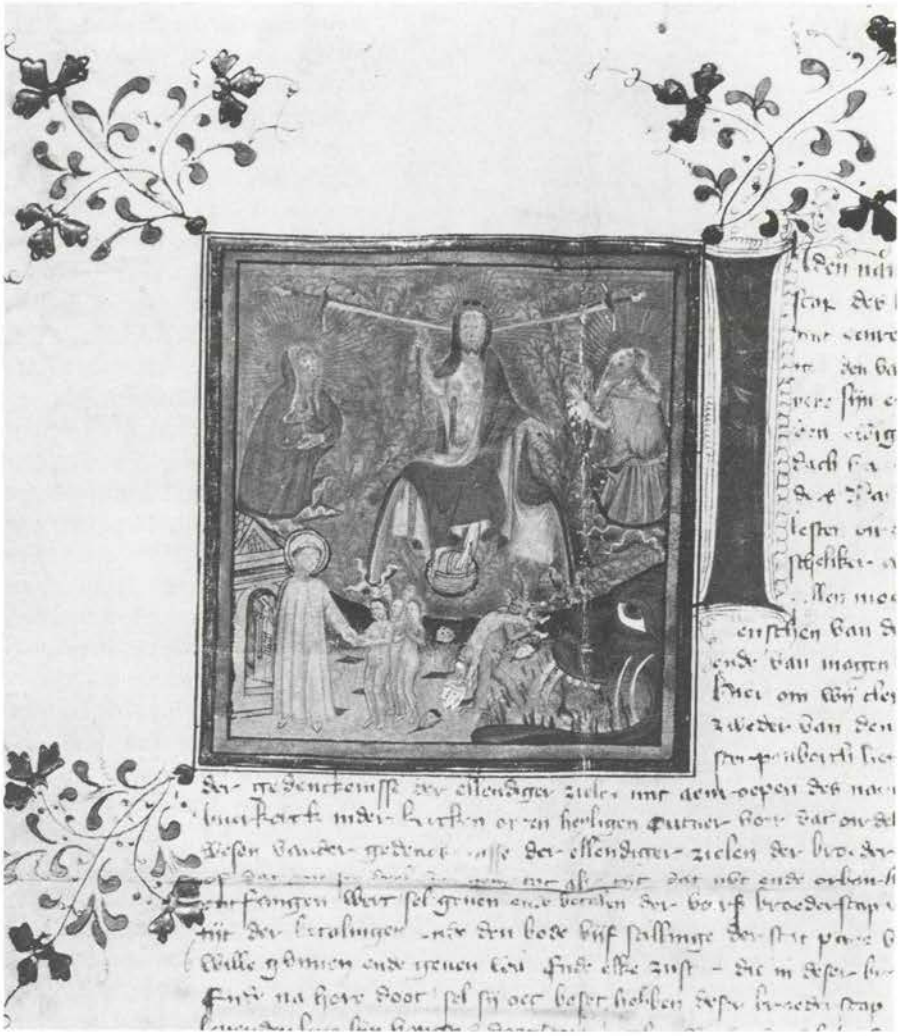

Miniatuur op de fundatie-oorkonde van de Zielbroederschap 1436. Foto: Gem. Fotodienst Utrecht.

Deus ende De Profundis mit eenre collecten voir die zielen ende die ongeleerde vyf Pater Nosters ende vyf Ave Maria'. Bij gelegenheid van het overlijden van een broeder dienden alle broeders aanwezig te zijn bij een vigilie 's avonds voor de dode als ook bij de uitvaart en begrafenis de dag erna.

Dit beeld wordt bevestigd door de broederschapsrekeningen. Zo beliepen de uitgaven, die niet op een of andere wijze met die eredienst te maken hadden, over het rekeningjaar 1485-1486 slechts 8 schild 26 stuivers op een totaal van 36 schild. In latere jaren verandert deze verhouding niet. Uit de stichtingsoorkonde en de rekeningen blijkt dat het begraven en herdenken van gestorven leden en het bidden voor anonieme vergeten zielen de belangrijkste doelstelling waren.

Uit de inleiding van de stichtingsoorkonde wordt duidelijk wat de motieven van

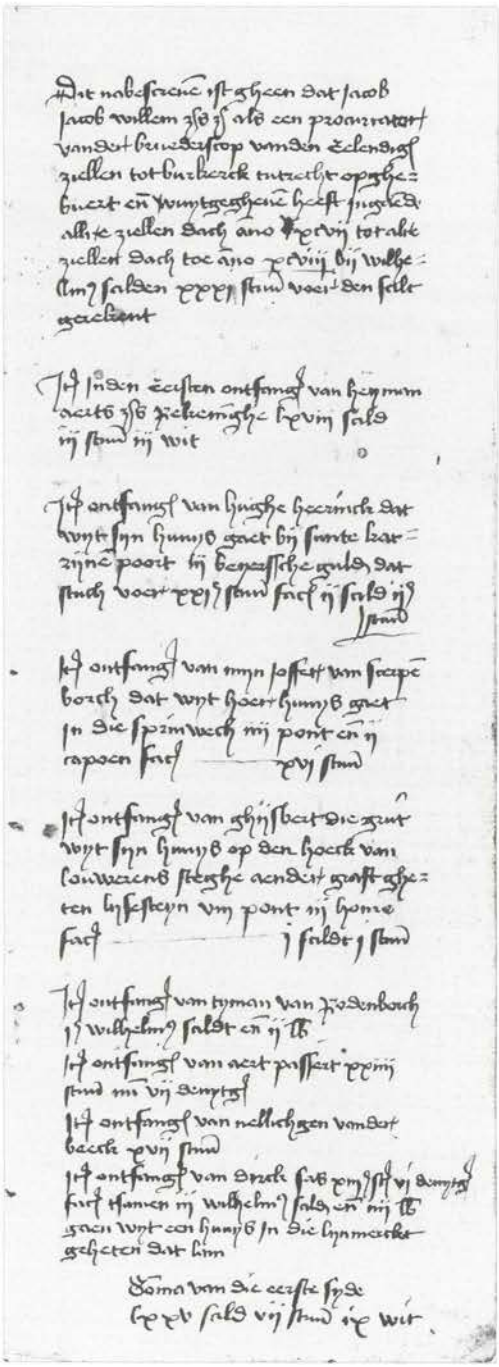

Eerste folio van de jaarrekening van de Zielbroederschap over 1497-1498. Foto: Gem. Fotodienst Utrecht.

de oprichters der broederschap waren. De tekst moet een speciale betekenis hebben gehad: immers, hij diende jaarlijks op refectiedag in de ledenvergadering te worden voorgelezen. De inleiding klinkt dan ook als een gebed. Ze verhaalt van menswording, leven, kruisdood en wederopstanding van Christus en eindigt met de verklaring dat hij 'wedercomen sel in den dale van Josaphat als een strenge richter ten Lesten Oirdel dan een ygelic mensche loen ontfaen sel van sinen werken goet ofte quaet'. De stichters van de broederschap zijn daarvoor bevreesd omdat zij 'leyder van menscheliker crancheit niet en leven na den geboden Gods als wy sculdich syn. So ist zeer te duchten als wij van hene varen sellen wij van den strengen rechter bermherticheit ontfaen dat wij gepuert sellen moeten wesen mit penitenciën hier in der tyt of namaels in den vegevier nadat die bermherticheit Gots gebiet'. Ze zullen van hun zonden gereinigd moeten worden alvorens veilig voor Gods rechterstoel te kunnen verschijnen. De broeders waren dus bang voor vagevuur en hel en hoopten via de broederschap een tegoed aan goede werken op te bouwen als tegenwicht voor hun vele zonden.

Een en ander wordt in beeld gebracht door de fraaie miniatuur, die bovenaan de stichtingsbrief prijkt. Hier zien we de zogenaamde 'richtende Christus' bij het Laatste Oordeel gezeten boven het firmament op de regenboog en de wereldbol. Hij toont zijn wonden,

de symbolen van zijn rechterschap, en naast hem zweven de zwaarden der gerechtigheid. Daaronder staan Maria en Johannes de Doper, die pleiten voor genade voor de zondaars. Links onder leidt Petrus de zaligen de hemel in en rechts onder wordt de verdoemde zondaar de hellemond binnengesleurd. Dit motief moet voor de Zielbroeders een grote betekenis hebben gehad, want het is op verschillende plaatsen in de broederschap terug te vinden. Zo beschikte in 1485 de bode van de broederschap over een ambtsgewaad, dat op de mouw met een regenboog was versierd, dezelfde als die waarop Christus troont bij het Laatste Oordeel. Op het lijkkleed waaronder de overleden broeders werden opgebaard, stonden afbeeldingen van zielen geborduurd en vlammen van hel of vagevuur. De broederschap beschikte over een eigen zegel, waarvan afdrukken bewaard zijn gebleven. Ook hier vinden we de Laatste Oordeelsscène weer terug.

De meest prominente plek waar de voorstelling zich bevond moet het altaar van het Laatste Oordeel zijn geweest waar de broeders hun erediensten hielden. Hoe dat eruit heeft gezien weten wij niet. Het altaarretabel werd echter tussen 1501 en 1507 vervangen door een nieuw, waarvan een beschrijving bewaard is gebleven. Bij de jaarrekening van 1505-1506 werd de oorspronkelijke aanbesteding met gedetailleerde instructies voor de bouwers mee ingebonden. Van dit altaar, dat een reeks scènes uit leven en lijden van Christus toonde, blijkt een centraal punt weer een voorstelling te zijn van het Laatste Oordeel: 'Item dat middelste perk sel dat wyste wesen ende sel dat oordel in staan, ende ons Lief Vrou ende sunt Jan op't eertrijck knyelende, ende onser Godt op ten reghenboghe mit dat swert an die luster syde ende een lelystruyck an die rechtersyde, ende boven uuyt dat wulf an elke syde een engel mit een basuyn, ende dat eertrijck voell doden verrysende, ende boven in't hooft scoen metselry ende daer midden incomende die Trynytyt'[13].

Deze voorstelling van de richtende Christus was in de late middeleeuwen algemeen verbreid en populair. Behalve dat ze op prominente plaatsen in de kerk te vinden was, speelde ze ook een belangrijke rol in het stedelijke openbare leven. Men kon haar aantreffen op plaatsen waar het stadsbestuur werd uitgeoefend en vonnissen werden geveld, de rechters er zo aan herinnerend dat zij en hun oordelen eens zelf getoetst zouden worden door de rechtspraak van God bij het Laatste Oordeel. De scène illustreert de kern en tegelijk de sluitsteen van de laatmiddeleeuwse vroomheid. Het Laatste Oordeel waarbij de zaligen van de verdoemden worden gescheiden, was de uiteindelijke stok achter de deur voor de mens om in geest en daad het goede na te streven. Hoe vergevingsgezind God ook mocht zijn – daartoe bewogen door de voorspraak van Maria en Johannes de Doper – wanneer men slecht had geleefd en geen berouw over zijn zonden had gehad wachtte onherroepelijk en voor eeuwig het hellevuur. Voordat het zover kwam kon er echter nog veel gedaan worden om de ziel te redden.

Bij het leven hielpen veelvuldig bidden voor anderen en het verrichten van de zeven werken der barmhartigheid: het voeden van de hongerigen, het laven van de dorstigen, het onderdak bieden aan de daklozen, het kleden van de naakten, het bezoeken van zieken en gevangenen en tenslotte het begraven van de doden.

[13] GAU, BA, I, 239 (1505-1506).

Met uitzondering van de laatste waren al deze goede daden gebaseerd op het evangelie van Mattheus (25: 31-46). Daar staat expliciet dat wie ze verricht kan rekenen op Christus' clementie bij het Laatste Oordeel. Na de dood kon de vrome memorie door nabestaanden helpen. De dagelijkse boekhoudkundige praktijk van de burgers met debet- en creditsaldi manifesteerde zich ook in hun geloofsbeleving: hoe groter in aantal, des te waardevoller en effectiever waren de gebeden voor de overledenen en, omdat dat een goed werk was, daarmee ook voor de persoon zelf.
Kortom, de Zielbroederschap is doortrokken van het beeld van de richtende Christus. Het is een vingerwijzing naar het religieuze gevoel dat de grondleggers van de broederschap motiveerde, te weten hun angst voor het Laatste Oordeel en hun hoop dit oordeel te verzachten. Blijkens de tekst van de stichtingsoorkonde wilden ze het lijden in het vagevuur voor zichzelf en voor de arme vergeten zielen, die daar al vertoefden, zo kort mogelijk houden. Dat was het doel waarvoor zij de Zielbroederschap oprichtten.

De organisatie

Een belangrijk aspect van elke vereniging is natuurlijk de organisatie ervan. Er moet een bestuur zijn en een procedure volgens welke de leden daarvan gekozen worden. Om ruzie te voorkomen en het voortbestaan van de vereniging te waarborgen dienen de bevoegdheden van het bestuur en alle rechten en plichten van de leden strikt te worden vastgelegd, evenals het bedrag aan contributie dat moet worden betaald. Voor de Zielbroederschap was dit alles geregeld in de fundatieoorkonde uit 1436. De leiding over de broederschap berustte bij twee 'procuratoers'. Ze traden om het jaar af: in de fundatiebrief staat dat elk jaar na de feestmaaltijd een nieuwe procurator werd aangesteld, die dan twee jaar in functie bleef. Het eerste jaar mocht hij 'mede toesien', het jaar erop, als oudste procurator, had hij 'dat beveel'. De nieuwe procurator werd gekozen door papiertjes met de namen van alle leden 'samen te werpen in enen hoet of in eenre mutsen'. De eerste vijf getrokken personen moesten met meerderheid van stemmen de procurator kiezen, die verplicht was zijn verkiezing te aanvaarden. De procedure was een combinatie van een verkiezing en een loterij. Niemand wist vantevoren wie de kiezers van de nieuwe procurator zouden zijn. Wellicht hoopte men op deze manier te voorkomen dat de keuze van een nieuw bestuurslid zou ontaarden in manipulaties en prestigestrijd tussen de leden. Die zaken kende men immers maar al te goed uit de dagelijkse politieke praktijk van het vijftiende-eeuwse Utrecht.
De oudste procurator hield de administratie bij en was belast met het financiële beheer. Samen zaten de procuratoren de vergaderingen voor en konden de broederschap in rechte vertegenwoordigen.
Ze stelden bemiddelaars aan bij onenigheid tussen de leden en riepen broeders of zusters, die 'in onechten of in oneren' leefden, ter verantwoording. Overigens konden belangrijke zaken als het lenen van geld of het vervreemden van bezit van de broederschap alleen worden beslist 'biden gemenen broederen of dat meeste deel van hem'. De broeders tesamen hadden trouwens altijd het laatste woord: al hetgeen de meerderheid van de Zielbroeders in hun 'morgensprake' overeengekomen was, moesten 'die ander broeders altyt goedertierliken

volgen, mededoen ende consentieren'. Een broeder kon alleen uit de broederschap gezet worden met toestemming van de meerderheid der broeders. Ook mochten ze van het reglement 'tot alre tyt alle punten, geloften, verbanden ende voirwairden meerren, minren, lichten, verzwaren of verwandelen na horen goetdoncken ende genuegen'.

De bode

Voor het bijeenroepen van de broeders voor vergaderingen en sterfgevallen en tevens voor het verrichten van alle voorkomende karweitjes beschikte de broederschap over een dienaar, die bode werd genoemd. Voor het vervullen van zijn taken kreeg deze van de broederschap een ambtsgewaad: een tabberd van 'Vrans swaert' met op de mouw geborduurd een regenboog als symbool van de broederschap[14]. In de rekeningen komen posten voor met betrekking tot betalingen aan de bode voor allerlei extra werkzaamheden. Zo versierde hij op feestdagen de kerk, waste en verstelde de misgewaden, die de broederschap bezat, schuurde de kandelaars en het wijwatervat en deed allerlei klusjes[15]. De bode was waarschijnlijk geen lid van de broederschap. Voor wat zijn nagedachtenis betreft was dat ook niet nodig: in de stichtingsoorkonde staat te lezen 'Item zo wanneer enich van onsen broederen, zusteren ofte onse bode sterft, zo sel onse broederscap dien begaen'[16]. Hij werd dan dus net zo behandeld als een broeder. Bij de feestmaaltijden van de Zielbroeders werd de bode apart uitbetaald voor zijn maaltijd. Als loon ontving de bode jaarlijks een gouden Wilhelmusschild van ongeveer 30 stuivers. Voor de losse karweitjes kreeg hij apart enkele stuivers. Ook diende volgens de stichtingsoorkonde ieder nieuw lid de bode bij zijn 'inkomst' (toetreden) een bepaalde som te betalen.
Blijkens de jaarrekening van 1492-1493 werd hij ook betaald voor zijn assistentie bij een begrafenis[17]. Al met al had hij dus wel regelmatig inkomsten uit zijn ambt. Overigens was het bodeambt voor de man die het in 1485 bekleedde, niet de enige inkomstenbron.
In dat jaar was Splinter Weernaersz bode en hij zou dat nog 40 jaar blijven. Hij was kleermaker van beroep en onder zijn collega's niet een der geringsten: in 1486 blijkt hij het tot ouderman ofwel overste van het snijdersgilde te hebben gebracht[18]. Hij moet dus tot de gegoede burgerij behoord hebben die zich zulke erebaantjes kon veroorloven. Splinter lijkt zelf geen Zielbroeder te zijn geweest – in geen enkele lijst komt hij als zodanig voor – maar zijn vrouw Emichgen wél. In de jaarrekening van 1488-1489 staat haar 'inkomst' vermeld. De bode woonde in een huis op de hoek van de Mariastraat waaruit de Zielbroederschap sinds 1507 een jaarlijkse rente-uitkering ontving[19]. Tot en met de jaarrekening 1525-1526 wordt hij nog genoemd als bode en als bewoner van het huis. De rekening van het jaar daarop is verdwenen. In dat jaar moet hij gestorven zijn, want in 1527-1528, waarvan de rekening weer wel bewaard gebleven is, staat

[14] Idem (1491-1492).
[15] Idem (1485-1486).
[16] GAU, BA, I, 225.
[17] GAU, BA, I, 239 (1492-1493).
[18] GAU, A I, 13 (Raads Dagelijks Boek) 1486, fol. 118r.
[19] GAU, BA, I, 239 (1507-1508).

dat Splinters huis 'nou Claes in Sunte Mertynstoern tho behoert'[20]. Hierna wordt hij ook als bode niet meer genoemd.

Lidmaatschap, rechten en plichten

Een volgend aspect van de broederschap is het lidmaatschap. Hoe werd men lid en welke rechten en plichten zaten daaraan vast? De stichtingsoorkonde vermeldt dat 'als enich broeder van onser broederscap sterft, zo sel men enen anderen broeder weder aannemen in des doden broeders stede, ende altoes bider meester stemmen der broeders voirscreven'. Lid worden kon dus alleen wanneer men door de meerderheid van de broeders beoordeeld en aanvaard was. Bovendien moest er dan een entreegeld betaald worden van 'enen goeden gouden Wilhelmus Hollandsche scilt' of een gelijkwaardig bedrag in andere munt plus de reeds genoemde vijf schellingen aan de bode. Niet altijd werd de inkomst met baar geld betaald: in het register van doodschuldbetalingen staat bijvoorbeeld dat 'twe susteren syn aenghenomen in onse broederscap om een grafstede die sy die broeders ghaven'. Tenslotte diende een nieuw lid een eed af te leggen. Hij moest 'loven aen hande ons procuratoers in der tyt alle verbanden ende loften die in desen brief bescreven staan te houden ende te voldoen'. Wanneer iemand dan eenmaal Zielbroeder was geworden wachtten hem allereerst vele religieuze verplichtingen. Zoals reeds vermeld dienden de broeders dagelijks gebeden te doen voor de zielen in het vagevuur. Verder moesten ze elke maandagmorgen 'tot zevender uren of dairomtrent in der kercken ende opten outair voirscreven een scoen zielmisse singen of doen singen voir onser ouders ende voir alle ellendige vergeten zielen', gevolgd door een plechtige omgang rond het broederschapsgraf. Dit alles gebeurde ook op kerstdag, nieuwjaar, Driekoningen en op de feestdagen van Maria wanneer die op maandag vielen. Maar het belangrijkst waren de twee hoogtijdagen van de Zielbroeders: Allerzielen (2 november) en de 'kermisdag' van de broederschap begin augustus. Dit was de jaarlijkse herdenking van de oprichting 'des manendaghes na sunte Peter ad vincula' (1 augustus) in 1436. Blijkens de jaarrekeningen werd er bij die gelegenheden extra werk gemaakt van de erediensten. Allerlei details staan vermeld, die voor de rest van het jaar niet genoemd worden. De mis werd dan niet op het eigen broederschapsaltaar gehouden maar op het hoogaltaar in het koor van de kerk, het evangelie werd verkondigd 'opt stoell' en er werd gezongen door de 'scolmeyster' met zijn schoolkinderen, begeleid door de 'orgelist mit die blaser'. Ook de koster en de schout van de Buurkerk waren dan aanwezig. De priester werd bij de mis geassisteerd door de 'serwejents', de misdienaars. Tenslotte kwam de broederschap bijeen wanneer er een lid was gestorven. Dan werd de overledene 'mittet cruus gehaelt' en in processie naar de kerk gebracht waar hij onder het lijkkleed van de broeders werd opgebaard. Er werd 's avonds een dodenwake bij hem gehouden en de volgende dag werd een plechtige uitvaartmis gelezen waarna de begrafenis plaatsvond, meestal in het eigen graf van de Zielbroeders. Ook werd voor de overledene zijn 'dertichste' gedaan. Deze term slaat op de zielmis, die men gedurende een maand na zijn dood voor de overledene las.

[20] Idem (1527-1528).

De Zielbroeders waren verplicht om de vergaderingen van de broederschap bij te wonen evenals het 'refectiemael', de jaarlijkse maaltijd van de Zielbroeders. Wanneer een broeder bij een van deze verplichtingen wegbleef moest hij een boete betalen tenzij hij 'beddevast lage of zo noetliken te doen hadde dat men't hem mogelic verdrage soude'.
Tenslotte dient nog het 'sielgelt' gememoreerd te worden. De betaling hiervan duikt op in de rekeningen van 1491-1492 en 1493-1494, in de vorm van lijsten met broeders en zusters die betaald hadden. Ook in latere rekeningen wordt betaling van zielgeld nog vaak vermeld, zij het alleen de totaalbedragen. Het zielgeld bedroeg 9 wit per persoon, hetgeen een waarde van ¾ stuiver vertegenwoordigde. Aangezien tegelijkertijd echter ook de boetes werden afgerekend, zijn de in de lijsten vermelde bedragen hoger. Betaling van zielgeld lijkt, in tegenstelling tot de praktijk bij inkomst en doodschuld, geen eenmalige zaak te zijn geweest: de meeste namen komen op de lijsten van beide jaren voor. Het valt op dat niet één vrouw op elk van de twee lijsten meer dan 9 wit moest betalen, terwijl bijna alle mannen boven dit bedrag uitkwamen. Zou dit betekenen dat de vrouwen nooit hoefden te komen op gelegenheden waarop bij absentie een boete stond, of zouden ze werkelijk zoveel plichtsgetrouwer zijn geweest dan de mannen? Weliswaar was de aanwezigheid van vrouwen op de vergaderingen van de broederschap zinloos, omdat ze in de zielbroederschap toch 'gene stemme noch bewynt' hadden, maar nergens staat opgetekend dat ze ook niet naar de erediensten in de kerk hoefden te komen. Een antwoord valt helaas niet te geven: noch in de fundatiebrief noch elders wordt het zielgeld genoemd. Ik kan alleen wijzen op het feit dat het bedrag van 9 wit overeenkomt in waarde met een halve Vlaamse grote. Een passage in de stichtingsbrief spreekt over het lezen van de 'dertichste' voor een overleden broeder 'dair elc broeder ende zuster van deser broederscap in der tyt toe geven sel enen halven Vleemschen groten, of die weerde dairvoir'. Wellicht is deze in de loop der tijd uitgegroeid tot een soort jaarlijkse contributie.
Wanneer een Zielbroeder ruzie had met een medelid dienden beiden zich neer te leggen bij bemiddeling door de broederschap. Misdroeg een lid zich of was hij in de kerkelijke ban geraakt, dan moest hij zich tegenover de broederschap verantwoorden. Aanvaardde hij dit alles niet, dan kon de meerderheid der broeders besluiten hem uit de vereniging te zetten.
Wat kreeg een Zielbroeder terug voor zijn geld en zijn gebeden? Allereerst was er de belangrijke zekerheid, dat er na zijn dood door de achtergebleven broeders zou worden gezorgd voor een passende uitvaart en begrafenis in het Zielbroedersgraf. Het belangrijkste voor de overledene waren echter de regelmatige memoriediensten. Zijn naam werd bijgeschreven op de 'Fransinsghe rol', een lijst van het fijnste perkament met de namen van allen die ooit lid van de broederschap waren geweest. Dan zou zijn ziel tijdens zijn verblijf in het vagevuur niet vergeten worden. Een Zielbroeder hoefde dus niet meer zo in angst te zitten voor de dood.
Een ander pluspunt van het lidmaatschap werd gevormd door de sociale contacten, die eruit voortvloeiden. Behalve plezierig konden die contacten ook heel nuttig zijn. Men zag zijn medebroeders tenminste eenmaal per week op maandag, en zoals ik verderop nog zal tonen, waren er onder hen belangrijke vertegenwoordigers uit kerk, gilden en stadsbestuur. Om de onderlinge verbon-

denheid te bevestigen waren niet alleen de erediensten belangrijk maar ook de feestmaaltijden op Allerzielen en kermisdag. In de fundatieoorkonde van de broederschap staat dat 'des naesten manendages na Alre Zielendach' de broeders hun refectiemaaltijd moesten houden waarna de jaarvergadering plaatsvond. Kennelijk waren die maaltijden een succes want uit de jaarrekeningen blijkt dat ook op de kermisdag van de Zielbroeders zo'n maaltijd werd gehouden.
Hoe het bij die maaltijden toeging valt voor een deel te reconstrueren uit de jaarrekeningen. Wat er precies werd gegeten is helaas niet opgeschreven, wel weten we dat er bier en wijn werd gedronken. Waar de maaltijden plaatsvonden is niet erg duidelijk. In ieder geval vonden ze een aantal keren plaats in het huis Hasenberg, het schepenhuis van de stad. Eenmaal wordt dit expliciet vermeld. In de rekeningen van 1491-1492 staat een betaling opgetekend voor twee vaten bier. Die werden 'tot onsent ghedragen ende vort op Hasenberg'. In de volgende post is er sprake van 'die zes en twintich broders die daer aeten'. Nog in verschillende andere jaarrekeningen wordt melding gemaakt van bier dat naar Hasenberg werd gebracht. Ook is er sprake van kolen en turf voor onder de tafel om de voeten warm te houden, en van het maken op Hasenberg van schragen om de tafel op te leggen[21]. De maaltijden werden bij een herberg of eethuis klaargemaakt. In 1494-1495 bijvoorbeeld, werd de kermismaaltijd besteld bij 'Dirck in die Stuer' en het refectiemaal bij 'den wert int Gulden Hoeft'. Twee broeders werden aangesteld als 'kokenmeysters' en zagen vermoedelijk toe op de bereiding van het eten.
Volgens de fundatieoorkonde moesten de broeders hun maaltijden zelf betalen, ook als ze waren weggebleven; 'nochtan sel hy syn maeltyt betalen gelyc andere broeder die dair geweest hebben'. Kennelijk betaalde de broederschapskas wel bij, wanneer men de begroting te boven was gegaan. Niet alle aanwezigen hoefden zelf te betalen. In de jaarrekeningen van 1511-1512 bijvoorbeeld staat dat werd betaald voor vijftien man 'die vrij ghingen, te weten papen, kosters, scoelmeysters, procuratoers, die man 23½ wit'. Ook de bode en de doodgraver kregen bij zo'n gelegenheid geld voor een maal. Allengs groeide het aantal eters flink: in 1485 waren er nog maar 51 man op het refectiemaal, maar in 1500 waren dat er wel 100. Vrouwen zullen daar niet bij geweest zijn. Er is in de rekeningen met name sprake van mannen en op de jaarvergadering, die plaats vond op de maandag na Allerzielen, hadden vrouwen toch niets te zoeken daar ze immers in de broederschap geen inspraak hadden.
Tijdens de jaarvergadering werd er eerst een nieuwe procurator gekozen. Daarna werd de stichtingsoorkonde voorgelezen om allen nog eens te herinneren aan de doelstelling van de broederschap en aan hun rechten en plichten. Vervolgens moest de aftredende procurator 'syn rekenynge doen voir den gemenen broederen ende in scrifte overleveren', waarna controle volgde door de kascommissie. Tot besluit werden de boeken overgedragen aan de nieuwe oudste procurator waarna de vergadering kon worden gesloten.

[21] Idem (1495-1496).

Het ledenbestand

Omdat nauwkeurige jaarlijkse ledenlijsten ontbreken, zijn met betrekking tot de omvang en de ontwikkeling van het ledenbestand slechts globale conclusies mogelijk. Het startpunt is weer de fundatie-oorkonde. Daarin staat 'dattet getal onser broederen niet meerre wesen en sel dan tot viertich goede eerbare mannen toe, ende also vele zusteren als de gemenen broederen of dat meeste deel van hem, tot alre tyt dat nut ende oirbairlic sel doncken wesen'. Maximaal veertig man dus. In het doodschuldregister, dat ruwweg de veertiger tot de zeventiger jaren van de vijftiende eeuw omspant, zijn lijsten met broeders en zusters opgenomen. Deze lijsten zijn echter niet alle compleet. Het enige dat eruit opgemaakt kan worden, is dat het totaal aantal van 127 mannen en van 210 vrouwen suggereert dat er zeker niet minder vrouwen dan mannen lid waren in deze periode.

Pas na 1485 wordt het beeld wat duidelijker, zij het dan vooral met betrekking tot de mannelijke leden. Die kwamen immers elk jaar op de feestmaaltijden en ook op de refectiemaaltijden zullen de meesten zeker aanwezig zijn geweest. Bijna ieder jaar worden de aantallen eters in de rekeningen genoemd. Maar er waren, zoals gezegd, geregeld speciale genodigden bij, die geen lid waren zoals priesters, de kosters en de kerkschout. Toch moet het getal der aanwezigen op zo'n maaltijd een redelijke aanduiding vormen voor het aantal mannelijke leden van dat moment.

Rond 1485 is het aantal maaltijdgangers reeds de toegestane 40 gepasseerd. Er valt een gestadige toename te zien met als piek het aantal van 120 eters in 1505-1506. Daarna blijft het getal der aanwezigen tot 1520 min of meer constant op ongeveer 100 man. Naast de aantallen eters is er nog een informatiebron en wel de reeds genoemde lijsten van zielgeld- en verzuimbetalers, die in enkele jaarrekeningen voorkomen. Zij geven een momentopname, die enigszins correspondeert met de aantallen aanwezigen op de refectiemaaltijden van die jaren, te weten 56, 89 en nog eens 89 man. Ook hier lijkt het beeld van gestage groei bevestigd te worden. Interessant is dat op deze lijsten ook de aantallen vrouwen genoemd worden. In de drie jaren zijn dat er respectievelijk 52, 57 en 63. Ook bij hen een toename dus, hoewel deze aantallen steeds iets lager lijken te liggen dan bij de mannen. Als een derde aanknopingspunt voor het ledental heb ik voor de jaren 1485 tot 1496 nagezien hoeveel mannen en vrouwen er elk jaar volgens de rekeningen bijkwamen en er door overlijden weer afgingen. In deze periode groeide het aantal in leven zijnde leden met 50 mannen en 29 vrouwen. Als regel kwamen er elk jaar meer mensen bij dan eraf gingen, en meestal meer mannen dan vrouwen.

Na een piek van 120 man in 1505-1506 daalde het aantal deelnemers aan de maaltijden enigszins, maar handhaafde zich minstens tot 1521 op ongeveer 100 man. Er lijkt geen gebrek aan belangstelling voor de Zielbroederschap te hebben bestaan want in 1513 nemen de broeders het volgende besluit: er wordt in dat jaar 'op een tavereel geset dat men nyet meer brueders an nemen en sel dan soo die fundacie uutwyst'[22]. Ik denk dat dit erop duidt, dat de interesse voor het lidmaatschap nog steeds groot was. De reden waarom men de toeloop wilde

[22] Idem (1512-1513).

stoppen en teruggaat naar 40 man wordt niet gegeven. Wellicht bestaat er een verband tussen het ledenverloop en de activiteiten van de broederschap in het begin van de zestiende eeuw? Er werd tussen 1501 en 1513 een duur altaarretabel gekocht en een nieuwe kapel gebouwd. Toen alles betaald was, vond men een omvangrijk ledental misschien niet meer nodig.
De algemeen bij broederschappen gesignaleerde trend van gestage neergang tot rond 1500 en een sterke daling daarna, lijkt bij de Zielbroederschap in elk geval wat het ledental betreft niet op te gaan. Haar ledental nam gedurende de jaren '90 van de vijftiende eeuw juist toe tot ongeveer 100 mannen en vermoedelijk 50 tot 70 vrouwen, ruwweg dus tussen de 150 en 200 mensen. Rond de eeuwwisseling bereikt ze haar grootste omvang en ze handhaaft zich goed gedurende de eerste decennia van de zestiende eeuw.

De inkomsten en uitgaven van de broederschap

Om haar taak te kunnen vervullen had de Zielbroederschap geld nodig. De erediensten en alles wat daarbij hoorde moesten bekostigd worden, de doden moesten begraven worden en alle kerkelijke attributen van de broederschap dienden gekocht en onderhouden te worden. In de door mij bekeken periode was op twee momenten speciaal veel geld nodig: rond 1501 voor de aanschaf van het nieuwe altaarstuk en rond 1513 voor de bouw van de nieuwe broederschapskapel. Al dat geld moet ergens vandaan gekomen zijn. Naast de jaarrekeningen van 1485 tot en met 1520 als belangrijkste informatiebron beschikken wij over enkele oorkonden uit het broederschapsarchief en over het cartularium uit 1480 waarin de bezittingen van de Zielbroeders worden opgesomd.
Waaruit bestonden de inkomsten van de broederschap? Reeds aan de orde geweest zijn de ledenbijdragen van 'inkomst', doodschuld, verzuim en zielgeld. Apart vermeld daarbij dienen nog te worden de zogeheten dode broeders en zusters. Zij betaalden posthuum in een keer zowel hun 'inkomst' als hun doodschuld. In de regel kostte een uitvaart met alle erediensten en zielmissen de broederschap minder dan er aan doodschuld binnen kwam hetgeen een positief saldo opleverde.
De rest van de inkomsten kwam uit pacht, rentes en diverse vorderingen. Volgens het cartularium uit 1480 bezat de broederschap een perceel van 5½ morgen land te Alendorp, een polder ten westen van Utrecht, en trok het een jaarlijkse rente uit een hoeve die eveneens te Alendorp gelegen was[23]. Rentebrieven waren zeer gewild als geldbelegging en werden veelvuldig doorverkocht. Voor een in principe eeuwigdurende stichting als de Zielbroederschap waren zulke rentes aantrekkelijke vaste inkomstenbronnen. Ze had er dan ook een aantal. Een voorbeeld van zo'n huisrente is die van 2 pond en 8 duiten per jaar 'uter husinge ende hofstede ghelegen onder die Smede', die door Vranck vanden Velde in 1475 per gerechtsoorkonde aan de Zielbroeders werd geschonken. Deze post is een van de zes huisrenten, die voorkomen in het cartularium[24]. In het cartularium staat ook dat de broederschap twee rentes op de stad bezat. Eén hiervan werd door jonkvrouwe Geertruit van Zevenhuysen in 1475 aan de Ziel-

[23] GAU, BA, I, 227, fol. 1r.
[24] Idem.

Zegel van de Zielbroederschap. Foto: Gem. Fotodienst Utrecht.

broederschap vermaakt. Alle leden werden na hun dood regelmatig door de broeders herdacht maar dat was voor deze jonkvrouwe niet genoeg. Zij kocht – als enige voorzover mij bekend – een eigen jaarlijkse memorie. Enkele oorkonden uit 1475 vermelden dat zij van ene Zweer de Voigt van Rijnevelt het 'recht derdendeel' kocht van een erfrente op de stad Utrecht van 16 pond per jaar[25]. Dat moet ongeveer 33 stuivers zijn geweest. Dit bedrag zou na haar dood aan de broederschap toevallen. Die moest daarvan een gedeelte aan de Buurkerk doorgeven en daarna jaarlijks op de eerste zondag na haar sterfdag een vigilie en een zielmis laten lezen voor haar en haar familie.

Dan zijn er de eenmalige giften en legaten. Ze kwamen slechts sporadisch voor en waren doorgaans slechts enkele schilden of guldens groot. Slechts tweemaal springt een gift er echt uit: in de rekening van 1493-1494 blijkt de broederschap een huis te hebben geërfd van ene Conraet van Kappel. In de rekening van 1501-1502 staat dat het hier ging om een half huis[26]. Na ook de andere helft te hebben gekocht deed de broederschap dit goed overigens met nogal wat winst weer van de hand. Een tweede grote gift vond plaats in 1513 toen procurator Jan Reyersz een bedrag van 75 gulden schonk voor de bouw van de nieuwe broederschapskapel in de Buurkerk[27].

Als jaarlijks terugkerende uitgavenposten komen in de rekeningen de kosten ten behoeve van de feestmaaltijden op kermis- en refectiedag en drank bij verschillende gelegenheden voor. Het zal geen verbazing wekken dat het overgrote deel van het geld werd besteed aan de belangrijkste bezigheid van de Zielbroeders: het begraven en herdenken van hun overledenen en aan alles dat daar bij nodig was. Behalve kosten voor uitvaarten, memoriediensten en feestmissen waren er uitgaven voor kaarsen, versiering en loon voor de bode en andere helpers. Daarnaast zijn er door de jaren heen tal van uitgaven voor allerlei attribu-

[25] Idem fol. 3; GAU, BA, II, 87.
[26] GAU, BA, I, 239 (1501-1502).
[27] Idem (1512-1513).

ten en meubilair, dat werd gebruikt bij de eredienst in de kerk. Zoals reeds eerder vermeld, bezat de broederschap een eigen rijkversierd lijkkleed en men had een kruis, waarmee de overledenen in processie naar de kerk gebracht werden. Er waren misgewaden voor de priesters: amicten en alben, stola's en kazuifels met borduurwerk en rood lint langs de boorden. Ook bezat de broederschap eigen misgerei: een kelk, vergulde zilveren ampullen voor water en wijn, een 'brootdoeksen' voor de hosties en een vergulde 'paes', een klein versierd schoteltje, dat de misgangers bij de communie plachten te kussen. Op het altaar stonden zilveren kandelaars en er was een schel om bij de consecratie te luiden. Samen met de Heilig Kruisbroederschap bezat men een lessenaar, waarop het misboek van de broeders lag. Naast dit met fijn hertevel beklede misboek bezat de broederschap ook een fraai geillustreerd zangboek. Behalve de lessenaar had men nog meer meubilair: om de opstap naar het altaar te vergemakkelijken stond er voor de priester een 'voetscemelghen', er waren 'sittenkisten' voor de misgangers en men had kastjes om er het lijkkleed en de kostbare waskaarsen in te bewaren[28]. Aankoop, verfraaiing en onderhoud van al dit soort bezittingen vormden een vast bestanddeel van de jaarlijkse uitgaven.
Het is duidelijk dat er een zekere relatie bestond tussen inkomsten en uitgaven enerzijds en het ledenaantal anderzijds. Het was al gebleken dat het ledental gedurende de jaren '90 van de vijftiende eeuw gestaag toenam. Het aantal inkomst- en doodschuldbetalingen steeg in deze periode dan ook. De Zielbroederschap ontving van een lid meer aan 'inkomst' en doodschuld dan ze uitgaf aan begrafenis en memorie: ze hielden er dus aan over. Met betrekking tot overschotten en tekorten was de fundatie-oorkonde duidelijk: een tekort werd afgeboekt en een batig saldo werd naar het volgende jaar overgeboekt. De stijging van de inkomsten en overschotten moet dan ook het gevolg zijn van de toename van het aantal leden.
Een aantal jaren springt eruit door hoge dan wel lage inkomsten of juist hoge uitgaven. Het eerste topjaar is 1497-1498. In dat jaar culmineerden de jaarlijkse overschotten in een inkomen van 131 schild. Men besloot het extra geld verstandig te beleggen en kocht er een huisrente voor. In de jaren erna bleven de uitgaven laag en stapelden de overschotten zich weer op. In 1501-1502 is er opnieuw een zeer hoog inkomen van maar liefst 161 schild ofwel een stijging met 61 schild vergeleken met het jaar ervoor. De toename werd mede veroorzaakt door het grote aantal van 51 betalingen voor 'inkomst' en doodschuld dat jaar, elk goed voor minstens één gouden Wilhelmusschild. Ook werd in dat jaar het huis verkocht, dat de broederschap van Conraet van Kappel had geërfd. In 1501-1502 waren ook de uitgaven flink hoger. De broeders bestelden in dat jaar hun nieuwe altaarretabel. De afbetalingen daarvan deden de reserves slinken in de jaren erna. In 1504-1505 was er zelfs een klein tekort, hoewel het niveau van de inkomsten en uitgaven hoog bleef.
In 1506-1507 stijgt het inkomen opnieuw naar een hoogtepunt. Wellicht werd Utrecht dat jaar getroffen door een epidemie. Door een ongewoon groot verloop onder de leden – er worden 113 betalingen voor 'inkomst' en doodschuld vermeld en de broederschap verzorgt dat jaar 48 uitvaarten – ontstaat er een

[28] GAU, BA, II, 20 (Contract tussen Buurkerk en Zielbroederschap over de bouw van de kapel, 1513); GAU, BA, I, 239 (verspreide posten uit diverse rekeningen van de broederschap).

zeer fors overschot. Voor het altaarstuk hoefde nog slechts de laatste vier schild betaald te worden: in de rekening zit een kwitantie van de makers ingebonden waarin ze verklaren voor het hele bedrag voldaan te zijn. Van plannen voor het bouwen van een kapel blijkt nog niets. Van het batig saldo wordt 65 schild belegd in een huisrente.
Opnieuw een topjaar was 1512-1513. Uit het jaar ervoor werd een overschot meegenomen van 49 schild. Het totale inkomen bedroeg 161 schild. In dit jaar sloot de Zielbroederschap met de Buurkerk een contract over de bouw van een nieuwe kapel. Zoals reeds vermeld, stortte procurator Jan Reyersz voor die onderneming een gift van 75 Rijnse guldens current (ongeveer 48 schild) in de kas. Dat is de tweede oorzaak van het hoge inkomen. Toch is er dat jaar een tekort van één schild doordat volgens het contract met de Buurkerk er 100 gouden Rijnsche guldens van 35 stuivers betaald moesten worden voor de bouw van de broederschapskapel. Dat hele bedrag (omgerekend 113 schild) heeft de broederschap nog in hetzelfde jaar in één keer voldaan.
Na 1512-1513 valt er weinig bijzonders meer te melden. Het inkomen zakte weer sterk terug en bleef tot 1520-1521 rond de 60 schild per jaar zweven. Dit leverde desalniettemin meestal een batig saldo op doordat de uitgaven ook laag bleven. Bijzondere giften waren er niet en ook het inkomen uit pacht en rente bleef ongeveer gelijk. De oorzaak van de terugval moet dan ook vooral liggen in de daling van de ledenbetalingen vergeleken met de jaren voor 1512-1513.
In het algemeen kan gezegd worden dat de Zielbroeders hun financiën aardig onder controle hadden, ook al fluctueerden inkomsten, uitgaven en overschotten soms fors. Echte financiële problemen lijkt men niet gehad te hebben. Wanneer wij de speciale giften en uitgaven voor het altaar en de kapel buiten beschouwing laten, weerspiegelt het financiële verloop de reeds bij het ledental gesignaleerde trend van groei in de jaren '90 met een piek rond 1505 en stabilisatie na 1513.

De relatie tussen de Zielbroeders en de Buurkerk

De Buurkerk was het kader waarbinnen de Zielbroederschap functioneerde. Ze was de oudste, en in de vijftiende eeuw de grootste en belangrijkste parochiekerk van Utrecht. In de loop der tijden werd ze uitgebouwd tot een grote vijfbeukige kerk. De Buurkerk was het middelpunt van het geestelijk leven van de parochianen. Ze bood naast de Zielbroederschap onderdak aan tenminste nog elf andere lekebroederschappen[29]. Daarnaast waren er ook diverse gildealtaren. In principe werden alle parochianen er begraven.
Bovendien werd de kerk gebruikt door het stadsbestuur. In de toren hingen naast de gewone klokken de banklok en de waakklok van de stad, die werden geluid om de burgers bijeen te roepen, of als er alarm was, want de toren was ook uitkijkpost voor de stadsbewakers. Raadsbesluiten werden er afgekondigd en missen van de Raad vonden er plaats in de raadskapel, die aan de noordzijde tegen de toren was aangebouwd. Zo was de Buurkerk dus ook een middelpunt voor het wereldlijke leven. Vandaar dat de stad ervoor had gezorgd invloed op

[29] S. Muller Fzn., *Catalogussen van de bij het stadsarchief bewaarde archieven,* I (Utrecht, 1913), 28-39.

het beheer te krijgen. De pastoors van de Buurkerk werden uiteraard door de geestelijke overheid benoemd, maar het beheer van de financiën en het kerkgebouw lag in handen van de kerkmeesters. Deze functionarissen werden benoemd door de vier stadsoversten[30].
De kerk en de broederschap hadden gezien de locatie met elkaar te maken. Hoe nu zag die relatie eruit? Naar mijn idee had ze een informeel aspect, dat vooral voortkwam uit de gewone doordeweekse contacten tussen Buurkerk en broederschap en uit het zowel bij de kerk als bij de Zielbroederschap betrokken zijn van geestelijken, burgers en ambtsdragers. Daarnaast had de relatie een formele kant. Die betrof vooral de contracten tussen Buurkerk en Zielbroederschap over gebruik van altaren, grafsteden en kerkgebouw.
Voor informatie met betrekking tot de relatie tussen beide beschikken we naast de reeds genoemde bronnen over de rekeningen van de kerkmeesters van de Buurkerk, die vanaf 1435 grotendeels bewaard zijn gebleven. Van belang zijn vooral de rubrieken met betrekking tot de inkomsten uit grafopeningen en de inkomsten en uitgaven van 'ghemenen ende onsekeren dingen' waar diverse posten betreffende de Zielbroederschap te vinden zijn.

De informele relatie
Allereerst was er de relatie, die voortkwam uit de gewone wekelijkse kerkdiensten. 'Het heylige outair voir het Oirdel Gods' aan de zuidzijde van de kerk, was de plek waar de erediensten van de broederschap plaatsvonden. Uitvaartmissen werden gezongen op het hoofdaltaar, dat gewijd was aan Onze Lieve Vrouw. Er is noch in de broederschapsrekeningen noch in de Buurkerkrekeningen enige aanwijzing te vinden dat men aan de kerk iets moest betalen voor het gebruik van deze altaren, die toch eigendom van de kerk zullen zijn geweest. Zeker is in elk geval, dat het de broederschap was, die in 1501 besliste dat er een nieuw retabel diende te komen. Hoe dat eruit moest zien en wie het mocht maken bepaalden de broeders en alle kosten waren voor hun rekening. Ik neem dan ook aan dat in ieder geval het nieuwe altaar hun eigendom was. In de kerkrekeningen wordt het altaar nergens genoemd.
Broeders zorgden en betaalden ook zelf voor de versiering, het onderhoud en de verlichting van hun altaar. De dure waskaarsen en het kostbare lijkkleed, dat de broederschap bezat, lagen achter slot en grendel opgeborgen in de kerk evenals de vergulde ampullen en de miskelk, die door de kosters van de Buurkerk bewaard werden. Er werd trouwens vaak gebruik gemaakt van de diensten van lieden, die voor de Buurkerk werkten: de doodgraver, de organist en zijn blazer; ze worden niet bij name genoemd maar zullen toch wel dezelfden zijn die ook in de Buurkerkrekeningen voorkomen. Volgens de broederschapsrekeningen van onder andere 1485-1486 en 1491-1492 blijken de kosters Ghijsbert en Jannis evenals de misdienaars regelmatig mee te zingen en assistentie te verlenen tijdens de erediensten. De 'scolmeyster' van de kerk met zijn 'scolkynder', die het koor vormden, deed op hoogtijdagen mee, terwijl de schout van de kerk de orde bewaarde. Bomert Ghijsberts de kaarsemaker blijkt in de jaren '90 van de vijftiende eeuw zowel kaarsen aan de broeders als aan de kerk te le-

[30] W. H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de Dom te Utrecht* (Maarssen, 1981) 345.

veren. Splinter Weernaerss, die we al eerder tegenkwamen als bode van de Zielbroeders, blijkt ook voor de parochie gewerkt te hebben als kleermaker. Hij maakte 'hosen voir die arme luden' en verstelde misgewaden[31].
De centrale figuren bij de erediensten waren natuurlijk de geestelijken, die als priester of voorganger optraden. Een aantal blijken Zielbroeders te zijn geweest; ze komen ook voor als lezers van missen. Hadden deze lieden op een of andere wijze ook een relatie met de Buurkerk? Helaas is deze vraag maar zeer gedeeltelijk te beantwoorden: slechts hier en daar wordt terloops iets zichtbaar in de broederschapsrekeningen. Zo blijkt aan een pastoor van de Buurkerk, heer Jacop, in 1490 een bedrag te zijn betaald om 'ons boetscap te kundygen op die stoel'. In de rekeningen van 1494-1495 blijkt hij 4 stuivers te hebben verdiend wegens het verzorgen van de preek op Allerzielen. Deze pastoor Jacop blijkt volgens de rekeningen van 1504-1505 lid geworden te zijn van de broederschap.
In dezelfde tijd was heer Gherit onderpastoor van de Buurkerk en als zodanig plaatsvervanger van één van beide pastoors. Die laatsten waren meestal hoge geestelijken, die alleen maar het pastoorsinkomen opstreken en het feitelijke zielzorgwerk uitbesteedden. Heer Gherit las wekelijks missen voor de Zielbroeders.
Nog een pastoor van de Buurkerk, Heinrick van Kompestel, kanunnik van Sint Marie, komt in 1485-1486 voor in de rekeningen als mislezer. Hij verzorgde eveneens diensten voor de Zielbroederschap. Ook priesters, die niet aan de Buurkerk verbonden waren, lazen wel missen voor de broeders zoals Machelmus Wuystinck, vicaris van Oudmunster, en meyster Gherit van Scyedam, vicaris van Sint Marie. Beiden waren ook lid van de broederschap. Verder worden er in de rekeningen nog een aantal niet nader te traceren geestelijken genoemd, die missen lazen voor de Zielbroeders. Een van hen, een zekere meyster Hubert, wordt in de rekening van 1491-1492 met nadruk 'onsen caplaen' genoemd.
Het leek me interessant eens te onderzoeken of er ook onder de kerkmeesters van de Buurkerk leden van de broederschap te vinden zijn. Alle bekende kerkmeesters van 1436 tot 1520 staan elk jaar netjes bovenaan de rekeningen genoemd. Het zijn in totaal zestien personen. Ik heb hun namen vergeleken met de namen van de Zielbroeders waarover ik beschik. Van die zestien blijken er vijf zeker lid te zijn geweest, een is niet met zekerheid te identifceren en tenslotte zit er de zoon van een lid bij. Dat lijkt op zich niet zo veel, maar de betrokkenen zijn wel zeer lang kerkmeester geweest.
Van de 85 jaar tussen 1435 en 1520 zijn 71 jaarrekeningen bewaard gebleven. In die periode blijken er maar liefst 44 jaar lang een of meer van de vijf genoemde Zielbroeders kerkmeester te zijn geweest. Ene Wouter Gherytsz van Vyanen was vanaf 1440 tot 1451 onafgebroken in functie. Dan ontbreken er enige rekeningen en vervolgens was Zweder van Deenmerken kerkmeester van 1454 tot 1468. Hij was een van de stichters van de broederschap geweest in 1436. Samen met hem was een andere Zielbroeder kerkmeester. Dit was Gheryt Scaey, die het met enige onderbrekingen tot 1484 uithield. Wanneer kerkmeester Jan van de Borch en broeder Jan Verborch een en dezelfde persoon zouden zijn, dan

[31] GAU, BA, II, 47 (1487-1488 fol. 16r.).

zou dat nog eens 15 jaar aan het totaal toevoegen. Voorts is Jacob, de zoon van Wouter van Vyanen, ook nog enige jaren kerkmeester geweest. In de elf jaar waarover nog rekeningen bestaan van de periode 1500-1520 blijken er vijf kerkmeesters te zijn geweest. Gedurende zeven van die elf jaar behoorden daar twee notabele broederschapsleden toe: Adriaen van Brevoerd was procurator van de broeders in 1508 en Heinrick van Duven was dat in 1513. We komen hen ook tegen in een oorkonde uit 1513 betreffende de bouw van de nieuwe kapel voor de broeders[32]. Hier blijken alle vier betrokkenen, de twee procuratoren namens de broeders en de twee kerkmeesters namens de Buurkerk, lid te zijn geweest van de broederschap. Er zijn in feite slechts drie personen bij betrokken want Heinrick van Duven zat tegelijkertijd aan beide kanten van de tafel omdat hij op dat moment zowel procurator als kerkmeester was. Geen wonder dus dat men het eens kon worden. Dit alles wekt de indruk dat de belangen van Zielbroederschap gedurende de door mij bekeken periode bij de Buurkerk wel goed behartigd zullen zijn! In elk geval bestonden er lange tijd nauwe persoonlijke contacten tussen de top van de broederschap en de kerkleiding.

De formele relatie

De broederschap was weliswaar verbonden aan de Buurkerk, maar dat betekent niet dat ze aan de kerk ondergeschikt was. In essentie bleef ze een onafhankelijke lekebroederschap. De relatie met de kerk vindt zijn neerslag in enkele posten, die voorkomen in de rekeningen en in enkele oorkonden.

Zo is daar bijvoorbeeld het grafstedenbestand van de broederschap. Parochianen dienden begraven te worden op het kerkhof bij de kerk dan wel in de kerk zelf. Binnen gebeurde dat in graven, die regelmatig werden geruimd. De botten verdwenen dan in grote verzamelkuilen of in het knekelhuis. Het graf lag dan weer klaar voor de volgende bijzetting. Men kon tegen betaling zo'n graf ter beschikking krijgen. Ook de Zielbroederschap bezat een aantal graven in de kerk. Hoewel de eigen jaarrekeningen van voor 1485 verloren zijn gegaan, leveren de rekeningen van de Buurkerk uit die periode wel enige informatie op. Want ook als men een graf gekocht had moest de kerk iedere keer toestemming geven voor opening en sluiting ervan. In het 'Registerboeck der Buerkerck' van rond 1500 bevindt zich een passage uit de vijftiende eeuw over grafrechten: 'Item en sel nyemant in der kercken enich graf open noch op doen tenzy bi oerlove der kercmeyster'[33]. Men was verplicht bij elke opening een bedrag aan de kerkmeesters te betalen.

In de kerkmeestersrekeningen staan deze inkomsten jaar in jaar uit in een speciale rubriek genoteerd. Daar wordt in 1441-1442 voor het eerst een bijzetting in het graf van de Zielbroeders genoemd. Reeds in het jaar 1444-1445 vinden er vier bijzettingen plaats. Zeker is dat de broeders er in 1449-1450 drie graven bijkregen. In de kerkrekening van dat jaar staat dat men ontvangen heeft 'van die Zielbroeders 2 Rynse guldens van drie graef, die hem die kerck gegunt heeft an die zuytside ende also dick [vaak] als men se opent, so sel die kerk hebben 2 pont statpay'[34]. Ergens tussen 1443 en de jaren '70 kreeg de broederschap er nog een graf bij. In het doodschuldregister van de broederschap staat een post,

[32] Idem, 20.
[33] GAU, BA, II, 1 fol. 31r.
[34] GAU, BA, I, 239 (1449-1450).

waarin twee vrouwen hun lidmaatschap betalen door een grafstede aan haar over te dragen 'gheleghen by onse vrouwe daer wij onse zielmissen singhen', dat wil zeggen bij het hoofdaltaar van de Buurkerk[35].
Aanvankelijk is het Zielbroedersgraf het enige broederschapsgraf dat in de kerkrekeningen wordt genoemd. Het aantal begrafenissen in dit graf bedraagt aanvankelijk zo'n vier per jaar, met als grootste aantal zeven in 1456-1457. Er komen later ook andere broederschappen voor met eigen graven: als eerste in 1449-1450 de Heilig Kruisbroederschap. In de jaren vijftig en zestig volgen er nog vijf, waaronder een bij mijn weten in de Buurkerk tot dusverre onbekende 'senter Claesbroederscap' en twee gildegraven[36]. Allen betalen hetzelfde tarief voor begrafenissen als de Zielbroeders. In de Buurkerkrekeningen wordt tot 1475 het Zielbroedersgraf steeds met name genoemd, daarna worden alleen nog de namen van de overledenen vermeld. Dat wil niet zeggen dat de broederschap geen eigen graf meer bezat. Nog een aantal malen komt het voor in de rekeningen van de broederschap zelf, zoals bijvoorbeeld in de reeds genoemde post uit 1492-1493, waarin de kerkmeesters worden betaald om het graf te openen. In elk geval blijkt uit het contract van 1513 tussen broederschap en Buurkerk over de kapelbouw, dat de broeders dan over een aantal graven in de kerk beschikken. In ruil voor graven in de nieuwe kapel gaven ze de graven terug die ze in het kruiswerk hadden liggen. En als dat niet genoeg mocht zijn, beloofden ze ook graven die ze elders in de kerk hadden over te dragen.
Voor de laatste maal komen de grafsteden van de Zielbroederschap aan de orde in een overeenkomst tussen haar en de kerkmeesters uit 1531. Men had kennelijk toch niet genoeg aan de graven in de kapel. Alsnog kregen de broeders er tien graven bij. Maar verdere concessies wensten de kerkmeesters niet te doen. De broeders beloofden 'tot geener tyt meer ofte andere grafsteden in de kerck voiscreven te begheeren' en dat ze 'mit dese grafsteeden in de kerck voirscreven tevreeden en blyven sellen'[37].
Overledenen werden in de kerk opgebaard voor dodenwake of begrafenis, bedekt met het lijkkleed. Dit gebruik vormde voor de kerk een inkomstenbron. Men maakte gebruik van het lijkkleed van de Buurkerk, waarvoor betaald diende te worden, of men zorgde zelf voor een lijkkleed, dat dan aan de kerk verviel. In de kerkrekeningen staat dan ook een rubriek van 'lakens die op die doden gecomen zyn'. Van de stof werd soms een kazuifel gemaakt of kleding voor arme mensen. Soms werd ze verkocht. Deze regeling lijkt voor de Zielbroeders niet te hebben gegolden. Ze beschikten rond 1496 immers over een eigen lijkkleed, dat steeds opnieuw werd gebruikt[38]. Betalingen hiervoor aan de kerk komen in de rekeningen niet voor.
Een belangrijke onderneming voor de Zielbroeders was de bouw van een eigen kapel aan de zuidzijde van het koor, naast het eveneens nieuw te bouwen Heilig Kruiskoor. Over de financiële kant ervan heb ik al bericht. Het bouwproject zou pas van start kunnen gaan, als de vermaarde kluizenares zuster Bertken zou zijn overleden. Zij leefde al jarenlang opgesloten in een cel tegen het hoofdkoor van de kerk. Dat was precies de plek waar de nieuwe uitbouw moest komen.

[35] Idem, 226.
[36] GAU, BA, II, 47 (1460-1461 fol. 8v.).
[37] GAU, BA, II, 28.
[38] GAU, BA, I, 239 (1496-1497).

Men was in 1513 net bezig om het kerkschip uit te breiden met een nieuwe zijbeuk en een ingangsportaal, eveneens aan de zuidkant. Om de broederschap voorlopig aan een passend onderkomen te helpen kwamen broeders en kerkmeesters in het contract uit 1513 overeen, dat in die nieuwe zijbeuk een tijdelijk onderkomen voor de Zielbroeders zou worden gebouwd 'opten zuytsyde van de voorscreven kercke tusschen dat cruyswerk ende 't poertaal' totdat de definitieve kapel voltooid zou zijn[39]. Zoals reeds verteld betaalden de broeders 100 gouden Rijnse guldens aan de kerkmeesters, die verder de bouw regelden. Nadrukkelijk krijgt de broederschap van de kerk toestemming om graven aan te leggen, het altaar op te stellen en de nieuwe kapel in te richten met 'sittenkisten' langs de muren. Dit wekt de indruk dat de broeders weliswaar de vrije hand kregen in hun kapel, maar dat de kerk er de uiteindelijke zeggenschap over had. De weerslag van de afspraak is terug te vinden in de Buurkerkrekeningen van 1513-1514 waarin de betaling van de bouwsom staat vermeld[40]. Opvallend is, dat hier sprake is van een kapel 'angeleyt an de noortsyde' terwijl uit het reeds genoemde contract blijkt dat de voorlopige kapel zich aan de zuidkant bevond. Ik moet aannemen dat het hier een schrijffout betreft. Van een afspraak over of een betaling voor de definitieve Zielbroederskapel is overigens nergens iets terug te vinden.
In 1514 stierf zuster Bertken en nam de bouw van de kapel een aanvang. In de Buurkerkrekeningen van 1517-1518 staat, dat in dat jaar de kappen van het Heilig Kruiskoor en de definitieve Zielbroederskapel werden aanbesteed, en in 1519-1520 is er sprake van zes raamtraceringen voor de broederschapskapel en van de aankoop van baksteen om de gewelven mee te metselen. In 1520 kwam de kapel gereed en kon het broederschapsaltaar geplaatst worden[41]. In het charter uit 1531 over de grafrechten van de Zielbroeders is dan ook sprake van de 'bruederschap van die Elendigen Zielen, geleegen optie zuytsyde in de kerkck van Buerkerck naest dat Heylich Cruys choer'[42]. De kapel heeft er nog geen eeuw gestaan. Toen in 1586 het voor de protestantse eredienst nutteloze koor werd gesloopt, verdween ook de Zielbroederskapel.

De Zielbroederschap in de Utrechtse samenleving

De officiële positie van de Zielbroederschap in de maatschappij was nagenoeg uitsluitend juridisch van aard. Als rechtspersoon kon ze geld, goed en inkomsten bezitten en contracten afsluiten. Verder was ze een religieuze instelling, gesticht door een groepje vrome mensen. In de voornaamste bronnen van de stadsgeschiedenis valt nergens iets over de Zielbroederschap als zodanig te vinden. Er zijn geen mededelingen voor deelname aan processies, feesten of andere openbare activiteiten. Het prestige, de status en de populariteit van de broederschap moeten steeds een afgeleide geweest zijn van de status van haar leden. Daarop zal nu verder worden ingegaan.
Ik heb tot mijn beschikking vier groepen namen van broederschapsleden uit verschillende perioden van het bestaan van de broederschap tussen 1436 en

[39] GAU, BA, II, 20.
[40] GAU, BA, II, 47 (1513-1514).
[41] GAU, BA, I, 239 (1520-1521).
[42] GAU, BA, II, 28.

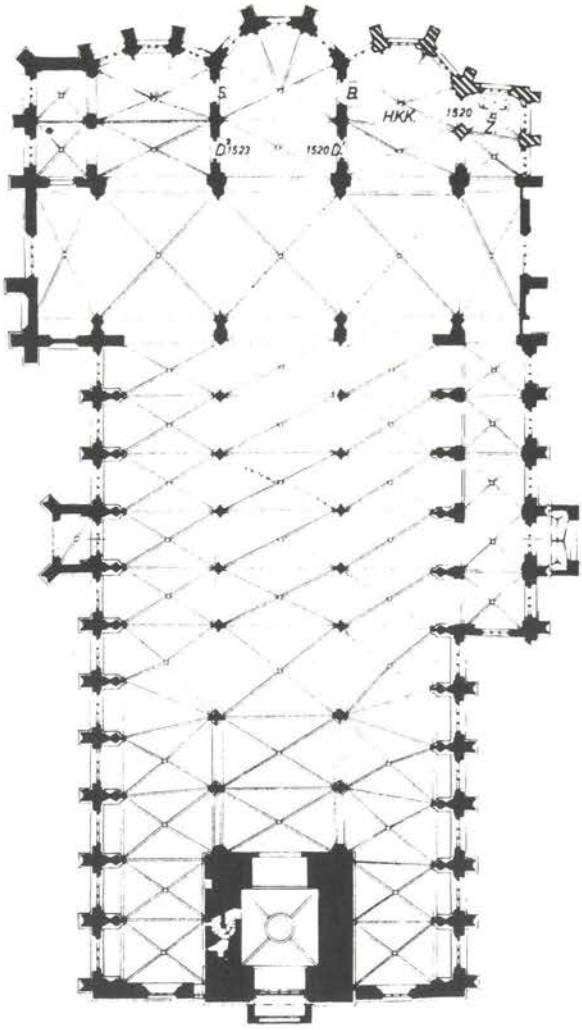

Plattegrond van de Buurkerk in 1523. B: graf van zuster Bertken; Z: definitieve Zielbroederkapel. Uit: Th. Haakma Wagenaar, 'De bouwgeschiedenis van de Buurkerk', in: Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht, jaarverslag 1982, 1983 en 1984, *nr. 7, 174.*

1520[43]. Van hen heb ik alleen de mannen genomen. Er waren wel vrouwen lid, maar zowel in het openbare leven van de vijftiende eeuw als binnen de Zielbroederschap speelden zij een ondergeschikte rol.
Ten eerste zijn er de 25 stichters, die worden genoemd in de fundatieoorkonde uit 1436. Dan is er een groep mannen uit het doodschuldregister, die dus tussen ongeveer 1448 en de jaren '70 van de vijftiende eeuw lid geweest moeten zijn. Ten derde zijn er 121 namen van mannen, die tussen 1485 en 1495 voorkomen in de jaarrekeningen en op enkele lijsten van zielgeldbetaling.
Tenslotte is er nog een lijstje met alle 19 bekende procuratoren van de Zielbroederschap tussen 1485 en 1520. Het is een vrij willekeurige, door de beschikbaarheid van bronnen bepaalde uitsnede uit het ledenbestand, maar ik denk dat ze voor mijn doel voldoende representatief is. Van deze vier groepen mannen heb

[43] GAU, BA, I, 225, 226, 239.

ik geprobeerd na te gaan tot welke sociale en economische laag van de bevolking ze behoorden. Waren zij of hun naaste familieleden actief in politiek en stadsbestuur? Waren ze rijk? Zaten er onder hen leden van de ridderschap of vooraanstaande geestelijken?

De eerste vraag die ik wil proberen te beantwoorden is of de Zielbroeders, dan wel hun naaste familieleden actief waren in de politiek. Berents heeft geprobeerd om de gegoede burgerij van Utrecht in de vijftiende eeuw in kaart te brengen[44]. Hij stelt, dat wilde iemand aan het politieke leven van de stad kunnen deelnemen als hoge ambtenaar, gildeouderman of stadsbestuurder, hij wel moest behoren tot het welgestelde patriciaat. Het vervullen van een publieke functie gaf natuurlijk veel aanzien en invloed maar stelde ook hoge eisen. Gewone mensen hadden in het algemeen onvoldoende opleiding, relaties, geld en vrije tijd om dergelijke, vaak onbetaalde werkzaamheden te kunnen verrichten.

Daarom heb ik geprobeerd erachter te komen of de mannen of hun naaste familieleden op mijn vier lijsten persoonlijk actief waren in de politiek. In dat geval heb ik hen tot de gegoede burgerij gerekend. Ik heb mijn naamlijsten gehouden naast de regeringslijsten van 1401 tot 1481 opgesteld door Burman[45]. Voor de periode na 1481 staat die informatie jaarlijks opgetekend in het Raadsdagelijks boek. Schutmeesters- en kameraarslijsten vond ik in de inventaris van het archief van de kameraars door Muller[46]. Het blijkt dat van de 25 oprichters uit 1436 er 14 persoonlijk actief waren in de politiek. Sommigen gedurende lange tijd, zoals bijvoorbeeld Henrick Buddinck, die tussen 1421 en 1473 eenmaal raad, driemaal eerste kameraar en driemaal schutmeester van de stad was. Vier mannen waren familie van actieven in de politiek, zoals de priester Johan Knoep, wiens familieleden Henric, Jan, Herman en Aernt verschillende keren ouderman, raad en schepen waren. Zeven mensen tenslotte blijven over. Zij zijn niet als politiek actief te identificeren.

Na aftrek van de namen van stichters, die hierboven al zijn besproken, bleven er uit het doodschuldregister 114 over, van wie er 42 politiek betrokken waren: 28 man zélf en 14 man via hun familie. Ook hier vallen sommigen op door hun vele ambten. Wernaer Braem bijvoorbeeld was tussen 1455 en 1481 tweemaal raad, tweemaal ouderman, eenmaal overste ouderman en negenmaal schepen. Aernt Pot was weliswaar niet zelf actief voor de stad, maar zijn verwant Jacob Pot was tussen 1450 en 1466 elf maal eerste kameraar.

Van de 121 man, die tussen 1485 en 1495 in de jaarrekeningen voorkomen, blijven er 56 over, die tussen 1470 en 1500 betrokken waren bij de stedelijke politiek of om een andere reden tot de meer welgestelde notabelen kunnen worden gerekend. Op die andere reden kom in verderop nog terug. Van deze groep valt onder andere Jan Butendyck op, die tussen 1470 en 1498 vijfmaal ouderman, vijfmaal raad, tweemaal schepen en eenmaal burgemeester was, en ook Johan van Lent, die tussen 1473 en 1499 zevenmaal ouderman en eenmaal overste ouderman was. Matheeus, Peter en Willam Braem waren zelf niet actief in de politiek maar behoorden tot de familie van Wernaer Braem uit de vorige groep.

[44] D. A. Berents, 'Gegoede burgerij in Utrecht in de 15e eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1972, 84.

[45] K. Burman, *Utrechtsche jaarboeken van de vijftiende eeuw, vervattende het merkwaardige in het gesticht, en voornamentlyk in de stadt Utrecht, zedert den jare 1402 en vervolgens voorgevallen,* (3 dln.; Utrecht, 1750-1754).

Voor de lijst met procuratoren heb ik de bronnen van 1470 tot 1520 bekeken. Zoals te verwachten bij de meest prominenten onder de Zielbroeders, was de score hoog. Van de 19 man waren er 17 persoonlijk actief in openbare functies. Een van hen, Willam van der Kerck, was zelf niet actief maar zijn broer en collega-procurator Dirck van der Kerck was van 1483 tot 1513 tweemaal ouderman, vijfmaal raad en eenmaal eerste kameraar. Tenslotte komt slechts Heinrick Roest Jansz nergens in mijn bronnen voor. Hij was procurator van 1520-1521.

Kortom, de stichters van de Zielbroederschap uit 1436 waren bijna allemaal direct of indirect betrokken bij het stadsbestuur. Dat geldt voor ruwweg ⅓ van de mannen uit het doodschuldregister en voor iets minder dan de helft van degenen, die tussen 1485 en 1495 voorkomen in de jaarrekeningen van de broederschap. Zelf politiek actief waren bijna alle procuratoren uit de periode 1485-1520. Nu mogen de door mij getoetste naamlijsten incompleet zijn, het is duidelijk dat een aanzienlijk deel van de Zielbroeders direct betrokken was bij het bestuur van de stad Utrecht en dat gold in nog hogere mate voor de procuratoren onder hen.

Dit beeld wordt verder ondersteund door het feit dat de feestmaaltijden van de Zielbroederschap vaak gehouden werden in het huis Hasenberch. Dat is het meest rechtse van de rij huizen op de Stadhuisbrug te Utrecht. Na vele verbouwingen gaat het nu schuil achter de neoklassieke gevel van het huidige stadhuis. Vanaf 1343 heeft het als schepenhuis van de stad gediend[47]. Om daar feesten te mogen houden moeten de Zielbroeders wel warme contacten met het stadsbestuur hebben gehad.

Een ander criterium om iemand bij de elite van Utrecht in te delen, is volgens Berents zijn rijkdom[48]. De volgende vraag die aan de orde komt luidt dan ook: waren de Zielbroeders rijke mensen? Voor een deel ligt het antwoord al besloten in het feit dat zovelen onder hen openbare functies konden vervullen. Ook het bedrag van een gouden Wilhelmusschild voor 'inkomst' en voor doodschuld zal een forse drempel geweest zijn. Zo'n schild was rond de 30 stuivers waard. Voor een eenvoudige werkman die ongeveer 4 stuivers per dag verdiende en daarvan zichzelf en zijn gezin in leven moest houden, zal het niet eenvoudig geweest zijn zulke bedragen op te brengen. Ten aanzien van de mij bekende leden van voor 1485 ontbreken goeddeels de mogelijkheden om van hun financiële vermogen iets te zeggen. Alleen wat toevallige vondsten in de Buurkerkrekeningen geven over enkele van de eerste Zielbroeders enige informatie.

In 1435-1436 zijn gedurende enige tijd de wekelijkse giften voor de kerkbouw bijgehouden. Onder degenen die regelmatig schonken en dus wel enige rijkdom zullen hebben gehad, waren vijf van de oprichters van de broederschap en één man, die in het latere doodschuldregister voorkomt. Deze Wouter van Vyanen was samen met Henrick Buddinck, die ik al eerder vermeldde om zijn politieke activiteiten, wel de gulste gever[49]. In de rekening van 1454-1455 komt hij nog

[46] S. Muller Fzn., *Catalogus van het archief. Eerste afdeling 1220-1577* (Utrecht, 1893) 61-62, 66-69.

[47] C. L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden,* (Den Haag, 1963) 40.

[48] Berents, 'Gegoede burgerij', 78-92.

[49] GAU, BA, II, 47 (1435-1436 fol. 12r-18v).

eens voor als schenker van '4 dyamanten ende 14 ellen zwart satyns' ter waarde van 78 gulden en 10 kromstaart. In 1450-1451 stierf Trude, de weduwe van Reyner van Galencoep, een van de oprichters van de Zielbroederschap. Zij liet aan de kerk geld en sieraden na ter waarde van 40 gulden[50]. Onder de eerste Zielbroeders bevonden zich dus vermogende mensen.

Een ruimere blik wordt ons op de financiële positie van de broederschapsleden van na 1485 gegund. Op het laatst van de vijftiende eeuw heeft de in geldnood verkerende stad Utrecht verschillende malen zijn rijkere burgers verplicht in te schrijven op een stadslening. Dat was onder andere het geval in 1495-1496. Op grond van de geschatte rijkdom werd ongeveer 30% van de burgers ingedeeld in een van vier aanslagklassen. Voor elk van de vier klassen heeft Berents de gemiddelde rijkdom berekend. De rijksten, met een gemiddeld vermogen van 1650 gulden of meer, moesten elk vier gulden lenen aan de stad en de groep met minstens 1250 gulden kapitaal moest drie gulden bijdragen. Wie ongeveer 850 gulden bezat werd voor twee gulden aangeslagen en wie minstens 450 gulden had voor één gulden.

Op mijn lijst met namen van politiek actieven van 1485 tot 1495 heb ik onderzocht wie van hen op de lenerslijst voorkomt en voor welk bedrag. Dat blijken 29 van de 56 vermelde personen te zijn. Daarbij zitten negen Zielbroeders, die niet als politiek actief bekend staan maar wel deelnemers waren aan de lening. Dat bestempelt hen ook tot welgestelde mensen, dus staan ze toch op mijn lijst. Van de 29 deelnemers betaalden vier man vier gulden, eveneens vier man drie gulden, 15 man twee gulden en 6 man één gulden. Doordat ze reeds overleden waren, konden 8 politiek betrokkenen niet deelnemen. Net als bij de politieke activiteit scoren de procuratoren ook hier hoger dan de andere leden: slechts vijf van de negentien mannen deden niet mee aan de stadslening, één van hen omdat hij al dood was.

Bij de groep van 65 leden uit de jaarrekeningen, die niet politiek betrokken waren of tot de rijke leners aan de stad behoorden, heb ik gekeken naar beroepsaanduidingen bij hun namen. Hoewel Berents niet uitsluit dat het soms gewone achternamen betreft, meent hij tóch dat beroepsaanduidingen enig licht kunnen werpen op de rijkdom van de drager[51]. Hij deelt de beroepen in drie klassen van rijkdom in, afhankelijk van de mate waarin ze deelnamen aan de verplichte stadsleningen. De laagste klasse bestaat uit wevers, molenaars, kleding- en schoenherstellers, steenbewerkers en bewerkers van hout, leer en metaal. De hoogste klasse bestaat uit bewerkers van en handelaren in juwelen, bont en textiel. Van de 28 in de broederschapsrekeningen genoemde beroepen behoren er twee tot de laagste klasse, 19 tot de middengroep en tenslotte zeven tot de rijkste groep.

Over de eerste generatie Zielbroeders is er dus slechts spaarzame incidentele informatie, die erop duidt dat er ook toen welgestelden onder de Zielbroeders waren. Voor de periode na 1485 geldt, dat ongeveer een kwart van de bekende leden een kapitaal van 450 gulden of meer bezat en volgens de criteria van Berents tot de gegoede burgerij gerekend kan worden. Enkelen van hen behoorden zelfs tot de kleine toplaag van ongeveer de 200 à 250 zeer rijken in Utrecht. Driekwart van de procuratoren behoorde tot de welgestelden en enkelen zelfs

[50] Idem (1450-1451 fol. 10r).
[51] Berents, 'Gegoede burgerij', 84-85.

tot de groep van de allerrijksten. Van diegenen uit de jaarrekeningen die op de lijst van welgestelden niet voorkomen, maar bij wie wel een beroepsaanduiding voorkomt, blijkt toch nog ¼ tot de rijkste groep, en ⅔ tot de middenklasse te behoren. Ik beschik dan wel niet over volledige kwantitatieve gegevens, maar alle beschikbare informatie lijkt te wijzen op een broederschap, die in ieder geval uit redelijk welgestelden bestond, terwijl nogal wat leden tot de rijkste burgers van de stad behoorden.
Een ander groepje Zielbroeders, dat behoorlijk in aanzien moet hebben gestaan, zijn de geestelijken. Tot de stichters behoorden drie priesters: Jan van Hunten, Johan Knoep en Jacob Utenham. Ze worden speciaal als priesters genoemd en staan vooraan de lijst van oprichters in de stichtingsoorkonde. Ook in het doodschuldregister staat een aparte rij geestelijken vooraan de ledenlijst. Opnieuw staan Jan van Hunten en Johan Knoep vermeld en met hen nog 17 anderen[52]. In de jaarrekeningen van na 1485 komen ook nog al wat geestelijken voor als Zielbroeders. Van de acht genoemden zijn er vier te identificeren als hoge geestelijken: Gherit van Scyedam was vicaris van Sint Marie, Ghysbert Diercksz vicaris van Sint Pieter, Herman van Rijn deken van Sint Pieter, en Machelmus Wuystinx vicaris van Oudmunster.
Ook ridders vormden een groep met veel prestige en invloed. Om te bezien in hoeverre er ridders voorkomen in mijn lijst van Zielbroeders, heb ik deze lijst gelegd naast die van Van den Hoven van Genderen met betrekking tot de riddermatige families waarvan de leden in de vijftiende eeuw waren beschreven in de Staten van het Nedersticht[53]. Een aantal van de door hem genoemde namen komt voor onder de leden van de Zielbroederschap. Tot de stichters behoorde de geestelijke Jacob Utenham, een familielid van Vrederick Utenham, die in 1437 namens de ridderschap van het Sticht een charter tegen de bisschopspretendent Walraven van Meurs mede ondertekende. Jacob zal dus ook van ridderlijke komaf zijn geweest. Tot de ondertekenaars behoorde ook ridder Gysbert van Vianen, maar het is niet waarschijnlijk dat de in het doodschuldregister vermelde Wouter van Vyanen noch Jan Diercksz van Vyanen, die in de jaren '90 procurator was, familieleden van de heren van Vianen waren. Ondertekenaar was ook Otto van Rijn. Op de doodschuldlijst komt een Jan van Rijn voor en in de jaren '80 was deken Herman van Rijn Zielbroeder. Nog vijf andere namen van Zielbroeders komen voor op Van den Hoven van Genderens lijsten van families, die tot de ridderschap behoorden.

Conclusie

De broederschap valt niet in te delen bij de vele soorten van liefdadige broederschappen die hulp boden aan zieken, armen en rondtrekkende vreemdelingen of pelgrims. Dit hoewel de naam die indruk wel wekt. Hulp aan niet-medebroeders bleef beperkt tot het bidden voor het heil van ellendige vergeten zielen en een enkele brooduitdeling op een feestdag. Dat gebeurde natuurlijk in de eerste plaats om het eigen zieleheil te bevorderen.
De belangrijkste drijfveer voor de oprichters en leden van de Zielbroederschap

[52] GAU, BA, I, 226 fol. 9r.
[53] B. van den Hoven van Genderen, *Het Kapittel-Generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw,* (Zutphen, 1987) 46-47, 173.

moet zijn geweest hun angst voor het Laatste Oordeel en hun behoefte aan onderlinge hulp om het verblijf in het vagevuur tot een minimum te beperken. Voor de eigen leden werd ook de uitvaart en begrafenis in het broederschapsgraf verzorgd en een lid was verzekerd van eeuwigdurende gebeden voor zijn ziel. De broederlijke harmonie werd versterkt door de veelvuldige samenkomsten en door de regels daarover in de statuten. Voorts werden de sociale contacten ondersteund door de tweemaal per jaar gehouden feestmaaltijden. De broederschap was vooral op haar eigen leden gericht.
Het bestuur van de broederschap was democratisch georganiseerd met twee procuratoren, die de dagelijkse dingen mochten regelen maar voor belangrijke beslissingen toch altijd de gemene broeders moesten raadplegen. Ze dienden elk jaar rekenschap af te leggen op de ledenvergadering. Men lijkt zich steeds netjes aan de statuten van de stichtingsoorkonde te hebben gehouden, behalve waar het de bepaling over het ledental betreft. Als we afgaan op aantallen aanwezigen bij de feestmaaltijden moet het ledental rond 1500 de 100 ruimschoots overschreden hebben, terwijl er volgens de statuten maximaal 40 waren toegestaan.
Het valt op dat het hier een rijke broederschap betrof. Reeds de stichtingsoorkonde is met haar vergulde miniatuur kostbaar uitgevoerd. Men bezat eigen kostbare misgewaden, kerkgerei en meubilair en een reeks grafsteden in de Buurkerk. Er waren veel leden van de rijke burgerij lid van de broederschap. Alleen al het hoge inschrijfgeld vormde een drempel voor armeren. Rond 1500 waren de meeste broederschappen reeds op hun retour, maar in die tijd had de Zielbroederschap juist haar piek qua ledental. Het leek ook weinig moeite te kosten om dure projecten als de aanschaf van een altaarretabel en de bouw van een eigen kapel te bekostigen. Er was een vast inkomen uit pacht en rente, maar dat was vrij constant en laag. Het geld kwam dus vooral van de ledenbijdragen.
In de inleiding heb ik de mening van Vauchez weergegeven, die de religieuze broederschap zag als een voertuig voor de integratie van nieuwe, nog zwakke groepen in de stedelijke samenleving. Daarvan lijkt bij de Zielbroederschap geen sprake te zijn geweest.
Zielbroeders hadden een grote inbreng in het stadsbestuur en ook met de leiding van de Buurkerk bestond zowel formeel als informeel een uitstekende verstandhouding. De kerkmeesters werden aangesteld en gecontroleerd door het stadsbestuur en waren doorgaans uit dezelfde sociale laag afkomstig als veel broederschapsleden. Enkelen van hen waren dan ook lid. Eén van de pastoors van de Buurkerk rond 1500 was eveneens Zielbroeder. Onder de leden worden tenslotte ook hoge geestelijken en leden van de ridderschap aangetroffen.
Alles wijst dus naar een voorname broederschap met een groot aantal niet slechts rijke, maar ook machtige leden uit de bovenlaag van de samenleving. Voor de rest betrof het gevestigde burgers. De broeders moeten in de eerste plaats religieus bewogen zijn geweest. Als de Zielbroederschap al iets van een sociaal-economische of politieke ondertoon heeft gehad, dan was ze toch veeleer een weerklank van de onderlinge verbondenheid van de sociale bovenlaag in de late middeleeuwen, die probeerde haar positie af te schermen tegen de toenemende druk van het gewone volk.

Het eerste stadhuis van Utrecht – een belangrijke verbouwing in 1546

Alice Ross

Tot het jaar 1546 kende de stad Utrecht geen stadhuis. De Raad vergaderde in het Schoonhuis, dat gelegen was aan de Massegast tussen de Oudegracht en de Steenweg; de schepenen kwamen bijeen in het huis Hasenberch[1] aan de Plaats, de tegenwoordige Stadhuisbrug. In 1528, na de machtsovername door keizer Karel V, bepaalde deze dat de Raad en de schepenen in één gebouw dienden te worden ondergebracht, de eenheid van het bestuur moest duidelijk blijken[2]. De Raad diende het 'ongelegen ende onbequaem stad-raidthuys' te verlaten en zich naast Hasenberch te vestigen[3]. In 1533 kocht de stad twee huizen[4] aan, die achter Hasenberch aan het Oudkerkhof waren gelegen, en in 1537 volgde de aankoop van de twee patricische huizen Groot en Klein Lichtenberch[5], die naast Hasenberch aan de Oudegracht waren gesitueerd. Bij laatstgenoemde koopovereenkomst kwamen de op beide huizen ten gunste van de keizer rustende lenen te vervallen op voorwaarde, dat de stad de voorgevel van Hasenberch 'daar veel beelden van den voorleden bisschoppen van Uytrecht op staan' binnen twee jaar geheel zou afbreken en naar achter zou plaatsen op één lijn met de gevel van Lichtenberch. Stadhouder Anthony van Lalaing, graaf van Hoogstraten, diende op het nakomen van een en ander toe te zien. Stadsmetselmeester Willem van Noort kreeg opdracht[6] de verbouwing van de drie huizen uit te voeren (afb. 1).

Of hij ook de plattegrond van het nieuwe stadhuis en de nieuwe gevel van Hasenberch heeft ontworpen, is de vraag die ik hier aan de orde wil stellen. De eerste mogelijkheid is dat Van Noort zelf de plattegronden tekende en de gevel ontwierp; deze visie is tot op heden meestal in de literatuur verwoord[7]. Een

[1] M. J. Dolfin, E. M. Kylstra en J. Penders, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, de provincie Utrecht, de gemeente Utrecht, deel IIIB Utrecht. De huizen binnen de singels, Overzicht* ('s-Gravenhage, 1988) 157.

[2] S. Muller Fzn. en G. de Hoog Hzn., 'Oude huizen te Utrecht', *Bouwkundig Tijdschrift,* XX (1902) 15.

[3] N. van der Monde, *Aantekeningen betreffende openbare en particuliere huizen* (z.j.), Gemeentelijke Archiefdienst (GAU), handschrift nr. 2166, 259; naar een transcriptie uit 1720 v.h. 2de Memoriaalboek v.h. Hof, II, fol. 278v.

[4] S. Muller Fzn., 'Het oude Utrechtse stadhuis', *Het huis oud en nieuw, maandelijksch prentenboek gewijd aan huis, inrichting, bouw- en sierkunst,* V (1907) 202.

[5] Van der Monde, *Aantekeningen huizen,* 250.

[6] GAU, Raadsdagelijksboek, Stad, I, nr. 13, fol. 247r, 18 juni 1546.

[7] F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst,* II ('s-Gravenhage, 1931) 135 en 154; E. H. Korevaar-Hesseling, *Kunstgeschiedenis,* II (Rotterdam, 1949) 385; S. J. Fockema Andreae, E. H. ter Kuile en R. C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland,* II (Amsterdam, 1957) 90; M. D. Ozinga, 'De strenge renaissance-stijl in de Nederlanden naar de stand van onze tegenwoordige kennis', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond,* 1962, kol. 12; E. H. van Gelder, J. Duverger e.a., *Kunstgeschiedenis der Nederlanden,* III (4e dr.; Zeist/Antwerpen, 1963) 478; W. Th. Kloek, W. Halsema-Kubes en R. J. Baarsen, *Kunst voor de Beeldenstorm, Noord nederlandse kunst 1525-1580,* Catalogus

1. Gezicht op de Stadhuisbrug uit het noorden. Aquarel en inkt door P. Saenredam, 1636. GAU, Top. Atlas, Oudegracht (Bakkerbrug-Stadhuisbrug).

tweede mogelijkheid is dat Van Noort advies kreeg van iemand, die op de hoogte was van Renaissance-bouwkunst en die aanwijzingen kon geven, hoe men een fraaie en praktische plattegrond en een pronkgevel maakt. Als derde variant zou kunnen worden geopperd dat de adviseur zelfs persoonlijk de verbou-

bij de gelijknamige tentoonstelling in het Rijksmuseum Amsterdam ('s-Gravenhage, 1986) 98-101; R. Vos en F. Leeman, *Het nieuwe ornament, Gids voor de renaissance-architectuur en -decoratie in Nederland in de 16de eeuw* ('s-Gravenhage, 1986) 12; Dolfin e.a., *Utrecht. De huizen, Overzicht,* 157.

wingsplannen ontwierp en tekende. Iemand die bijvoorbeeld als adviseur heeft kunnen optreden, is Donato Bono (Buoni, Boni) Pellizuoli (Pellicioli), een Italiaanse militaire architect[8].

De voor dit artikel gebruikte bronnen bestaan enerzijds uit het Raadsdagelijksboek en de rekeningen van de Tweede Kameraar, anderzijds uit de getekende plattegronden voor het stadhuis en de gerealiseerde gevel van Hasenberch. Gezien de recente resultaten, bereikt in het onderzoek over deze periode, zal nog eens worden bezien of Willem van Noort zelfstandig kan zijn opgetreden en hoe de Renaissance-bouwkunst zich destijds in de Nederlanden ontwikkelde. Vervolgens wordt besproken of Donato Bono de adviezen kan hebben gegeven en tenslote of hij ook zelf de tekeningen kan hebben vervaardigd.

Het Raadsdagelijksboek en de rekeningen van de Tweede Kameraar

Hoewel in 1537 als voorwaarde was gesteld dat de gevel van Hasenberch binnen twee jaar geheel zou moeten worden afgebroken, werd pas op 18 januari 1546 'gelesen inden Rayde sekere concepte by mr. Willem van Noordt deser stadt metselrie-meester gemaict ende geconcipieert omme op meeste te weten die sommatie wattet costen soude die voirsz. gevel van hasenberch off te breken ende gelyck Lichtenberch te stellen'[9]. In deze vergadering werd besloten dat men 'tnye werck van hasenberch mit all datter aencleeft vermoegens tpatroen[10] ende besteck dair aff wesende ten naasten ende besten prouffyt aenbestaeden sel'. Op 25 februari behandelde men in de Raad de 'Memorie van tgene die Schout Burgermeesteren Scepenen ende die Rayden der stadt van Utrecht overcomen zyn te doen maicken ende wercken desen aenstaende zomer' – 'Item noch salmen affbreken hazenberch ende zoe verre innewerts trecken gelicx lichtenborch nu is ende tselve wederom op maicken nae vermoegen tpatroen ende tconcept dair van synde'[11]. Later kwam men ervan terug om het werk aan te besteden, en wilde men 'tnyen werck van hasenberch doen maicken byde dachuyren ende nyet by bestadinge'[12]. Op 18 juni 1546 bleek men toch weer voor besteding te hebben gekozen 'alse dat sy meyster willem van noirt aenbestaeijt hadden op beliefen sraijdts achtervolgende hoir beveel tnye werck van hasenberch mit alle die materialen van steen calck houtwerck glaiswerck ende andere nae vermoegen tbesteck ende tpatroen dairvan wesende voirde somme van eens drientwyntich hondert karolus gulden'[13]. Onder een post 'van hardensteen mitter arbeyt van dien' wordt de betaling op 12 augustus 1546 verantwoord van de eerste van de drie termijnen; daarbij staat onder meer de volgende tekst: 'uytsaecke hij dairvore aengenomen heeft off te breecken ende weder gelycks lichtenberch op te maicken tnye werck van hasenberch ende daertoe te leveren

[8] *Dizionario Enciclopedico di Architettura e Urbanistica* (diretto da Paolo Portoghesi), IV (Rome, 1969) 402; R. Meischke, 'Het architectonisch ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 1952, kol. 205.

[9] GAU, Stad, I, nr. 13, fol. 200r, 18 januari 1546.

[10] Meischke, 'Het architectonische ontwerp', kol. 168-171.

[11] GAU, Stad, I, nr. 13, fol. 214v, 25 februari 1546.

[12] Idem, fol. 223r, 24 maart 1546.

[13] Zie noot 6.

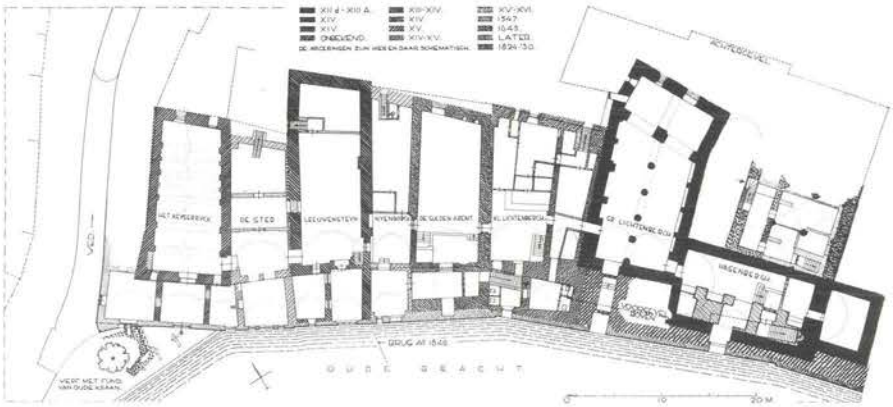

2. Plattegrond van de kelders van het stadhuis, uit E. J. Haslinghuis, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, dl. II, de provincie Utrecht, eerste stuk de gemeente Utrecht *('s-Gravenhage, 1956) 124.*

alle die materialien nyet uytgesondert nae vermoegen een besteck daervan beschreven ende tpatroen dairvan geconcipieert... welcke besteck mettet patroen die Raydt geaccepteert ende belieft heeft'[14]. Daarna werden nog twee gezegelde brieven opgemaakt 'van voirwairden van stadswege gemaickt mit mr. willem van noirt vant affbreecken en weder maicken en mit lichtenberch te coapteren vande huysingse van hasenberch'[15].
Uit dit alles valt slechts af te leiden dat Willem van Noort het werk heeft aangenomen; de bewoordingen wijzen er naar onze mening niet op dat hij de maker was van het bestek en van het 'patroen'.

De plattegronden voor het stadhuis en de gerealiseerde gevel van Hasenberch

Hasenberch was gelegen op de hoek van het Oudkerkhof, het huis was op kelderniveau 16 m breed en ruim 9 m diep. Lichtenberch lag daarnaast en was ruim 11 m breed en ruim 22 m diep; links daarvan was Klein Lichtenberch gelegen, ruim 10 m breed en ruim 17 m diep (afb. 2). De straat achter de beide Lichtenberchen heette toen Korte Minrebroederstraat. Als men de huizen samenvoegt tot één geheel, dan vormden zij een onregelmatig blok, de voorgevels stonden immers niet op één lijn en de panden waren niet even diep; bovendien verliepen de lijnen aan de linker en rechter zijgevels gérend. Deze onregelmatigheden wilde men opheffen door de plattegrond van de drie huizen aan te vullen tot een vierkant, waarvoor de stad dan eerst andere, ook reeds bebouwde, terreinen moest verwerven. Inzicht in de omvang die men aan het stadhuis wilde geven, verschaffen enkele schetsen en plattegrondtekeningen op de voor- en achterzijde van één blad papier, die zich bevinden in het Rijksarchief Utrecht. Deze tekeningen zijn, zoals gebruikelijk in die tijd, niet gesigneerd, noch gedateerd. De eerste plannen zijn, naar algemeen wordt aangenomen, aangegeven in de serie tekeningen op één zijde van het bewaarde blad (afb. 3).

[14] GAU, rekeningen van de Tweede Kameraar, Stad, I, nr. 634, fol. 62r, 12 augustus 1546.
[15] Idem, fol. 21v, 25 augustus 1546.

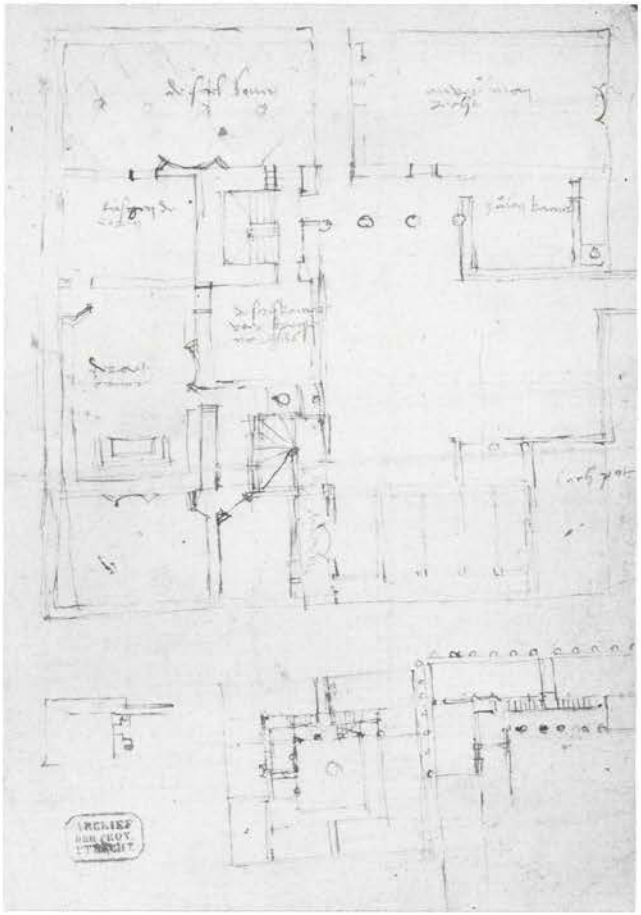

3. Ontwerp-plattegrond voor de huizen Hasenberch, Groot- en Klein Lichtenberch. Pentekening (anoniem en z.j.) RAU, Coll. handschriften, voorl. nr. 46 v.

De schetsen

Het is zinvol de kleine schetsen aan de onderzijde eerst te bezien, daar deze belangrijke architectuurhistorische vernieuwingen tonen; zij geven een symmetrische plattegrond weer en een aantal aspecten van indeling, die tot dan toe niet voorkwamen bij Noord Nederlandse burgerlijke bouwwerken[16].
In deze symmetrisch ingedeelde plattegrond situeerde men de toegang in het midden van de middelste gevel, waarbij een gang de scheiding vormde tussen de beide vertrekken achter de voorgevel, en tekende men een tweede toegang midden in de achtergevel. Nieuw was ook de ontworpen binnenplaats, een voorheen slechts bij paleizen en kastelen voorkomend onderdeel van het voor bebouwing beschikbare oppervlak[17]. Een derde nieuwigheid was misschien van

[16] Vermeulen, *Handboek*, II, 156 en 187.
[17] C. L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordeuropese steden* ('s-Gravenhage, 1963) 113-116. Zie ook *La maison de ville à la Renaissance, Recherches sur l'habitat urbain en Europe au XVe et XVIe siècles,* Actes du colloque tenu à Tours du 10 au 14 mai 1977, André Chastel en Jean Guillaume, eds., Collection De Architectura (Parijs, 1983); bij stadswoonhuizen uit het midden van de 16de eeuw komen slechts bij uitzondering binnenplaatsen voor, althans buiten Italië.

nog groter belang: de trappen zijn op deze schetsen direct achter de vertrekken aan weerszijden van de middenas getekend. Deze trappen stelden de gebruikers in staat via de gang of via de binnenplaats naar de verdiepingen te gaan. Voorheen bouwde men bij belangrijke gebouwen veelal aan de buitenzijde een traptoren, met daarin een wenteltrap, die veel minder comfortabel was en waarin het bovendien donker was. De beide ontworpen steektrappen waren aan de binnenplaats gelegen waar het tweede bezwaar niet gold. Zij vormden een verbinding[18] tussen meer ruimten op de begane grond en verdiepingen dan bij de wenteltrappen het geval was; die laatste dienden immers slechts de ontsluiting van bouwhoogten[19]. Bijzonder interessant zijn de getekende zuilen en pilasters, elf aan de voorgevel, zeven aan de zijgevel en vijf tot acht aan de binnenplaats. Die aan de buitengevels zijn vooral belangrijk vanwege hun nieuwe toepassing; ter ondersteuning van een gaanderij aan een binnenplaats waren zuilen al lange tijd in gebruik; de toevoeging aan de buitengevels maakte het mogelijk deze ritmisch te geleden, welke verfraaiing, gezien de functie van het ontworpen blok, ook alleszins aanvaardbaar en gewenst was. Op beide niet complete schetsen tekende men één stookplaats.
Hoewel van de diverse fraaie en practische oplossingen in de plattegrond slechts gedeeltelijk gebruik is gemaakt, is daarmee de waarde van deze schetsen niet verminderd: de daarin neergelegde principes zijn uniek voor Noord Nederlandse contemporaine gebouwen met dezelfde bestemming.

De eerste plattegrond

Op de grote plattegrond aan de bovenzijde van het blad is een andere indeling te zien. De binnenplaats heeft een T-vorm met daarin vier zuilen, weliswaar achter de ingang, maar niet in symmetrische opstelling ten opzichte van de middenas. De trappen bevinden zich op de tekening aan de linker zijde van de plattegrond, links van de middenas; zij zijn minder comfortabel en practisch dan de beide steektrappen van de kleine schetsen. Toch is de symmetrie die aanwezig was op de kleine schetsen, hier niet geheel verdwenen: de beide ruimten aan de Plaats zijn nog steeds gelijk van vorm en afmeting, maar de vertrekken, die daar onder zijn getekend, zijn links van de middenas anders van vorm en afmeting dan die aan de rechter zijde. De tweede toegang aan de Korte Minrebroederstraat bevindt zich niet langer recht tegenover de eerste toegang aan de Plaats. Alvorens deze tekening te laten voor wat hij is – een fase in een ontwerpproces – is het goed na te gaan hoe men zich de bestemming van de ruim-

[18] R. Meischke en F. van Tychem, 'Huizen en hoven, gebouwd onder leiding van Anthonis I en Rombout II', in: *Keldermans, een architectonisch netwerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage, 1987) 131 noemen de galerijen langs de hoofdvleugels al een grote verbetering in de communicatiestructuur; dit geldt zeker ook voor trappenhuizen en trappen die zich binnen het gebouw bevinden.

[19] Fockema Andreae, *Duizend jaar bouwen,* 86: in Breda werd op de binnenplaats van het kasteel een curieuze statietrap gebouwd; in Italië zijn trappen binnen een bouwwerk gangbaar vanaf de 15de eeuw; één van de eerste monumentale trappen werd gebouwd door Luciano Laurana in het hertogelijk paleis van Urbino: H. L. Heydenreich en W. Lotz, *Architecture in Italy 1400-1600,* (the Pelican History of Art) (Harmondsworth, 1974) fig. 29 en p. 75, afb. 67, en noot 17 bij hoofdstuk 7; L. F. Genicot, 'Escaliers du XVIe siècle en Belgique', *L'escalier dans l'architecture de la Renaissance,* Actes du colloque tenu à Tours du 22 mai au 26 mai 1979, André Chastel en Jean Guillaume eds., Collection De Architectura (Parijs, 1985) 179: de trap in het hôtel van Granvelle te Brussel (1545) zou eveneens een fraai vroeg voorbeeld zijn.

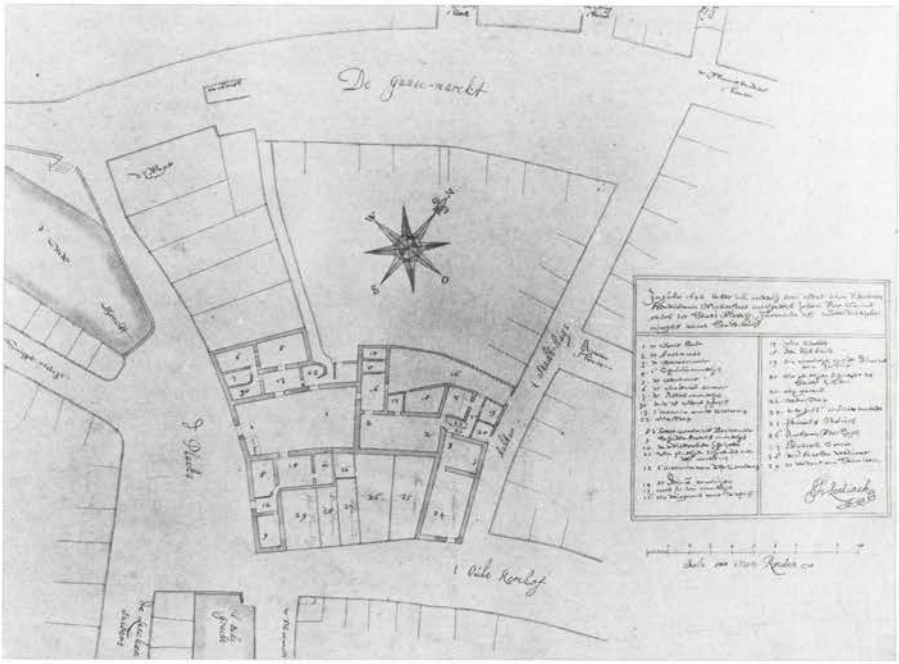

4. 'Grontteyckeninghe van 't Stadhuys'. Ingekleurde pentekening door D. van der Werf naar H. Lentinck, 1877 (jaar van weergave 1642). GAU, Top. Atlas, Na 2.3.

ten voorstelde. De volgende aanduidingen staan er in geschreven: links boven 'de sael boven' met vijf zuilen in het midden en een ruitverdeling, vermoedelijk om de overwelving aan te geven; daar onder 'tusgen de doren' (een vestibule?), en vervolgens 'de raetcamer'; rechts daarvan een klein vertrek met daarin geschreven 'de scrifkamer voer pensenaryus' (de pensionaris was de stadsadvocaat). Aan de rechter zijde van de ingang een vertrek waarin staat 'auwerman recht' (de oudermannen waren de leiders van de ambachtsgilden) en daar onder 'zulenkamer', het werkvertrek van Dirck van Zuylen, de gerechtssecretaris[20]. Rechts onder staat de naam Hugh Pot, zo luidde de naam van de buurman[21]. Behalve de bestemming van de vertrekken zijn ook de doorgangen, vijf stookplaatsen en enkele toiletruimten ingetekend[22]. In de raadkamer ziet men bovendien een aanduiding van de betimmering en meubilering, een gestoelte langs de wanden voor de raadsleden en een estrade (d.w.z. podium) met de tafel van de burgemeesters[23].

De uiteindelijke resultaten van de verbouwingsplannen kwamen er anders uit te zien. Voor het verkrijgen van de vierkante plattegrond moest men aan verschillende zijden percelen aankopen (afb. 4). Achter Groot Hasenberch was Klein Hasenberch gelegen en daar achter de huizen de Oranjeboom, de Vleer-

[20] Muller, 'Het oude Utrechtse stadhuis', 206.

[21] Idem, 204.

[22] Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen,* 142 en 143; Middeleeuwse huizen bezaten veelal twee stookplaatsen per bouwlaag; privaten kwamen bij woonhuizen zelden voor.

[23] Ook in Kampen (1543/45) en Nijmegen (1553/1554) plaatste men dergelijke gestoelten; opmerkelijk is dat men het in Utrecht al in de eerste ontwerpplattegrond intekende.

muis, een pand waarvan de naam niet bekend is, de Hartshoorn en het Ghevangen Vleeshuys. Dit laatste huis was eigendom van de stad, de Oranjeboom en de Vleermuis kon men – zoals wij gezien hebben – in 1533 verwerven, maar Klein Hasenberch, het pand met de onbekende naam en de Hartshoorn waren in 1546 nog niet aangekocht. Achter de beide Lichtenberchen lag een onbebouwd terrein, dat men in 1541 verwierf en sindsdien met de naam Statshof aanduidde.

De tweede plattegrond

Op deze plattegrond die men, gezien de toen beschikbare grond, wel kon uitvoeren (afb. 5), zijn vele wijzigingen ten opzichte van de eerste plattegrond te constateren. De centrale binnenplaats is geheel verdwenen; de steektrappen bevinden zich direct achter de ingang en twee wenteltrappen zijn gesitueerd aan de lange zijden van de grote zaal van Lichtenberch. De symmetrie kon echter voor een groot deel worden behouden: links en rechts van de ingang naast de steektrappen zijn vertrekken van identieke vorm en afmeting getekend. De twee kleine vertrekken, die zich zowel aan de linker als de rechter zijde van de grote zaal bevinden, zijn eveneens gelijk van vorm en afmeting en, voor zover mogelijk, gespiegeld qua indeling. Het merendeel van de doorgangen is symmetrisch geplaatst, tevens is hun aantal uitgebreid waardoor behalve via de vier trappen ook via de vele doorgangen een goede circulatie binnen het gehele gebouw mogelijk wordt[24]. Zo tekende men in de grote zaal van Lichtenberch – behalve de toegang vanaf de Plaats – in elk van de lange zijden twee deuren, recht tegenover elkaar, plus een vijfde doorgang in de rechter beneden hoek. Het aantal stookplaatsen is beter over de belangrijkste ruimten verdeeld, twee dubbele toiletruimten bevinden zich naast de wenteltrappen.
Deze ingenieuze en evenwichtige ordening gepaard aan practisch nut trof men toen nog niet in Nederlandse huizen aan[25]. In Italië is een dergelijke opzet veel eerder gangbaar[26].
Een groot aantal zuilen zou de gevels sieren: vier halfzuilen bij de ingang aan de zijde van de Plaats, vijf pilasters aan de voorgevels van Hasenberch en Klein Lichtenberch, en zes pilasters aan de zijgevel aan het Oudkerkhof.
De bestemming van de vertrekken wordt op dit ontwerp ook weer vermeld. Nu is een ruimte links naast de ingang voor het 'auderman rech' bestemd, daarop volgt de 'pensennaryus kamer' met aan de rechter zijde een 'scret om de riggeters' (een afgezonderde ruimte voor de registers); onder deze beide vertrekken leest men de vermelding 'een plaest' met een doorgang naar het Oudkerkhof. Op de hoek van het Oudkerkhof en de Korte Minrebroederstraat vinden wij de aanduiding 'ghevangen vlishuys', schijnbaar zonder enige connectie met het te verbouwen stadhuis. Achter de ingang vanaf de Plaats staat in de grote zaal geschreven 'dit is Lichtenberch' en daaronder 'dit is de raetkamer'. Rechtsboven in Klein Lichtenberch staan de aanduidingen 'scepenrecht' en 'dagellicx rech' met in het afgesplitste gedeelte 'partijen'. Dan volgen twee ruimten met 'zulen kamer' en 'exseinshuis' (waar de opbrengst van de accijns werd be-

[24] Zie noot 18.
[25] Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen,* 113,
[26] Vermeulen, *Handboek,* II, 302.

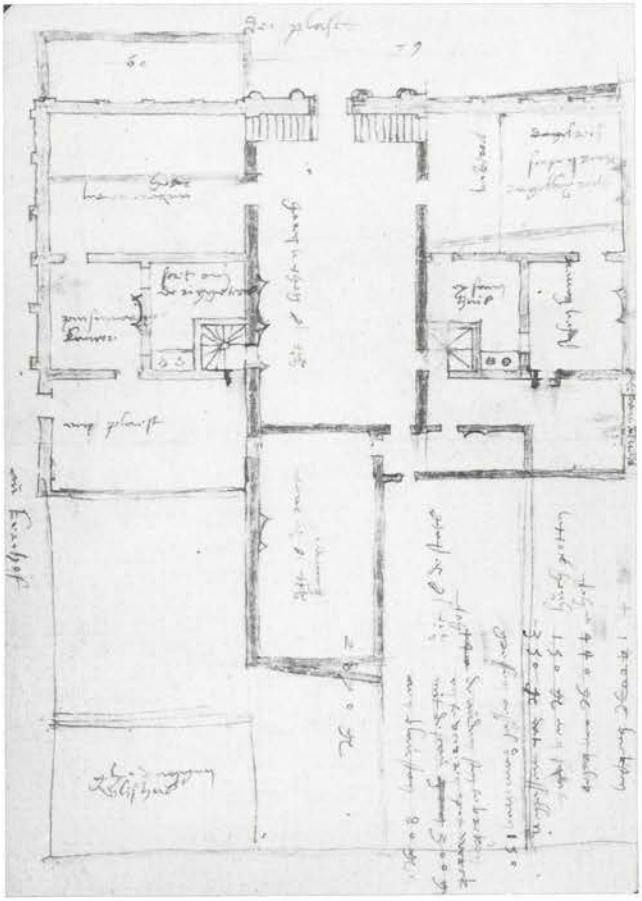

5. Ontwerp-plattegrond voor de huizen Hasenberch, Groot- en Klein Lichtenberch. Pentekening (anoniem en z.j.). RAU, Coll. handschriften voorl. nr. 46r.

waard) er in geschreven; onder deze vertrekken volgen nog twee ruimten met een corridor-achtig voorkomen, die ieder vier doorgangen hebben. Aan de uiterste rechterzijde staat 'pensennarijus huys' vermeld en tenslotte onder Klein Lichtenberch 'dit is de statshof' en 'hugh potten hof'.

Aan de bovenzijde van de plattegrond zien wij de getallen 60 en 79 staan, corresponderend met het aantal voeten[27].

In de rechter benedenhoek van het blad zijn aantekeningen gemaakt omtrent de benodigde materialen en arbeid met de bijbehorende kosten[28]. Met al deze

[27] K. M. C. Zevenboom, *Theorie over de ontwikkeling van de Nederlandse voet- en ellematen* (Amsterdam, 1964) 117; de Utrechtse voet mat in die tijd 26,54 cm. Op de tweede plattegrond ziet men op de plaatsen waar de wanden schuin liepen – de voorgevel van Klein Lichtenberch aan de Plaats en de achterwand van het eerste vertrek, alsmede de achterwand van de 'raetcamer' in Groot Lichtenberch – behalve schuin getekende wanden ook rechte; vermoedelijk wilde men die wanden recht zetten; dat onderdeel van het plan is niet gerealiseerd, alleen de voorgevel van Hasenberch is verplaatst.

[28] De tekst luidt: '1400 gl. backsteen, 440 gl. aen kalck, 150 gl. aen sant, 350 gl. dat messelen, greffen aessel dammen 150 gl., de auden steen te breken en te voerren op twerck mit de scau 300 gl., aan blausteen 80 gl., 2870 gl.'; een aantal posten lijkt te zijn doorgehaald. Als men de niet doorgehaalde posten optelt, komt men tot 2340 gl.; gerelateerd aan de aanneemsom van 2300 gulden en de daarbij gestelde bepaling dat daarin begrepen waren 'alle die materialen van steen calck houtwerck glaiswerck ende anders' komt het aannemelijk voor dat de arbeidsprestaties op een andere wijze zijn verrekend.

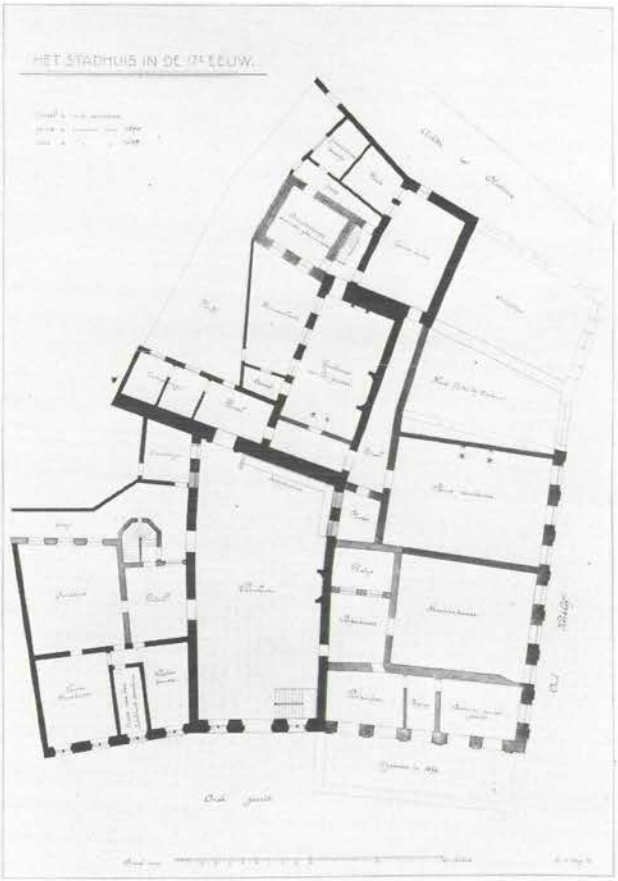

6. 'Het Stadhuis in de 17de eeuw'. Ingekleurde pentekening door G. de Hoog Hzn., 1902 (jaar van weergave ca. 1650). GAU, Top. Atlas Na 2.4.

aantekeningen op beide zijden van het bewaarde blad, betreffende de bestemming zoals raetkamer en auderman rech, én meubilering zoals het gestoelte voor de raadsleden en de estrade met de tafel voor de burgemeesters, en ook nog een kostenberekening, begint een belangrijke ontwikkeling in de Nederlandse architectuurgeschiedenis: zo presenteert de uitvoerder zich bij zijn opdrachtgever en zo ontstaat er een direct verband tussen de tekening en het gebouw. Deze architectonische ontwerpen, van één plattegrond in diverse uitvoeringen, op één blad papier, vormen tezamen een uniek document van grote historische waarde. De vijf tekeningen laten een ontwerpproces zien waarin men tot een keuze is gekomen, waarbij een ideale vorm, de bestaande mogelijkheden en de eisen waaraan het ontwerp moest voldoen, en ten slotte de best mogelijke oplossing goed zijn te volgen.

De uitgevoerde plattegrond

Dat de plattegrond er ongeveer als de laatst besprokene kwam uit te zien, kan men vaststellen aan de hand van twee latere tekeningen. De eerste uit 1877 door D. van der Werf naar R. Lentinck vervaardigd, geeft de toestand weer van 1642

(afb. 4), de tweede in 1902 gemaakt door G. de Hoog Hzn. geeft de situatie van 1650 weer (afb. 6). De voorgevel van Hasenberch bouwde men meer naar achteren op, ondersteund door vier dammen (zie ook afb. 2). Men plaatste er zes pilasters tegen in plaats van de vijf, die gepland waren op afb. 5. De oude achtergevel van Hasenberch bleef staan, waardoor het vertrek aan de straat nogal ondiep werd; het daarachter gelegen Klein Hasenberch werd niet geheel in de plattegrond van het stadhuis opgenomen, maar slechts voor een klein gedeelte (alleen de hof?) en ook maar een deel van het perceel van de Oranjeboom.
Op een andere plaats kon men wel een uitbreiding aan de plattegrond geven; in 1541 was immers onbebouwd terrein achter de beide Lichtenberchen aangekocht en op 18 januari 1546 had de Raad ook besloten tot de bouw van een 'vertreckkamer'[29] (d.w.z. een kamer waarin men zich kon terugtrekken om te beraadslagen; op de twee laatstgenoemde plattegronden is deze kamer aangeduid als nr. 4, respectievelijk schoutenkamer). Willem van Noort kreeg apart betaling voor de daarvoor gemaakte kosten aan materiaal en arbeid[30]. Onder deze kamer werd een overwelfde gevangenis gebouwd, en erboven kwam een overwelfde bergplaats om de secreten (d.w.z. geheime zegels[31]) van de stad in te bewaren; die bergplaats stak boven het dak uit en was van een balustrade voorzien.
Pas in 1645 kon het stadhuis aan de zijde van het Oudkerkhof worden uitgebreid.

De gevels van Hasenberch en Lichtenberch

Behalve de talrijke verrassende oplossingen in de plattegrond van de drie huizen, vormde ook de nieuwe gevel van Hasenberch een novum in de architectuurgeschiedenis van de Noordelijke Nederlanden (afb. 7).
Voor het eerst kwam aan een overheidsgebouw een zuivere Renaissance gevel tot stand[32]. Men bracht een horizontale indeling in drieën aan, geaccentueerd door architraven, friezen en kroonlijsten, met gelijkvloers een gaanderij met bogen en op de eerste en tweede verdieping kruiskozijnen; zes pilasters droegen de hoofdgestellen, waarmee een verticale indeling in vijf traveeën werd bereikt; zo hielden verticale en horizontale geledingen elkaar in evenwicht. Op het dak

[29] GAU, Stad, I, nr. 13, fol. 200v, 18 januari 1546.
[30] GAU, Stad, I, nr. 634, fol. 62v, 12 augustus 1546.
[31] E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek,* VII ('s-Gravenhage, 1912) kol. 944.
[32] Zowel Vermeulen, Korevaar, Ozinga als Van Gelder – in de in noot 7 genoemde werken op de aldaar genoemde pagina's – menen dat de gevel in zuiver Renaissancevormen is uitgevoerd; niet zo Kloek, p. 99: 'op het eerste gezicht lijkt het alsof de nieuwe gevel van het huis Hazenberg een klassieke pilastergevel van vijf traveeën was, rustend op een arcade (die later is ingevuld). In feite was echter zowel de opzet als de versiering zeer onorthodox en weerspiegelden ze evenzeer de ontwikkelingen in de Zuidelijke Nederlanden als het Italiaanse voorbeeld'. Ook Vos, p. 12, uit bedenkingen en noemt de proporties wonderlijk en de volgorde der orden onorthodox; beide auteurs brengen de plattegrondtekeningen niet ter sprake. Naar onze overtuiging was de gevel een zuivere Renaissancegevel, klassiek zowel in de horizontale geleding met architraven, friezen en kroonlijsten als in de verticale indeling door middel van de gebruikte orden in de vorm van pilasters met kapitelen. De versiering van de friezen was klassiek, die van de pilasters was uitgevoerd in een maniëristische groteskenstijl (zie voor de ornamenten de bijdrage van E. C. van Santen in dit Jaarboek); wat de gebruikte orden betreft, zie noot 39.

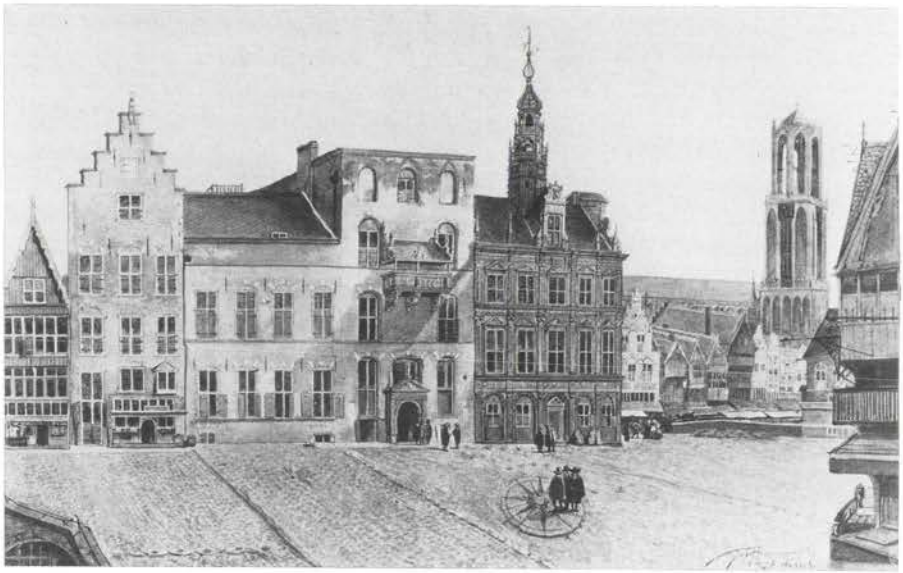

7. 'Gezicht op het Oude Stadhuis en de Stadhuisbrug'. Olieverf op doek door J. Hoevenaar Wz. naar A. Honich, 1663. Coll. Centraal Museum Utrecht. GAU, Top. Atlas Na 2.9.

– een zadeldak met de nok evenwijdig aan de Plaats[33] – bracht men een dakkapel aan, eveneens voorzien van pilasters en een hoofdgestel; de dakkapel bevond zich boven het midden van de kroonlijst, vlak boven de dakrand. De toren plaatste men pas in 1582 op het stadhuis[34]. Aan de zijgevel van Hasenberch aan het Oudkerkhof werd slechts één nieuwe 'pyler' aangebracht[35], op de tekening van Saenredam (afb. 1) is aan die zijde een latere trapgevel te zien.
De detaillering van de voorgevel was als volgt. De galerij op de begane grond telde zes pijlers met gegroefde pilasters ervoor, die voorzien waren van kapitelen in de Dorische orde met twee kleine rozetten op de hals[36]; tussen de pijlers bracht men bogen op dekplaten aan, de binnenzijde van de bogen[37] was voorzien van een ruitmotief; in de hoekstukken van de middelste travee vormden leeuwekoppen het ornament[38], in die van de overige traveeën schilden met zwaarden. De fries van het Dorische hoofdgestel bevatte triglyphen en metopen, waarop runderschedels en rozetten waren uitgebeeld. Op de eerste verdieping plaatste men pilasters van de Composiete[39] orde, met op de schachten zo-

[33] R. Meischke, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800* (Haarlem, 1969) 104, noemt dwarsgeplaatste huizen zeldzaam; zij zijn te vinden in het gehele land en er zijn steden waar er veel voorkomen. Zie bijv. M. J. Dolfin, E. M. Kylstra en J. Penders, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, de provincie Utrecht, de gemeente Utrecht, deel III A, Utrecht. De huizen binnen de singels. Beschrijving* ('s-Gravenhage, 1988) 147.

[34] Muller, 'Het oude Utrechtse stadhuis', 208.

[35] GAU, Stad, I, nr. 13, fol. 4v, 19 januari 1547 (opdracht).
GAU, Stad, I, nr. 634, 1547/1548, fol. 57v (betaling).

[36] Dergelijke rozetten zijn niet ongebruikelijk voor de Dorische orde; zij zijn o.a. aangebracht op de Vaticaanse Loggia's en de Villa Madama, maar ook op het kasteel van Breda en de kerktoren van IJsselstein.

[37] Zoals de 17de-eeuwse plattegronden en afbeeldingen van de gevel tonen, zijn deze bogen dan al dichtgezet, waarna men er vensters en een deur in aanbracht.

[38] Zie voor de ornamenten de bijdrage van E. C. van Santen in dit Jaarboek.

genaamde grotesken; de fries was voorzien van figurale motieven van klassieke herkomst. De pilasters van de tweede verdieping bezaten een kapiteel in de Ionische orde, zij waren eveneens van grotesken voorzien en de fries was ook daar versierd met klassieke voorstellingen. In de doorvlechting van horizontalen en verticalen waren steeds ter plaatse van de pilasters, de hoofdgestellen geheel of gedeeltelijk gekornist (d.w.z. vooruitspringend). Boven de vensters bevonden zich geprofileerde en op consoles geplaatste driehoekig frontons met daarin hoofden. Op het met leien gedekte dak was de dakkapel met kruiskozijn aangebracht; deze bezat Ionische halfzuilen, een hoofdgestel en daarboven twee kleine pilasters, die een driehoekige fronton met drie bollen droegen; twee voluutvormige klauwstukken (d.w.z. vleugelstukken) bevonden zich aan beide zijden van de halfzuilen en pilasters.
Voor Noord-Nederland waren deze bollen nieuwe ruimtelijke ornamenten; hetzelfde geldt voor de obelisken die op de dakrand waren geplaatst.
De gevel was in natuursteen uitgevoerd[40] en de afwerking geschiedde in witte en zwarte verf met accentuering van enkele onderdelen in verguldsel[41].
Of bij de opbouw van deze gevel de juiste maatvoering is toegepast, zoals voorgeschreven door Vitruvius[42] – waarbij elke bouwlaag een kwart minder hoog diende te zijn dan de voorgaande – kon nog niet worden vastgesteld. M. J. Stucki maakte omstreeks 1826 een tekening van de voorgevel naar een tekening van de kunstschilder G. Haanen (afb. 8). In de literatuur bestaat geen eenstemmigheid over de nauwkeurigheid van deze tekening[43]. Enige fragmenten van de gevels van Hasenberch en Groot Lichtenberch zijn bewaard gebleven, doch deze bevatten slechts beeldhouwwerk van de friezen en pilasters van Hasenberch, en pilasters plus boogfragmenten van de ingang van het stadhuis, geen complete onderdelen waaruit de hoogte valt af te leiden[44]. Als men de afmetingen van de bewaarde fragmenten vergelijkt met de maten zoals Stucki ze weergeeft, dan is er reden om aan de exactheid van de tekening te twijfelen. Wat dat betreft kunnen de tekeningen van Saenredam (afb. 1), C. Pronk, J. de Beijer en P. J. van Liender ons evenmin overtuigen[45]. De tekening van Stucki heeft

[39] Fockema Andreae, *Duizend jaar bouwen,* 90, noemt ze Composiet; Vermeulen, *Handboek,* II, 157, noemt ze Ionisch; overigens zij vermeld dat de kerktoren van IJsselstein, volgens Vermeulen, *Handboek,* II, 133, aanvankelijk zowel op de tweede als op de derde geleding Ionische kapitelen bezat; die op de derde geleding zijn pas later door Korintische vervangen; in Kampen is het gestoelte in de Schepenzaal voorzien van Composiete zuilen, erboven bevindt zich een schilderstuk, omlijst door zuilen van de Dorische orde. Volgens L. Hautecoeur, *Histoire de l'Architecture classique en France,* I (Parijs, 1963) 491, komen ook daar deze onregelmatigheden voor in de eerste helft van de 16de eeuw.

[40] Muller, 'Het oude Utrechtse stadhuis', 207; J. Rosenberg, S. Slive, E. H. ter Kuile, *Dutch art and architecture 1600-1800,* (the Pelican History of Art, paperback edition) (Harmondsworth, 1972) 375.

[41] GAU, Stad, I, nr. 13 fol. 48v, 1 december 1547 en fol. 52v, 29 december 1547.

[42] Marcus Pollio Vitruvius, Romeins bouwmeester, heeft in 25 v.C. een werk over architectuur geschreven in tien boeken; vooral tijdens de Renaissance was hij zeer in tel en zijn er veel uitgaven van zijn werk verschenen.

[43] G. C. Labouchère, 'De toren der N.H. St. Nicolaaskerk te IJsselstein', *Oudheidkundig Jaarboek,* II (1922) 54; Fockema Andreae, *Duizend jaar bouwen,* 89; S. Muller Fzn., 'De Renaissance te Utrecht', *Bouwkundig Tijdschrift,* XXIV (1908) 64; B. A. Ross, *Het huis Hazenberg te Utrecht of hoe dit huis in 1546 een metamorfose onderging;* (typescript; Zeist, 1981) 39.

[44] Zie ook de bijdrage van E. C. van Santen in dit Jaarboek.

[45] *Jacobus van Liender, Pieter Jan van Liender, Paul van Liender en de stad Utrecht, Topografische tekenaars uit de 18de eeuw.* Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling bij de GAU

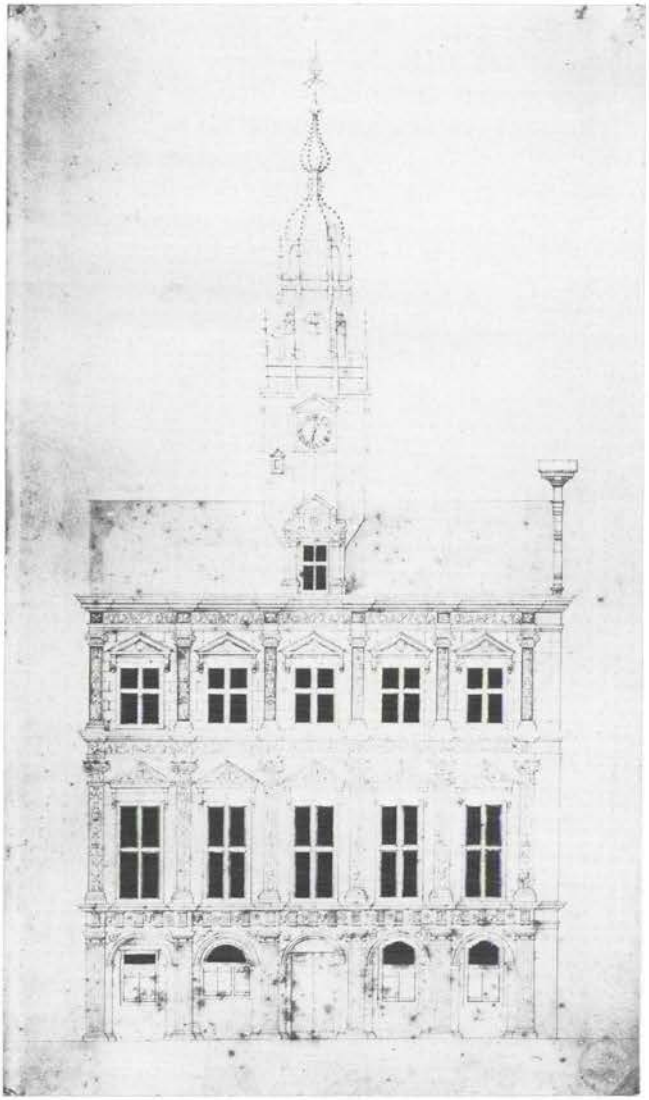

8. De voorgevel van Hasenberch. Pentekening door M. J. Stucki naar G. Haanen, ca. 1820. GAU, Top. Atlas Na 2.24.

in de literatuur tot de conclusie geleid, dat de verdiepingshoogten van het nieuwe Hasenberch moesten worden aangepast aan de verdiepingen van het oude[46]. Naar onze mening geven al de hier genoemde tekeningen (behalve die van Stucki, die de tweede bouwlaag hoger weergeeft dan de eerste en derde) de indruk dat het huis min of meer gelijke verdiepingshoogten kende, zodat het bovengenoemde Vitruviaanse voorschrift niet gevolgd zou zijn.

Voor de ingang van Groot Lichtenberch werden Dorische pilasters geplaatst, met grotesken op de schachten, waarboven een boog met op de binnenzijde ornamenten van bandwerk, en in de hoekstukken twee Victoriën; voor de tweede

1979, afb. nrs. 96 (C. Pronk), 97 (toeschrijving aan J. de Beijer) en 17, 18, 41 en 43 (P. J. van Liender), en 41a en 52 (toeschrijving aan P. J. van Liender).

[46] Muller, 'Het oude Utrechtse stadhuis', 207; Fockema Andreae, *Duizend jaar bouwen,* 90; Kloek, *Kunst voor de Beeldenstorm,* 99 en 101; Vos, *Het nieuwe ornament,* 12.

verdieping werd een balkon geplaatst, ondersteund door consoles en voorzien van een balustrade; het balkon was overdekt door een schuine kap, die rustte op kleine zuilen, met dubbele voluten en beelden aan de zijkanten, en een wapen aan de voorzijde.
Nadat het stadhuis in 1645 was verbouwd en uitgebreid, en in de 18de eeuw ook nog wijzigingen had ondergaan, waarbij de Renaissancegevel van Hasenberch steeds bleef gehandhaafd, is het complex in 1826 door de stadsarchitect J. van Embden verbouwd tot het neo-classicistische bouwwerk dat tot op heden aan de Stadhuisbrug staat.

Was Willem van Noort behalve uitvoerder ook ontwerper?

De zo belangrijke verbouwing is door het Raadsdagelijksboek en de rekeningen van de Tweede Kameraar, de schetsen, afbeeldingen en bewaarde fragmenten redelijk goed te reconstrueren. Zoals wij gezien hebben voerde Willem van Noort de verbouwing uit.
Zijn naam wordt voor het eerst in Utrecht vermeld in 1524, toen hij onderdelen maakte voor de balustrade op de eerste omgang van de Domtoren[47]. In 1535 kreeg hij opdracht van de graaf van Hoogstraten om een nieuwe poort aan de Tolsteeg te maken[48], en twee jaar later vroeg de graaf Van Noort een 'patroon' te maken van de stadsmuren en torens, die men moest bouwen en herstellen, vanaf het St. Servaeshek tot de Wittevrouwenpoort[49]. In 1538 en 1539 werkte hij met Colijn de Nole aan een sarcofaag in de Mariakerk[50] en in 1539 is hij betrokken bij de bouw van het koor in de Janskerk en de overwelving van de noorder zijbeuk van de Buurkerk[51].
In 1540 kreeg hij een aanstelling tot stadsmetselrie-meester met als taak 'ordineren dezer stads poirten toirnen ende muren oick bruggen ende anders omme tallen tijden dieselve te visiteren ende die gebreecken dairvan aan die oversten ofte cameraers aan te brengen ende voirt all daer inne syn leven lang te doen dat een goetgetrouwe metselrye-meester sculdich is ende behoirt te doen waervoor hem jaerlicx tot syn pensie toegevoecht is te hebben dese voirsz. somme (d.w.z. 20 pond) ende daertoe noch gecleet te worden ende syn wynen te hebben soe wanneer ende in manieren als deser stadt deurweerders gecleet worden ende hore wynen hebben'[52].
In 1541/1542 werkte hij wederom aan een sarcofaag in de Mariakerk[53]. In 1542 maakte hij verschillende kaarten van de stad met daarop gedetailleerd aangegeven de oude muren, de grachten en de particuliere erven bij de muren, de nieu-

[47] Th. Haakma Wagenaar, 'De eerste omloop van den Domtoren in de XIVe en XVIe eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1934, 65.
[48] K. J. Berger, *Der holländische Stadttorbau, ein Beitrag zur Geschichte der Profanbaukunst in Holland* (München, 1908) 27; volgens deze auteur was de poort 'nach Art gotischer Doppelturmbauten, aber ohne irgend einen Schmuck, ja ohne die spitzen Turmdächer'.
[49] E. J. Haslinghuis, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, dl. II, de provincie Utrecht, eerste stuk de gemeente Utrecht* ('s-Gravenhage, 1956) 47.
[50] G. G. Calkoen, 'Aanteekeningen omtrent Colijn de Nole', *Oud Holland,* 1918, 256.
[51] C. L. Temminck Groll, 'De gebouwen van de Johanniter Commanderij te Montfoort', *Bijdragen tot de geschiedenis van de Johanniter Orde en haar Commanderij Montfoort* (Montfoort, 1976) 12.
[52] GAU, Stad, I, nr. 634. 8r en 8v, 1 october 1541.
[53] Zie noot 50.

we bolwerken en mezekauwen[54] (d.w.z. kleine verdedigingswerken), de veranderde stadspoorten, de noodzakelijke vernieuwingen van de muren, de te graven singels rondom de bolwerken en de dikte van de wallen; ook hield hij toezicht van Pinksteren tot oktober op de werkzaamheden, die aan deze objecten werden uitgevoerd, voor beide verrichtingen tezamen ontving hij 90 pond[55]. Door deze werkzaamheden verwierf hij extra inkomsten, zijn belangrijkste verdiensten waren echter afkomstig van leveranties van allerhande materialen zoals bij Hasenberch, maar meestal van steen[56] en werkstukken van steen[57].
Het Renaissance-huis Korte Nieuwstraat 2 (omstreeks 1540 verbouwd) wordt wel met hem in verband gebracht[58]. Hij bouwde bolwerken volgens de nieuwe opvattingen[59]: Morgenster (vanaf 1544), Zonnenburg (1551/1552), Manenburg (1551-1554) en Sterrenburg (1554-1558); samen met Marcelis Keldermans werkte hij aan Vredenburg[60]. Overigens waren zijn bemoeienissen niet beperkt tot de stad Utrecht; hij werkte aan de Commanderij van Monfoort[61], het kasteel van Wijk bij Duurstede[62]en het slot Hagestein, eveneens met Marcelis Keldermans[63]. Met Jan van Scorel sloot hij in 1549 een overeenkomst om de Zijpe in Noord-Holland te gaan bedijken en droog te maken[64]. In 1555 en 1556 adviseerde hij de steden Groningen en Delft ten aanzien van hun versterkingen[65].
Meer dan eens handelde hij op aanwijzing of advies van anderen; zo kwam in 1539 de Italiaanse architect meyster Balthasar op bevel van de keizer naar Utrecht 'omme die gelegenheyt sterkte ende tymeradge alhier tot Utrecht te besien'[66]. Bij de aanleg van het nieuwe bolwerk Morgenster en de nieuwe muur bij de Weerdpoort, kreeg Van Noort advies van Donato Bono, de 'werckmeyster van de keyserlicke maiesteit', ook wel genoemd meester Donaes[67]. Op 30 maart 1546 reisde hij naar meester Donaes, toen deze zich in Binche bevond en met hem bezocht hij de grens tot aan Landrecies, Kamerijk en Valenciennes. Vandaar reisde hij alleen verder om in Bergen (Henegouwen) zes blauwe 'pylers' te bestellen voor het huis Hasenberch en in Namen blauwe ar-

[54] H. L. Janssen, 'De fortificaties van Ter Eem 1528-1553 en het ontwerp van Rombout Keldermans', in: *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel* (Zutphen, 1981) 308 en 309.
[55] J. J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerk- en wereldlijke geschiedenis, in zonderheid van Utrecht,* III (1843) 223.
[56] T. J. Hoekstra, 'Marcelis Keldermans, Mr. van den wercken van de sterckte Vredenborch t'Utrecht en boumeester der vesteijcheden van de sterckten in Gelderland (ca. 1500-1557)', in: *Liber Castellorum,* 182 (noot 44).
[57] Dodt van Flensburg, *Archief,* 223 en 227; Hoekstra, 'Marcelis Keldermans', 178.
[58] Vermeulen, *Handboek,* II, 226; Dolfin e.a., *Utrecht. De huizen, Overzicht,* 51. Het huis bezat weliswaar een horizontale geleding en pilasters met arabesken naast, en schelpvormige ornamenten boven, de vensters, maar het had naar alle waarschijnlijkheid geen symmetrische plattegrond, noch een binnenplaats of bijzondere trap.
[59] A. A. van Berkel en L. C. van der Vlerk, 'Nieuwe Kade', in: Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1982, *Maandblad Oud-Utrecht* 1983, 97.
[60] Zie noot 56.
[61] Zie noot 51.
[62] Catalogus Centraal Museum Utrecht 1977 bij de tentoonstelling *Jan van Scorel in Utrecht,* 38.
[63] Hoekstra, 'Marcelis Keldermans', 177.
[64] Catalogus *Jan van Scorel in Utrecht,* 36.
[65] J. A. Feith, 'Wandelingen door het oude Groningen', *Groninger Volksalmanak* 1897, 104; W. Schukking, 'Over den ouden vestingbouw in Nederland in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw', *Oudheidkundig Jaarboek* 1937, 1.
[66] Haslinghuis, *De Nederlands Monumenten, de gemeente Utrecht,* 47.
[67] Zie noot 11.

duinsteen te bestellen voor het nieuwe werk bij de Weerdpoort[68]. In juni 1547 ging hij naar Brussel om met de stadhouder-generaal én meester Donaes nogmaals te spreken over het bolwerk bij de Weerd, over de mezekauwen en hoe men het werk volbrengen zou[69].

Van Willem van Noort is niet bekend dat hij studiereizen heeft gemaakt naar Italië of Frankrijk. Er zijn van hem ook geen andere Renaissance-bouwwerken bekend, waar hij een symmetrische plattegrond heeft ontworpen of uitgevoerd; Renaissance-vormen heeft hij echter wel verwerkt[70]. In die jaren zijn er in de Noordelijke Nederlanden nog weinig ordeboeken in omloop; ook moet de invloed van die ordeboeken niet worden overschat[71]. Zelfs als hij zo een ordeboek heeft kunnen raadplegen, dan is daarmee bovendien nog slechts een gedeelte van de verbouwing verklaard. In 1539 verschenen te Antwerpen de Inventie der Colommen en de Generale Reglen der Architecturen naar Serlio en Vitruvius, beide samengesteld door Pieter Coecke van Aelst. Aan deze boeken zou Willem van Noort eventueel de fraaie orden en enige ornamenten van de gevel van Hasenberch hebben kunnen ontlenen. Onopgehelderd blijft dan de vraag van welke auteur hij de plattegrond heeft kunnen overnemen met de daarin neergelegde principes van evenwicht en practische bruikbaarheid: immers, in die beide boeken waren geen plattegronden opgenomen.

De teksten in het Raadsdagelijksboek en de rekeningen van de Tweede Kameraar wijzen niet in de richting dat de ontwerpen van Willem van Noort waren: hij gaf de hoogte van de kosten van uitvoering op, waarna hij de opdracht kreeg. Meischke meent dat stadsmetselaars voor gebouwen met architectuur zoals stadhuizen, zeker hulp van buiten nodig hebben gehad. De stadsmetselaars waren aannemers uit de stad, die werden betrokken bij het werk aan de kerk en aan de stadsmuren. Het waren gewillige uitvoerders van de denkbeelden van het stadsbestuur. Vernieuwende architectuur kan men van hen niet verwachten, wel degelijk werk in de bestaande bouwtraditie[72].

Overigens werd er in die jaren meer dan eens getwist over de vraag of alleen mensen, die aangesloten waren bij een bepaald gilde, ontwerpen mochten maken. Willem van Noort was zelfs partij in een proces, waarvoor de getuigen in Antwerpen werden gehoord[73]. Daarbij noemde men ook de namen van twee beroemde schrijvers over klassieke architectuur, Vitruvius en Alberti. Of de getuigen zelf met de inhoud van hun geschriften bekend waren, is echter de vraag. Misschien was er wel, gezien het kennelijk belang van de vraag wie gerechtigd waren ontwerpen te maken, nadien meer reden om als een ontwerp, zoals het onderhavige te Utrecht, door iemand buiten het gilde was gemaakt, daar niet extra de aandacht op te vestigen.

[68] GAU, Stad, I, nr. 634, fol. 28r en 28v, 19 mei 1546.

[69] Idem, fol. 37r en 37v, 20 juli 1547.

[70] Zie noot 51.

[71] J. Offerhaus, 'Pierre Coecke et l'introduction des traités d'architecture aux Pays Bas', *Les traités d'architecture de la Renaissance,* Actes du colloque tenu à Tours du 1 au 11 juillet 1981, André Chastel en Jean Guillaume eds., Collection De Architectura (Parijs, 1988) 451.

[72] R. Meischke, 'Het steenhouwersvak', *De gotische bouwtraditie* (Amersfoort, 1988) 57 en 68.

[73] Fr. D. O. Obreen, 'Getuigenverhoor te Antwerpen. Over het maken van ontwerpen van gebouwen in de 16de eeuw door schilders, goudsmeden, timmerlieden en metselaars', *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis,* IV (Rotterdam, 1881-1882) 227.

Renaissance-bouwkunst in de Nederlanden rond 1546

Op het tijdstip dat het ontwerp voor het stadhuis tot stand kwam, waren er nog maar weinig Renaissancebouwwerken in de Noordelijke Nederlanden gerealiseerd, en dan nog in hoofdzaak voor hoge adellijke opdrachtgevers te Breda, Buren en IJsselstein, en voor de Van Rossums. In die drie steden waren de Italianen Thomas Vincidor en Alexander Pasqualini werkzaam geweest; de namen van degenen die voor de Van Rossums bouwden, zijn niet bekend. In de Zuidelijke Nederlanden was er vanaf 1530 in Mechelen en Luik, zowel bij bouwwerken bestemd voor de hoogste kringen als ook bij die voor de belangrijkste gilden, Renaissance-invloed te zien. Zowel in de Zuidelijke als de Noordelijke Nederlanden was er echter veeleer sprake van een toepassing van de Renaissance in onderdelen en ornamenten, dan van de integrale verwerking van de nieuwe vormen en maatverhoudingen in plattegrond én gevels.
In de eerste decennia van de 16de eeuw waren bij Blijde Inkomsten (d.w.z. feestelijke intochten van een nieuwe vorst) al tal van triomfpoorten en bouwsels in de steden te zien, waarop de klassieke oudheid werd nagebootst door middel van Renaissance-architectuur, versierd met goden en personificaties van steden en deugden. De stad Utrecht speelde daarbij vanaf 1540 een toonaangevende rol, en deed in het ten toon spreiden van mythologie en allegorie weinig onder voor Antwerpen en zelfs Rome[74]. Utrecht was een stad die bestuurlijk en militair een belangrijke positie innam en die bovendien via de geestelijkheid nauwe contacten met Rome onderhield. Wat die belangrijke positie betreft kan worden gewezen op het in januari 1545 te Utrecht gehouden Generale Kapittel van het Gulden Vlies, waarbij behalve de keizer ook vele ridders een kleine week in Utrecht verbleven[75].
Bij de Blijde Inkomst van Karel V in 1540 was gebleken dat men er al zeer goed bekend was met de Renaissance-vormen, als men nagaat hoeveel versieringen met triomfpoorten, latijnse teksten en goden toen in de stad waren aangebracht. In Utrecht was de tijd dus rijp om in deze nieuwe stijl te bouwen.
Lang vóór de verbouwing van het Utrechtse stadhuis in 1546 waren er in de Noordelijke Nederlanden Renaissancemotieven verwerkt in gebrandschilderde ramen, grafmonumenten en kerkmeubilair, als ook in boekillustraties, prenten en schilderijen. Op die voorwerpen beeldde men veelvuldig Renaissancebouwwerken af, maar er werd weinig in Renaissancestijl gebouwd. Men ging voort in laatgotische stijl te bouwen of te verbouwen[76]. In Dordrecht, Gouda, 's-Gravenhage, Haarlem en Middelburg is slechts een klein aantal burgerlijke bouwwerken geheel in die stijl opgetrokken. Zelfs lang na 1550 paste men daar in het algemeen Renaissance-ornamenten toe aan gotische gebouwen, terwijl van Renaissancegevels en symmetrische plattegronden met een indeling en ingenieuze bestanddelen, zoals die voor het Utrechtse stadhuis ontworpen waren, geen sprake was[77].

[74] D. P. Snoep, *Praal en Propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16de en 17de eeuw* (Utrecht, 1975) 15 en 17.
[75] Schatten van het Gulden Vlies, Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Paleis voor Schone Kunsten (Brussel, 1987) 43.
[76] Vermeulen, *Handboek*, II, 116 e.v.
[77] Zij kwamen pas vanaf het einde van de 16de eeuw voor: het stadhuis van Vlissingen (1594), de Amsterdamse beurs (1608) en het stadhuis van Delft (1609).

Was meester Donaes de adviseur bij de ontworpen plattegronden?

Deze militaire architect was gevormd in de school van Sanmichele; hij stond in de Nederlanden bekend als meester Donaes en was werkzaam voor Karel V. Meester Donaes werd in de Utrechtse archieven voor het eerst genoemd in een stuk betreffende de betaling van wijn, die in juli van het jaar 1545 aan een groot aantal ridders van het Gulden Vlies was geschonken[78] (dat was overigens al de tweede bijeenkomst van het Gulden Vlies die in dat jaar te Utrecht plaats vond); hij werd daarin aangeduid als 'mr. Donatiaen architeck'. In februari 1546 werd meester Donaes in het Raadsdagelijksboek genoemd 'werckmeyster van de keyserlycke majesteit'; de stad zou zijn advies opvolgen bij het funderen van het in de zomer van 1546 te maken nieuwe bolwerk Morgenster in de burgwal bij de Weerdpoort[79]. Zoals wij gezien hebben, reisden Willem van Noort en meester Donaes (toen aangeduid als 'architeckt vande keyserlycke majesteit') op 30 maart 1546 samen van Binche naar de grens tot aan Landrecies, Kamerijk en Valenciennes; direct daarna bestelde Van Noort de zes blauwe 'pylers' voor de gevel van Hasenberch in Bergen, en arduinsteen voor het nieuwe werk bij de Weerdpoort in Namen. In juli 1546 onthaalde de stad Utrecht 'meyster Dionaes ordonneermeyster en architeckt' op wijn[80]. In augustus van dat jaar noemde men zijn naam in een betalingsoverzicht van 'geschenck en gratuyteyt uyt saecke van skeysers compste en triumphe vande feesten vande gulden vliese binnen Uytrecht'; hij ontving als 'meyster Donaes architecktmeyster by maniere van recompense ofte gratuyteyt' zevenvijftig pond[81]. In juni 1547 staat meester Donaes zonder nadere aanduiding vermeld in een betalingspost van reiskosten, die Willem van Noort had gemaakt om naar hem toe te reizen in Brussel[82].

Hieruit blijkt enerzijds dat meester Donaes binnen de betrekkelijk korte periode van de verbouwing van het stadhuis meerdere bezoeken aan Utrecht bracht, anderzijds zou men er misschien uit mogen afleiden dat hij inmiddels voor de stad een goede bekende was geworden, die eerst werd aangeduid als 'mr. Donatiaen architeck' en tenslotte als 'meester Donaes'. Verrassend is ook het feit dat vanaf het moment dat hij in Utrecht verscheen, de verbouwingsplannen voor het stadhuis na zoveel jaren uitstel, eindelijk vaste vorm kregen.

Van meester Donaes zijn de volgende gegevens en werken bekend. De versterkingen van Antwerpen werden door hem ontworpen (1540-1543); daarbij vond er competitie plaats tussen hem en Alexander Pasqualini (de architect van de toren van IJsselstein), maar meester Donaes kreeg de opdracht[83]. Hij bouwde er twee poorten, Berghem en Borgerhout geheten; daar vervaardigde de stadsmetselaar Peter Fransz. de 'patroenen' en leidde de uitvoering[84]. Ook de verdedigingswerken van Gent werden vanaf 1540 uitgevoerd naar door meester

[78] GAU, Stad, I, nr. 634, fol. 38r en 38v, 22 en 23 juli 1545.

[79] Zie noot 11; merkwaardig genoeg wordt meester Donaes hier genoemd 'werckmeyster vande keyserlycke majesteyt', vgl. Meischke, 'Het architectonisch ontwerp', kol. 206.

[80] GAU, Stad, I, nr. 634, fol. 45v, 1546/1547.

[81] Idem, fol. 19v, 1545/1546.

[82] Zie noot 69.

[83] Herman Hardenberg, 'Pasqualini, Architecte Bolonais aux Pays Bas (1530-1548)', *Studi in onore di Riccardo Filanghieri* (Napels, z.j.) II, 394.

[84] Vermeulen, *Handboek*, II, 186, noot 2.

Donaes gegeven richtlijnen[85]. Wellicht zijn de versterkingen van Mariembourg (provincie Namen) evenals de aanleg van Hesdinfert en kasteel Charlemont (beide nu in Noord-Frankrijk gelegen) en de reconstructie van de verdedigingswerken van Luxemburg ook door hem ontworpen[86].
Het ontwerp van de versterking van Middelburg is eveneens van zijn hand; ook daar wedijverde hij met Alexander Pasqualini en kreeg hij, Donaes, de opdracht; Michiel Daemsz. vervaardigde daar de 'patronen' voor de fortificatie[87]. In 1548 stelde meester Donaes er een onderzoek in naar een spui[88] en hij ontwierp er een platform tussen twee poorten[89]. Bij Vlissingen is het fort Rammekens naar zijn ontwerp gebouwd (1547)[90]. Hij is ook werkzaam geweest aan kastelen in Friesland en Overijssel[91]. Voor de kapel van de keizer in het paleis op de Koudenberg te Brussel gaf meester Donaes advies inzake de ontworpen balustraden[92].

Conclusie

Meester Donaes bezat de achtergrond en de kennis om de stad Utrecht en Willem van Noort van advies te dienen bij de verbouwing van de huizen Hasenberch en Lichtenberch tot een stadhuis. Betoogd is hoe een aantal ideeën, afkomstig uit de Italiaanse Renaissance, in de schetsen en plattegronden werden neergelegd, waardoor de ruimtelijke indeling geheel afweek van gewoonten, die voorheen golden bij burgerlijke bouwwerken in de Noordelijke Nederlanden. Het stadhuis zou de allure krijgen van een vorstelijk verblijf met een centrale binnenplaars, fraaie trappen en een evenwichtige indeling. De realiteit eiste een compromis, daar niet alle terreinen konden worden verworven, die voor de ideale plattegrond nodig waren. Zo goed en zo kwaad als dat ging, behield men de symmetrische indeling, al was het maar in de vorm en afmetingen van de vertrekken, en de plaats waar de trappen en de doorgangen zich bevonden. Met het oog op het klimaat tekende men heel practisch vele stookplaatsen in, en een deel van het meubilair werd ook al aangegeven.
De verbouwing van de gevel van Hasenberch werd niet achterwege gelaten, ondanks de daaraan verbonden hoge kosten en grote moeite.
Hij werd uitgevoerd in een zuivere Renaissance stijl, die tot dan toe onbekend was bij burgerlijke bouwwerken in de Noordelijke Nederlanden. De pilasterstelling was in deze contreien niet eerder zo overtuigend uitgevoerd, de combinatie met de klassieke taferelen op de friezen, en de grotesken op de pilasterschachten, de frontons met hoofden boven de vensters, de bollen en obe-

[85] H. Belotti, *Storia di Bergamo e dei Bergamaschi,* III (Bergamo, 1959) 540.
[86] M. H. Wauwermans, 'Les architectes militaires flamands au XVIe siècle', *Bulletin de l'Academie d'Archéologie de Belgique,* II, (3e série des annales) (Antwerpen, 1875) 257.
[87] Zie noot 84.
[88] H. M. Kesteloo, 'De Stadsrekeningen van Middelburg III, 1500-1549', *Archief, Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland,* VI (Middelburg, 1888) 288.
[89] W. S. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd* ('s-Gravenhage, 1923-1931) I, 472.
[90] C. H. van den Heuvel, 'De verspreiding van de Italiaanse vestingbouwkunde in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw', in: *Vesting, vier eeuwen vestingbouw in Nederland* ('s-Gravenhage, 1982) 11.
[91] S. W. A. Drossaers, *Het archief van de Nassause Domeinraad,* II, 5, Regestenlijst van brieven II ('s-Gravenhage, 1955), nr. 1420, 111.
[92] Meischke en Van Tyghem, 'Huizen en hoven', 152.

lisken op het dak, illustreerden de nieuwe bouwtrant zeer duidelijk; Utrecht was verrijkt met een stadhuis dat lange tijd in de Noordelijke Nederlanden zijns gelijke niet had. Het had veel tijd gevergd om de in 1528 geuite wens van Karel V uit te voeren, pas ten tijde van de komst van meester Donaes naar Utrecht, kwam er voortgang in de plannen.
Het lijkt mij dat er genoeg aanwijzingen zijn om te stellen dat meester Donaes de verbouwing van het stadhuis kan hebben beïnvloed. Bij deze visie is dan ook de vraag van belang of de tekeningen geheel of gedeeltelijk door meester Donaes gemaakt kunnen zijn, gezien de bijzondere kenmerken van de schetsen en plattegronden aan beide zijden van het blad papier.
De onvoltooide, schetsmatige kleine tekeningen én de tweede plattegrond maken een meer klassieke indruk dan de eerste plattegrond. De spellingwijze van de bestemmingen en de opsomming van de benodigde materialen en arbeid duiden er niet op dat zij door een buitenlander zijn geschreven[93]. Hoe groot het aandeel van meester Donaes in deze unieke tekeningen is geweest, is nog niet vast te stellen. Wel staat vast dat de samenwerking tussen metselrie-meester Willem van Noort en architect-meester Donaes destijds Utrecht niet alleen tot een sterkere stad heeft gemaakt, maar ook tot de verbouwing van het stadhuis heeft geleid, die uit architectuurhistorisch oogpunt van groot belang is.

[93] Vriendelijke mededeling van de heer H. L. Ph. Leeuwenberg: hoewel de spelling van de bestemming van de vertrekken op de beide plattegronden verschilt en vragen oproept, is niet aan te nemen dat deze aantekeningen door meester Donaes werden gemaakt.

De groteskendecoratie aan de gevel van het 16e eeuwse Utrechtse stadhuis

E. C. van Santen

Inleiding

Uit het hiervoor gaande artikel van A. Ross wordt duidelijk dat Willem van Noort als stadsarchitect zeer nauw betrokken is geweest bij de bouw van het nieuwe stadhuis. De vroeg-renaissance gevel was versierd met gebeeldhouwde decoraties. Of Van Noort zelf het ontwerp voor de gevel heeft gemaakt of zich door werk van anderen liet inspireren of anderen daarvoor heeft aangetrokken is niet duidelijk te bewijzen. In de discussie rond het auteurschap van kunstenaars in de 16e eeuw zijn nog veel vragen onbeantwoord.
In dit artikel wordt het ontstaan van de gevel bekeken vanuit de ontworpen decoraties. Vanuit die invalshoek lijkt het mogelijk dat de in Utrecht werkzame beeldhouwer Colijn de Nole een belangrijke rol speelde.

De groteske

De gevel van het Utrechtse stadhuis werd in 1546 opgesierd met decoratief beeldhouwwerk. Een belangrijk onderdeel van deze decoratie werd gevormd door het zogenaamde groteskenornament. Dit ornament is opgebouwd uit allerlei fantastische figuren, zoals menselijke en dierlijke wezens, planten en voorwerpen, die op irreële wijze met elkaar verbonden zijn. Bij de gevel van het stadhuis was deze groteskendecoratie aangebracht op de pilasters van de eerste en tweede verdieping van het huis Hasenberch en aan de ingangspoort van het huis Lichtenberch (zie afb. 8 bij het artikel van Alice Ross in dit jaarboek).
Deze vorm van decoratie – de groteske – was nieuw in de eerste helft van de 16e eeuw. In oorsprong ging zij terug op de wandversieringen in de Romeinse villa's uit de keizertijd. De vertrekken waarin deze versieringen zich bevonden, waren in de loop der eeuwen ondergronds komen te liggen en werden pas in de renaissance herontdekt. De wandversieringen werden 'grotteschi' genoemd naar deze, als grotten bekend staande, onderaardse vertrekken. Het ornament werd voor de renaissance-kunstenaar optimaal bruikbaar toen er structuur in werd aangebracht: de verschillende elementen van de decoratie werden systematisch rondom een verticale as geplaatst[1]. Dit was het zogenaamde kandelaberornament (afb. 1a). Prenten zorgden vervolgens voor verspreiding door Europa. Het ornament werd met name toegepast in de decoratie van

[1] De Italiaanse kunstenaar die de grotesken transformeerde tot een geheel nieuw decoratiesysteem was Rafael. Hij gebruikte de decoratie in een aantal vertrekken van het Vaticaan in de jaren 1511-1519.

1a. Kandelaberornament door Agostino Veneziano, ca. 1520. Gravure. Uit: R. Berliner, Ornamentale Vorlageblätter *(Leipzig 1925), I, plaat 36.*

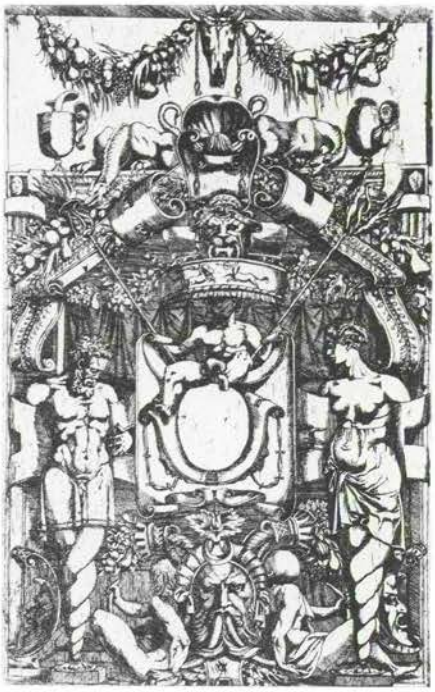

1b. Band- en rolwerk door Antonio Fantuzzi, ca. 1545. Gravure. Uit: Berliner, Vorlageblätter, *I, 117.*

renaissance-architectuur op schilderijen[2]. Een geheel nieuwe fase ging de toepassing van de groteske in rond 1530 met de werkzaamheden van Italiaanse en Franse kunstenaars te Fontainebleau. Deze kunstenaars, waaronder Rosso Fiorentino, voegden een geheel nieuw element toe aan de groteske: banden en schilden met sterk omkrullende randen. De groteskenmotieven werden enigszins in deze banden opgesloten (afb. 1b). Deze toevoeging kreeg de naam band- en rolwerk. Opnieuw zorgden prenten voor de verspreiding van deze motieven. Veel van de Franse ornamentprenten kwamen aan het begin van de veertiger jaren in omloop. In deze periode werd ook in de Nederlanden een bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de groteske. Kenmerkend voor de Nederlandse groteske is de overheersende rol van het band- en rolwerk: de figuren lijken nu geheel in het bandwerk opgesloten te raken (afb. 2a).

De Nederlandse groteske

Omstreeks 1540 waren drie kunstenaars in de Nederlanden werkzaam die zich o.a. bezig hielden met het groteskenornament. Zij worden in het algemeen verantwoordelijk gesteld voor de ontwikkeling van de Nederlandse groteske: Cor-

[2] Een goed voorbeeld is het werk van Jan Gossaert (1478-1532). Vele van zijn schilderijen vertonen geschilderde grotesken ter decoratie van de renaissancistische bouwwerken op deze schilderijen. W. Th. Kloek, W. Halsema-Kubes en R. J. Baarsen. *Catalogus Kunst voor de Beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Rijksmuseum te Amsterdam.* ('s-Gravenhage, 1986) 121.

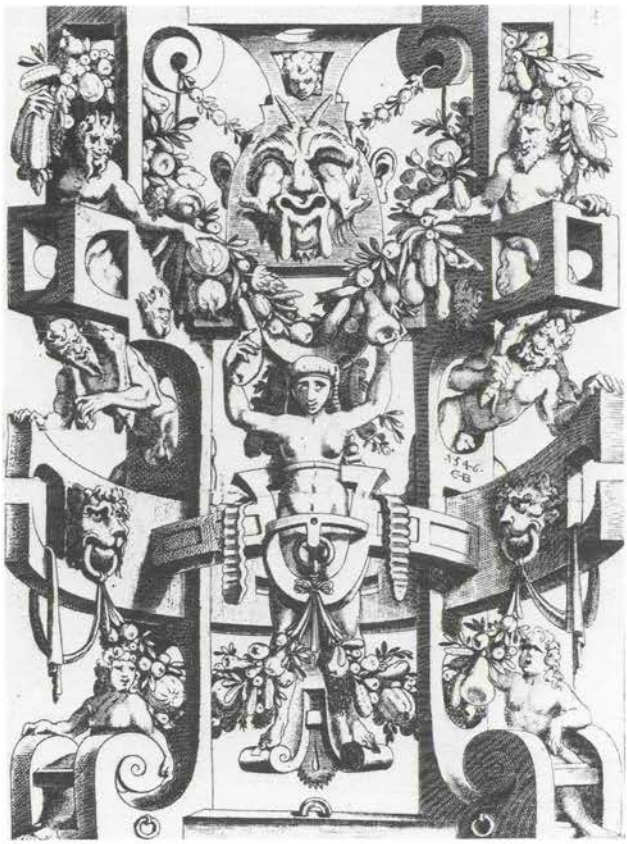

2a. Band- en rolwerk door Cornelis Bos, 1546. Gravure. Uit: Berliner, Vorlageblätter, *I, 152.*

nelis Floris, Cornelis Bos en Colijn de Nole[3]. Aan Cornelis Bos wordt de eer toegekend de initiator te zijn van deze decoratievorm en de inspirator te zijn geweest voor Floris en De Nole[4]. Het is echter de vraag of Bos van deze drie

[3] Cornelis Floris was van oorsprong beeldhouwer. Hij maakte onder andere ontwerpen voor ornamentprenten. Het meest bekend is hij echter als architect van het Antwerpse stadhuis. Floris woonde en werkte vanaf 1539 in deze stad.
Cornelis Bos was van beroep graveur. Zijn werk bestond voor het belangrijkste deel uit ornamentprenten. Van 1540-1544 was hij werkzaam in Antwerpen. In 1544 moest hij deze stad ontvluchten toen de religieuze beweging waartoe hij behoorde in de ban werd gedaan. Van zijn verblijfplaats in de jaren 1544-1548 is niets bekend. In 1548 moet hij in Rome zijn geweest, getuige een aantal ornamentprenten naar voorbeelden uit de Vaticaanse Loggia's die hij alleen ter plekke gemaakt kan hebben, aangezien ze nog niet door anderen gekopieerd waren. Vanaf 1550 verblijft hij in Groningen, waar hij in 1556 overlijdt.
Colijn de Nole was afkomstig uit Kamerijk in de Zuidelijke Nederlanden en vestigde zich in 1530 in Utrecht. Hij was beeldhouwer van beroep en zijn belangrijkste – en enige met zekerheid van zijn hand zijnde – werk is de schouw in het raadhuis van Kampen.
Zie: Sune Schéle, *Cornelis Bos. A Study of the Origins of the Netherland Grotesque* (Stockholm, 1965).

[4] Een van de belangrijkste standaardwerken op het gebied van de Nederlandse grotesk is Robert Hedicke's *Cornelis Floris und die Florisdekoration. Studien zur niederländischen und deutschen Kunst im XVI. Jahrhundert* (Berlin, 1913). In dit werk introduceerde Hedicke een theorie dat Bos de eerste en meest invloedrijke van de drie genoemde kunstenaars was die zich bezig ging houden met groteskendecoratie. Hoewel Hedicke's argumenten in de navolgende jaren door archiefgegevens werden achterhaald, wordt tot nu toe in veel literatuur over de grotesken niet getwijfeld aan de belangrijkheid van Bos boven die van Floris en De Nole.

de eerste is geweest die zich is gaan toeleggen op de rolwerkgroteske. Op grond van gedateerd en gesigneerd werk komt Cornelis Floris hiervoor in aanmerking: zijn eerste voorbeelden van rolwerk dateren van 1541. In dat jaar verluchtigde hij voor het Antwerpse Sint Lucasgilde de beginletters van de Liggeren (het boek waar de nieuwe gildeleden werden ingeschreven). Deze beginletters werden door hem in rolwerkstijl versierd. Met uitzondering van 1542 zou Floris de Liggerinitialen tot en met 1546 in rolwerkstijl uitvoeren.
Het gesigneerde en gedateerde werk van Cornelis Bos van vóór 1546 bestaat – voor zover nu bekend – uit een serie anatomische prenten en werk naar een aantal Nederlandse schilders, maar hierbij is nergens sprake van rolwerk[5].
Daarentegen was Colijn de Nole al in 1543 aan het werk met groteskendecoraties. In dat jaar vervaardigde hij in zijn werkplaats te Utrecht een schouw voor het raadhuis van Kampen. Onderdelen van deze schouw waren versierd met gebeeldhouwde rolwerkgrotesken.
De eerste gesigneerde prent van Bos met rolwerk dateert pas van 1546[6]. De voortrekkersrol die aan het werk van Bos wordt toegekend, is voor een deel het gevolg van het grote aantal ontleningen aan zijn prenten[7]. De verspreiding van zijn werk kende inderdaad een grotere omvang dan die van het werk van Floris en De Nole. Ontleningen aan het werk van Bos treft men echter pas aan vanaf 1548, het jaar waarin de eerste van een reeks publicaties van zijn ornamentprenten in omloop kwam[8]. Het is dan ook belangrijk te beseffen dat Bos als graveur in het voordeel was vergeleken bij Floris en De Nole: Bos kon zijn vindingen direct vastleggen in een medium – de prent – dat relatief snel in grote aantallen te verspreiden was. Cornelis Floris had dit voordeel in mindere mate, aangezien hij ten eerste vele andere werkzaamheden uitvoerde naast het maken van ornamentprenten en ten tweede alleen de ontwerpen vervaardigde, die door anderen in prent werden gebracht[9].
Colijn de Nole maakte in het geheel geen gebruik van deze mogelijkheid: hij legde zijn ontwerpen niet anders dan in zijn beeldhouwwerk vast. Van verspreiding van zijn ornamentale motieven kon geen sprake zijn dan alleen in de directe omgeving van zijn werkplaats of in de omgeving van het werk zelf. Mochten enkele van zijn ontwerpen zijn gaan circuleren in andere werkplaatsen, dan kan de invloed nooit zo groot geweest zijn als die van de in series gepubliceerde prenten van Bos.
Daarentegen is het wel twijfelachtig of Bos invloed heeft uitgeoefend op het

[5] Bos heeft een aantal gravures gemaakt naar schilderijen van Maarten van Heemskerck en Jan van Scorel. Op grond van dit werk word aangenomen dat Bos na zijn vertrek uit Antwerpen een aantal jaren in Haarlem heeft doorgebracht. *Catalogus Kunst voor de Beeldenstorm,* 224, 239.

[6] Er bestaat een aantal tekeningen met rolwerkgrotesken, die gedateerd zijn uit 1542 en afwisselend aan Bos of aan Floris worden toegeschreven. Stilistisch vertonen ze echter bijzonder veel verwantschap met de Liggerinitialen van Floris. De datering van de tekeningen is ook meer in overeenstemming met het werk van Floris, die in die jaren al in rolwerkstijl werkt, terwijl dit van Bos niet bekend is.

[7] Deze ontleningen zijn tot in Zweden terug te vinden. In Uppsala bevindt zich in de kathedraal het grafmonument van koningin Margaretha (overleden 1551). De groteskendecoraties op dit monument zijn ontleend aan prenten van Bos.

[8] In 1548 verschenen drie series met rolwerkprenten van Bos. De volgende series verschenen in de jaren 1550 en 1554.

[9] In 1548 verscheen een serie ontwerpen voor vazen met rolwerkmotieven van Cornelis Floris. De volgende series met rolwerkgrotesken verschenen in de jaren 1554, 1556 en 1557.

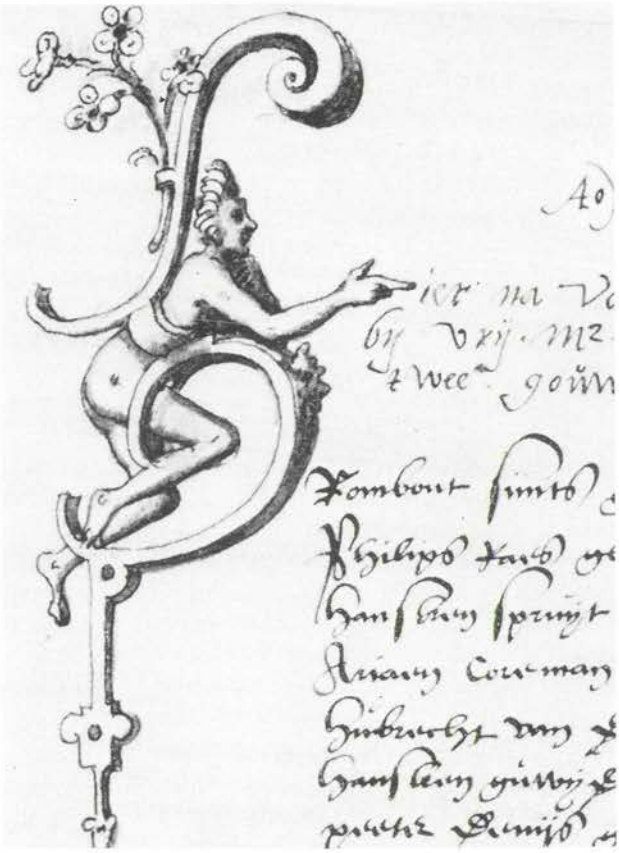

2b. Versierde initiaal door Cornelis Floris, 1543. Uit: S. Schéle, Cornelis Bos *(Stockholm, 1965), ill. 7.*

werk van De Nole. De mogelijkheid van beïnvloeding was in theorie aanwezig vanaf 1548 als werk van Bos in grote getale verspreid wordt, maar De Nole beeldhouwde al vijf jaar eerder rolwerkgrotesken voor de schouw in Kampen. Ook stilistisch lijkt het werk van De Nole buiten dat van Bos en Floris te vallen. Het werk van de laatste twee vertoont datgene wat als kenmerkend voor het Nederlandse rolwerk wordt beschouwd: de wijze waarop de motieven zijn opgesloten in het bandwerk en de fantasierijke manier waarop de verschillende decoratieve elementen met elkaar verbonden zijn (afb. 2b). De Nole daarentegen sluit zijn figuren niet geheel op in het bandwerk, maar laat ze er als het ware tegenaan leunen (afb. 3). Deze manier van decoreren treft men ook veelvuldig aan in Franse ornamentprenten (afb. 1b). Het werk van Colijn de Nole lijkt meer Frans geïnspireerd. De ornamentprenten met motieven van Fontainebleau kwamen aan het begin van de veertiger jaren in omloop, in dezelfde tijd dat De Nole begon met zijn werk voor de schouw in Kampen. De Nole zal dus onafhankelijk van Bos of Floris tot een meer Franse stijl van rolwerk zijn gekomen[10]. De Nole woonde en werkte vanaf 1530 in Utrecht. Zijn werk te Kampen is van zeer hoge kwaliteit. Het feit dat hij deze opdracht ontvangen

[10] Colijn de Nole heeft zijn opleiding ontvangen in de werkplaats van zijn vader Guillaume de Nole in Kamerijk. Zijn Franse orientatie is daarom niet verwonderlijk.

3. Schouw in het raadhuis te Kampen door Colijn de Nole, 1545. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

had, betekende dat men in Kampen aan de eigen ambachtslieden voorbijgegaan was ten gunste van de Utrechtse beeldhouwer. Deze kennis maakt nieuwsgierig naar de positie van De Nole ten opzichte van de overige Utrechtse beeldhouwers en naar zijn eventuele aandeel in de decoratieve beeldhouwkunst die in deze jaren in Utrecht vervaardigd werd.

Colijn de Nole en de Utrechtse beeldhouwers

Inzicht in de werkzaamheden van de Utrechtse beeldhouwers in de jaren '40 van de 16e eeuw wordt verkregen uit de kerk- en stadsrekeningen. Op grond van gegevens uit deze bronnen krijgt men hierover in eerste instantie een weinig aantrekkelijk beeld.
De grote opdrachtgever van voorheen – de kerk – gaf de beeldhouwers weinig gelegenheid meer tot het uitvoeren van interessante opdrachten. Het meeste werk bestond uit het schoonmaken en repareren van al bestaand werk en af en toe de vervaardiging van klein beeldhouwwerk[11]. Het is dan ook tekenend voor de situatie dat er geregeld conflicten ontstonden tussen de beeldhouwers en ambachtslieden in verwante beroepen, zoals de steenhouwers en de kistenmakers[12]. Blijkbaar zagen de beeldhouwers zich genoodzaakt werk te verrich-

[11] Voor mijn doctoraalscriptie heb ik uitgebreid onderzoek verricht naar de werkzaamheden van de Utrechtse beeldhouwers in de jaren 1530-1555. De geraadpleegde archieven waren die van de kerken en het stadsbestuur. E. C. van Santen, *Decoratieve beeldhouwkunst in Utrecht, 1530-1555* (Doctoraalscriptie; Utrecht, 1986).

[12] In deze jaren ontstonden er verscheidene conflicten tussen de beeldhouwers die behoorden tot het zadelaarsgilde en de steenhouwers die behoorden tot het steenbikkersgilde. Eén van deze conflicten speelde zich af rond Colijn de Nole. De steenhouwers meenden dat hij tot hun gilde behoorde toe te treden, aangezien hij beelden in steen vervaardigde. De uitspraak van de raad in deze zaak was dat Colijn de Nole bij het zadelaarsgilde kon blijven. Een volgend conflict ontstond tussen de beeldhouwers en de kistemakers, deze laatsten behoorden tot het gilde der bijl-

ten dat eigenlijk was voorbehouden aan deze andere ambachtslieden.
Kreeg de beeldbouwer in het algemeen nog maar weinig opdrachten van de kerk, de welgestelde burger daarentegen gaf hem meer kansen tot het uitvoeren van interessant werk. Dit blijkt niet uit archiefgegevens, aangezien die er weinig zijn van particulieren, maar uit het grote aantal bewaard gebleven fragmenten van schoorsteenmantels en dergelijke, versierd met decoratief beeldhouwwerk[13].
Een andere mogelijke opdrachtgever was het stadsbestuur. Eén van de grote gebeurtenissen in Utrecht was de intocht van keizer Karel V in 1540 en negen jaar later van diens toekomstige opvolger Philips II. Deze intochten bezorgden allerlei ambachtslieden en kunstenaars veel werk ten behoeve van de stadsversiering[14]. In artistiek opzicht waren deze intochten bijzonder belangrijk, omdat de opluistering van de stad gebeurde in de nieuwe vormentaal van de renaissance. De tijdelijkheid van de bouwsels maakte het waarschijnlijk extra aantrekkelijk om met deze nieuwe vormen te experimenteren.
Verder vond in deze jaren de verbouwing plaats van de huizen Hasenberch en Lichtenberch tot een nieuw stadhuis. Als de beeldhouwer te weinig opdrachten van particulieren had of die van het stadsbestuur niet aantrekkelijk vond, dan was hij vrij werk in een andere stad te zoek en aan te nemen. Binnen dit geschetste beeld lijkt De Nole geheel te passen. Op grond van de geraadpleegde archieven blijkt hij samen met een viertal andere beeldhouwers in vergelijking met anderen veel werk verricht te hebben voor kerkelijke opdrachtgevers ondanks teruglopende opdrachten van die kant[15]. Tevens werkte hij mee aan de versiering van de stad ter gelegenheid van de intocht van Philips II[16]. Daarnaast heeft hij nog in enkele andere plaatsen gewerkt, zoals in Kampen en Beesd[17].
Uit deze gegevens blijkt weliswaar niet dat De Nole te Utrecht meer erkenning ontving dan andere beeldhouwers, maar sinds de vorige eeuw wordt hij wel gerekend tot een van de belangrijkere kunstenaars uit het midden van de 16e eeuw[18]. Deze erkenning heeft hij te danken aan de hoge kwaliteit van zijn werk in Kampen en aan de positie die hem toebedeeld is als een van de initiators van

houwers. De kistemakers vervaardigden kerkmeubilair en dergelijke en versierden dit met klein houtsnijwerk. De beeldsnijders beoordeelden dit als oneigenlijke concurrentie. Zij eisten een verbod op dit soort werk. De raad zag echter geen reden dit de kistemakers te verbieden, aangezien de versiering als vanoudsher een onderdeel vormde van het kistemakerswerk. S. Muller, *Schilders-vereenigingen te Utrecht* (Utrecht, 1880) 8-10.

13 Zie hiervoor bijvoorbeeld *Catalogus van het historisch Museum der stad Utrecht,* (Utrecht, 1928) nrs. 346, 347, 356-358, 397 en 646-654.

14 Voor een uitgebreide beschrijving van deze intochten zie L. G. Valerius, 'Een schoon truimphe gedaen binnen Utrecht tot een blijde wellecome des K.M. den xiiij Augusti, anno 1540', *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht,* V, (1839) 291-305, 345-360; A. M. G. van Asch van Wijck, 'Plegtige Intrede van Philips II', Idem, 2-33; D. P. Snoep, *Praal en Propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16de en 17de eeuw* (Utrecht, 1975) 15-21.

15 Tot de vier beeldhouwers die het meest vermeld worden in de archieven behoorden Frans Jansz., Cornelis de beeltsnijder, Rijck Hendricksz. en Peter de beeltsnijder. Van Santen, *Decoratieve beeldhouwkunst,* 30.

16 GAU, Rekeningen van de eerste kameraar, Stadsarchief I, nr. 559, fol. 66v.

17 In Beesd heeft De Nole een sacramentshuis vervaardigd voor het klooster Mariënweerd. H. F. P. de Beaufort, *Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Deel II:* de provincie Gelderland, Ie stuk: Het Kwartier van Nijmegen ('s-Gravenhage, 1968) 27.

18 Deze roem kreeg De Nole met name aan het eind van de 19de eeuw toebedeeld door Galland. G. Galland, *Geschichte der holländischen Baukunst und Bildnerei im Zeitalter der Renaissance* (Frankfurt/Main, 1890) 91.

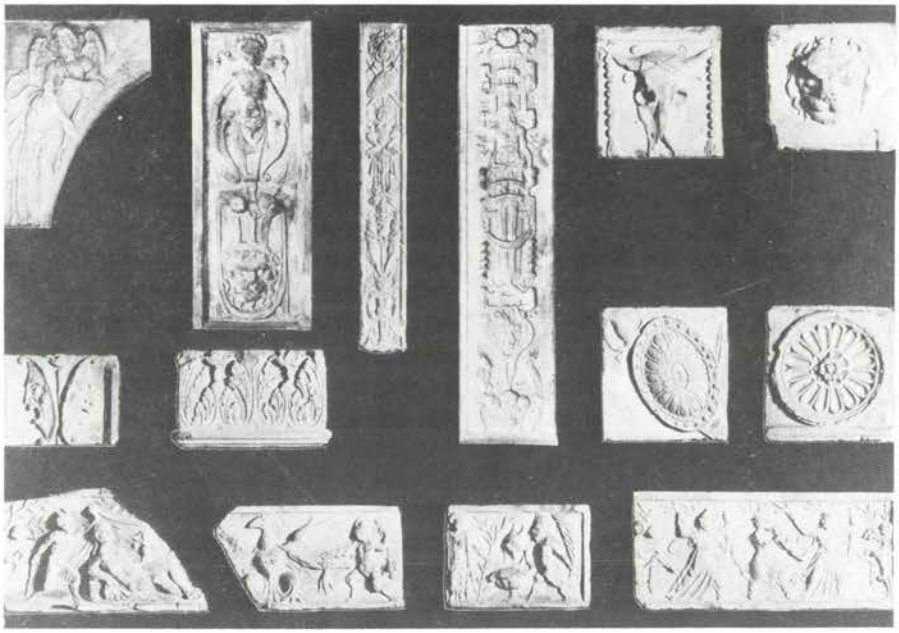

4. Utrecht, fragmenten van de geveldecoratie van het stadhuis, ca. 1546. Foto: Topografische Atlas Utrecht, cat. nr. Na. 2.50.

de Nederlandse groteske[19]. Uit het feit dat aan De Nole de eervolle opdracht te Kampen was verleend kan geconcludeerd worden dat erkenning van zijn vakmanschap hem al in zijn eigen tijd ten deel was gevallen.
Een dergelijke conclusie zou meer reliëf krijgen wanneer zou blijken dat De Nole in Utrecht in de vorm van belangrijke opdrachten enige erkenning had ontvangen. Hoewel tot nu toe niets gebleken is van dergelijke opdrachten, heeft men zijn naam wel meerdere malen in verband willen brengen met de geveldecoraties van het Utrechtse stadhuis[20].

De geveldecoratie van het Utrechts stadhuis

Van deze decoratie is slechts een aantal fragmenten bewaard gebleven (afb. 4). Van de ingangspartij bestaande uit vijf bogen met pilasters in de dorische orde zijn bewaard gebleven: twee zwikvullingen in de vorm van een leeuwekop en een schild met zwaard. Van het fries boven de ingangspartij zijn twee metopen bewaard voorstellende een osseschedel en een rozet. De eerste verdieping toonde zes met grotesken versierde pilasters in de composiete orde. Boven de vensters waren in de tympaanvelden koppen geplaatst. Van deze verdieping is alleen een gedeelte van een kapiteel van één van de pilasters overgebleven.
Fragmenten zijn er wel van het fries van de eerste verdieping. Het eerste fragment toont een liggende vrouw met bloemen in haar hand; onder haar arm

[19] Hedicke meende weliswaar dat Bos zich als eerste toelegde op het rolwerk, maar door hem geïnspireerd zouden daarna Floris in Antwerpen en De Nole in Utrecht het rolwerk introduceren. Hedicke, *Cornelis Floris,* 296-300.
[20] Galland, *Geschichte der holländischen Baukunst,* 91; Schéle, *Cornelis Bos,* 67-71.

5a-c. Details gevelfragmenten, ca. 1546. Foto's: E. C. van Santen.

houdt zij een vaas waar water uitstroomt. Achter haar staat een faun die een draperie boven haar hoofd vasthoudt. Aan de andere zijde van de faun is nog een gedeelte van een vruchtenkorf zichtbaar. Het geheel is versierd met bladertakken (afb. 5a). Het tweede fragment vormt samen met het derde één geheel: twee dansende mannen in geplooide gewaden met tussen hen in een bazuinblazende faun. De beide fragmenten worden begrensd door vruchtenkorven.
Van de pilasters van de tweede verdieping zijn drie fragmenten bewaard gebleven. Een herme in combinatie met een vruchtenkorf en twee fragmenten voorstellende een leeuwekop omhangen door een guirlande (afb. 5b).
Van het fries van de tweede verdieping bestaan nog drie fragmenten. Een staande vrouw met hoofdtooi en geplooid gewaad houdt in haar hand een bladertak. Naast haar staat een faun met een palmblad in de hand. Tussen hen in bevindt

6. Ingangspoort van Lichtenberch, ca. 1546. Foto: E. C. van Santen.

7. Pilaster ingangspartij, detail. Foto: Topografische Atlas Utrecht, cat. nr. Na. 2.25 (B).

zich een wijnvat. Het tweede en derde fragment hebben hetzelfde motief: een faun die een guirlande vasthoudt met ter weerszijden een adelaar (afb. 5c).

Dan is er nog een fragment waarvan de plaatsing onbekend is. Het bestaat uit een verticaal element met verdiept vlak waarin aan een festoen achtereenvolgens hangen: een leeuwekop, een schild met speren, een gehurkte sater, een hoofd met draperie, een vruchtenkorf, twee saters ter weerszijden van een gekroond hoofd en tenslotte een sater als herme voorgesteld met een draperie om de schouder. Bij deze fragmenten is sprake van groteskendecoratie. Dit is niet het geval bij de bewaard gebleven fragmenten van de ingangspoort van Lichtenberch (afb. 6). Deze tonen twee pilasters versierd met rolwerkgrotesken (afb. 7). De versiering bestaat uit een vruchtenkorf geplaatst tegen een achtergrond van omkrullende banden, vervolgens een herme tegen eenzelfde achtergrond, een draperie, een leeuwekop, twee vogelachtige wezens gezeten op een vruchtenkorf en tenslotte een gedeeltelijk afgebeelde draperie[21]. Aan weerszijden van de boog van de poort bevinden zich twee geniën in de zwikken. De rechter figuur houdt haar rechterhand op de borst en in haar linkerhand draagt zij een bloeiende tak. De linker is spiegelbeeldig weergegeven. De boog zelf is aan de binnenzijde versierd met cartouches. Aan de buitenzijde zijn drie parellijsten aangebracht met in het midden een kraagsteen.

De iconografie van de decoratie vraagt om een nadere uitleg. Grotesken zijn in eerste instantie zuiver decoratief bedoeld. Dit kan echter niet gezegd worden van de fragmenten van de friezen. De afgebeelde mannen, vrouwen, saters en wijnvaten roepen associaties op met de bacchantenoptochten uit de Romeinse kunst. Een dergelijk onderwerp treft men in deze tijd wel aan op schilderijen en prenten, maar voor zover bekend is een dergelijk onderwerp nergens anders in de Nederlanden gebruikt ter decoratie van een (stadhuis)gevel[22].

De decoraties lijken geen enkel verband te hebben met de functies van een stadhuis. Een mogelijke verklaring voor het afbeelden van dergelijke voorstellingen zou kunnen zijn dat zij zijn uitgekozen vanwege de associatie met de klassieke oudheid. Het is deze verwijzing naar de antieken die bij de intocht van Karel V gebruikt werd als verbeelding van de macht en de grootsheid van de vorst. Een vorst die zijn regering in het verlengde stelde van die van de Romeinse kei-

[21] De abrupte wijze waarop het verticale ornament eindigt, namelijk midden in het motief van de vruchtkorf en draperie doet vermoeden dat het fragment in oorsprong langer is geweest.

[22] Wel vindt men een bacchantenoptocht tien jaar later (1556) op de preekstoel van de Sint Jan te 's-Hertogenbosch. Dit is een echte bacchantenoptocht met Bacchus zelf in een triomfwagen aan het hoofd van de stoet. Ook Bos heeft een gravure gemaakt met een bacchantenoptocht, naar een werk van Heemskerck. Beide voorstellingen zijn traditioneel voor dit ontwerp en hebben geen overeenkomsten met het fries in Utrecht. *Catalogus Kunst voor de Beeldenstorm,* nr. 106.

zers. Bij de intocht van Karel V in 1540 was de gevel van Lichtenberch geschilderd 'op d'antycks'. Op de Neude was een zuil geplaatst die volgens de beschrijvingen versierd was met 'den danse van alrehande personen' op een wijze die sterk doet denken aan de Traianuszuil te Rome[23]. Zo kan ook de geveldecoratie van het stadhuis – inclusief de grotesken die hun oorsprong vinden in de Romeinse kunst – bedoeld zijn ter meerdere eer en glorie van de keizerlijke majesteit[24].

De Nole's mogelijke rol bij de decoratie van de stadhuisgevel

De decoratie van de gevel wordt meestal aan Willem van Noort toegeschreven. Dit gebeurt op grond van archiefstukken (zie artikel Ross) waarin aan hem de opdracht wordt verleend de gevel van Hasenberch af te breken en weer op één lijn met die van Lichtenberch op te trekken. Hieruit blijkt vooral een praktische bemoeienis met het werk. In hoeverre hij daarbij tevens de ontwerper van het stadhuis inclusief de gedecoreerde gevel is geweest, wordt in deze opdrachten niet duidelijk aangegeven.
Aan het begin van de 16e eeuw werd nog zelden specifiek vermeld wie de eigenlijke ontwerper van een gebouw was. Betrekkelijk weinig zal men in die tijd in archiefstukken posten aantreffen omtrent de levering van een ontwerp voor een gebouw. Willem van Noort trad in zijn functie van stadsarchitect op als aannemer van het gehele werk. In de stukken wordt omschreven dat hij 'sekere concepte... geconcipieert (heeft) omme... te weten die sommatie wattet costen soude...'[25]. Deze omschrijving zal duiden op een bestek: een omschrijving van de werkzaamheden en de daarover benodigde materialen tesamen met een berekening van de totale kosten. Een bestek kan gepaard gaan met tekeningen en dat kan hier ook het geval geweest zijn. Maar deze tekeningen zijn bedoeld ter verduidelijking van de berekening en zijn niet hetzelfde als een ontwerp. Zo er al een ontwerp geleverd is, dan was dit bij de prijs van het gehele project inbegrepen en werd niet afzonderlijk vermeld.
In de gehele administratie van het werk zijn geen bijzonderheden over de gevel te vinden. Pas na voltooiing van het werk wordt de gevel met decoraties vermeld in verband met het opschilderen[26].
Daar de officiële stukken geen uitsluitsel geven over de ontwerper noch over de uitvoerder(s) van de geveldecoratie, zijn er de volgende mogelijkheden: Willem van Noort heeft de decoratie zelf ontworpen, al dan niet naar voorbeeld van ornamentprenten, of hij heeft het ontwerp uitbesteed aan een derde. Ozinga ging er in zijn artikel uit 1962 vanuit dat Van Noort de decoratie ontleend zou hebben aan prenten van Cornelis Bos[27]. Hij doet dit op grond van de overeenkomst in de gebruikte motieven: de leeuwekoppen, schilden, draperieën en

[23] Valerius, 'Een schoon triumphe', 300.
[24] De vorige geveldecoratie van het stadhuis dateerde van 1520 en was dus nog vrij recent. De decoratie van deze gevel zou echter een verheerlijking van de onafhankelijke stad getoond hebben en daarmee een doorn in het oog geweest zijn van Karel V. Dit kan mede een rol hebben gespeeld in de opdracht tot afbraak van de oude gevel en vervanging door een geheel nieuwe.
[25] GAU, Raadsdagelijksboek, Stad, I, nr. 13, fol. 46.
[26] GAU, Rekeningen van de Tweede kameraar, Stad, I, nr. 634, fol. 53.
[27] M. D. Ozinga, 'De strenge Renaissance-stijl in de Nederlanden naar de stand van onze tegenwoordige kennis', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond,* 1962, kol. 12.

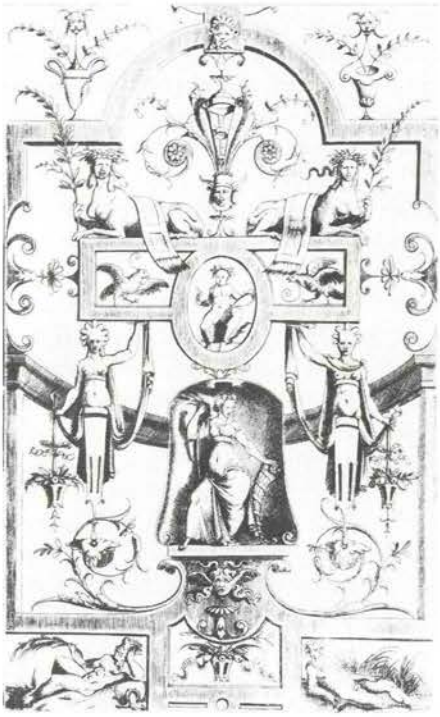

8a. Ornamentprent door Quinten Matsijs, ca. 1545. Gravure. Uit: Berliner, Vorlageblätter, *I, 151.*

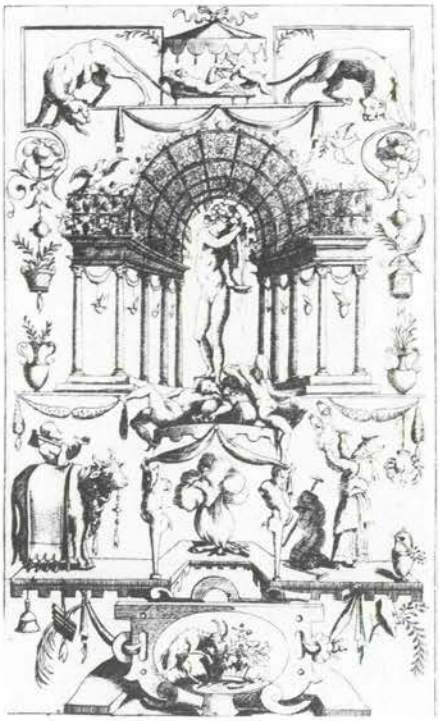

8b. Ornamentprent door Leonard Thiry, ca. 1540. Gravure. Uit: Berliner, Vorlageblätter, *I, 133.*

de veelvuldig voorkomende bladertakken. Zoals boven reeds vermeld werd, is het niet aantoonbaar dat er rond 1546 al prenten van Bos met groteskendecoratie in omloop waren. Er is één prent van Bos uit 1546 bekend, maar de overige prenten dateren van 1548 en later[28]. Belangrijker is echter dat alle genoemde motieven evenveel in Franse, Italiaanse en Nederlandse ornamentprenten voorkomen. Veel van deze prenten waren al in omloop vòòr 1546 (afb. 8a + b). De decoratie van de Utrechtse stadhuisgevel kan geïnspireerd zijn op dergelijke prenten. De kans is echter gering dat dit prenten van Cornelis Bos zijn geweest. Het ontwerp van de geveldecoratie op basis van bestaande ornamentprenten kan dus het werk zijn geweest van Willem van Noort. Maar zolang dit niet zonder meer kan worden aangetoond, blijft de mogelijkheid bestaan dat hij dit werk uitbesteed heeft.

Zoals eerder vermeld is, is in dit verband door anderen de naam van De Nole genoemd (zie noot 20). Deze Utrechtse beeldhouwer had getuige zijn schouw

[28] Hoewel Bos in deze periode in de Noordelijke Nederlanden verbleef, zijn er absoluut geen aanwijzingen dat hij zich buiten Haarlem ook nog in andere steden opgehouden heeft. Enige relatie met Utrecht in die periode kan niet aangetoond worden. De enige sporen die hij in deze periode achtergelaten heeft zijn de genoemde gravures naar het werk van Heemskerck en Scorel, en hierbij bevindt zich geen enkel werk met rolwerkgrotesken.

[29] In 1544 maakte De Nole voor de Buurkerk 'aensichten ende 19 dolmesgens'. Dit waren vermoedelijk maskarons en bladmaskers. 'Dolmesgen' wordt vertaald met 'dolle mensen': min of meer karikaturale verbeeldingen, uitlopend in bladmotieven. GAU, Stad, 9, nr. 47 bis, niet gefolieerd.

9. Schouw te Kampen door Colijn de Nole, 1545. Detail. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

te Kampen een grote ervaring met gebeeldhouwde groteskendecoraties (afb. 9). Er is één archiefstuk bekend waaruit is op te maken dat hij dergelijke grotesken ook maakte voor Utrechtse opdrachtgevers[29]. De aanleiding om De Nole te noemen als ontwerper van de decoraties aan de stadhuisgevel, werd door deze auteurs gevonden in een overeenkomst van gebruikte motieven te Utrecht en Kampen[30]. De vergelijking van de motieven zal duidelijk moeten zijn en mag niet berusten op één enkel onderdeel. De verspreiding van groteskenmotieven had al zo'n omvang dat meermalig gebruik van een enkel motief meer zegt over de populariteit van dat motief dan over de eventuele ontwerper.

Naar mijn mening is er echter wel een overeenkomst in de combinatie van verschillende motieven tot een groter geheel, die de moeite van het nader bekijken waard is. Het betreft hier de combinatie van motieven die zich bevond op de pilasters van de eerste verdieping van het Utrechtse stadhuis. Op het epitaaf van Joost Sasbout in de Eusebiuskerk te Arnhem staat een identieke decoratie (afb. 10). Er zijn geen fragmenten van de pilasters uit Utrecht bewaard gebleven. De decoratie is nu alleen nog bekend van een tekening (afb. 7). Ondanks het schetsmatige karakter hiervan kan men constateren dat de motieven in beide gevallen in dezelfde volgorde zijn afgebeeld.

Het verticale ornament toont van boven naar beneden: een vrouwelijk herme met opgeheven armen waaraan twee guirlandes hangen, vruchtentrossen die zijn opgehangen aan de uiteinden der guirlandes; daaronder twee saters met het gezicht naar elkaar toegewend met ertussen-

[30] De genoemde overeenkomst betreft het motief van de vrouwelijke herme in combinatie met de leeuwekop. (afb. 9) Deze motieven zijn echter niet geheel identiek uitgewerkt. In Kampen is de herme geplaatst tegen een vorm van bandwerk en is er dus sprake van rolwerk. Dit is in Utrecht niet het geval.

10. Epitaaf van Joost van Sasbout in de Eusebiuskerk te Arnhem, ca. 1546. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

in een saterkop, vervolgens een leeuwekop en twee voluutachtige ranken overgaand in een vruchtenkorf; daaronder een putto met één arm omhooggeheven en de andere zijwaarts gestrekt, waarmee één van de ter weerszijden hangende vruchtentrossen vastgehouden wordt; het jongetje staat op een soort platform waaraan de onderzijde twee saterkoppen zijn opgehangen, vervolgens een mannelijke herme met bandwerk die overgaat in een vruchtenkorf met aan beide zijden twee putti.

De overeenkomst van de motieven en met name de volgorde waarin zij afgebeeld zijn, zijn zo specifiek dat hier òf dezelfde beeldhouwer aan het werk geweest zal zijn òf gewerkt is naar hetzelfde ontwerp.

Het epitaaf te Arnhem wordt op grond van de kwaliteit en stilistische overeenkomsten met de schouw in Kampen in het algemeen aan De Nole toegeschreven. Het werk dateert uit ca. 1546 (het sterfjaar van Joost Sasbout), hetzelfde jaaar waarin het werk aan de Utrechtse stadhuisgevel begint. Ook al is er geen fragment van de pilasters van het stadhuis bewaard gebleven, toch is er voor de tekenaar van de gevel geen enkele reden deze details opzettelijk verkeerd weer te geven. Uitgaande van de betrouwbaarheid van de tekening betekent het dat aan een onderdeel van de geveldecoratie van Hasenberch en aan het graf-

monument te Arnhem eenzelfde voorbeeld of ontwerp ten grondslag moet hebben gelegen.
Het blijft de vraag of het hier gaat om een ontwerp van de hand van De Nole of dat hij naar een ontwerp gewerkt heeft dat eveneens voor een onderdeel van de stadhuisgevel gebruikt is.
Een eventuele betrokkenheid van De Nole bij de versiering van het stadhuis kan nogmaals bezien worden in verband met de decoratie van de ingangspoort van Lichtenberch, omdat ook hier sprake is van een vroeg voorbeeld van gebeeldhouwde rolwerkgrotesken. De enige andere plaatsen waar op dat moment gebeeldhouwd rolwerk voorkomt, zijn Kampen – de schouw van De Nole – en Arnhem – het aan De Nole toegeschreven epitaaf.
Er zijn zowel argumenten voor als tegen betrokkenheid van De Nole bij de Utrechtse stadhuisgevel aan de voeren[31]. Ertegen pleiten met name de grote stilistische verschillen tussen zijn werk in Kampen en Utrecht. Zo zou de wijze waarop de dansende figuren van het fries van de eerste verdieping zijn uitgebeeld eerder stilistische verwantschap hebben met een aan Willem van Noort toegeschreven schoorsteenfries[32]. Deze verwantschap is te zien in de wijze waarop de figuren 'in een spreidstand staan of lopen, waarbij het lopen meer op zweven lijkt'[33]. Een dergelijke manier van uitbeelden is ook te vinden in andere voorbeelden van decoratieve beeldhouwkunst uit die tijd[34] en zeker niet alleen een stijlkenmerk van Willem van Noort.
Nog een stilitisch verschil tussen het werk in Kampen en Arnhem enerzijds en Utrecht anderzijds is de veel grovere uitvoering van het beeldhouwwerk in Utrecht. Hiervoor is een eenvoudige verklaring te geven: een (stad)huisgevel vraagt om een andere maatvoering dan een schouw in een relatief klein interieur of een van dichtbij te beschouwen epitaaf. Alleen al de afstand vanwaar de beschouwer het werk ziet, dwingt de beeldhouwer tot een andere wijze van uitvoeren.

Conclusie

Zoals al in de inleiding werd vermeld, stuit men bij het toeschrijven van werken uit de 16e eeuw op een aantal onzekerheden. Ook al is de administratie van het werk bijgehouden en bewaard gebleven, dan geeft zij zelden de informatie die wij zouden willen hebben over identiteit van ontwerper en uitvoerder. Vergelijking van het werk zelf om tot een toeschrijving te komen wordt bemoeilijkt, omdat veel werk geheel of gedeeltelijk verloren is gegaan. Als het werk bewaard

[31] *Catalogus Kunst voor de Beeldenstorm,* 302-303.
[32] Deze schoorsteenmantel met daarop afgebeeld het Oordeel van Salomo dateert van 1555. Op grond van archiefgegevens lijkt dit de de schoorsteenmantel te zijn waarvoor De Nole in 1552-1554 betaald werd om het ontwerp te leveren. Willem van Noort heeft vervolgens in 1555 betaald gekregen voor het maken van de schoorsteenmantel die bestemd was voor de raadszaal van Lichtenberch. Waarschijnlijk gaat het om dezelfde schoorsteenmantel, maar het blijft onduidelijk of Van Noort naar een eigen ontwerp heeft gewerkt of naar een reeds bestaand ontwerp van De Nole. *Catalogus Kunst voor de Beeldenstorm,* nr. 180.
[33] *Catalogus Kunst voor de Beeldenstorm,* 305.
[34] Eenzelfde 'zwierige' wijze van lopen treft men bijvoorbeeld aan op het koorgestoelte van de O.L.V.kerk te Dordrecht, met name bij de processie van de kinderen. Dit werk wordt gedateerd 1538-1540. J. S. Witsen Elias, *De schoonheid van ons land. Beeldhouwkunst. Koorbanken, koorhekken en kansels* (Amsterdam, 1946) afb. 143.

is gebleven, blijft het de vraag of een ontwerp exclusief eigendom van de kunstenaar is of in meerdere werkplaatsen en voor meerdere uitvoerders als voorbeeld heeft gediend.
Deze vragen spelen ook een rol ten aanzien van het auteurschap van de geveldecoraties van het Utrechtse stadhuis. Duidelijk is dat Willem van Noort als aannemer van het gehele werk niet automatisch beschouwd hoeft te worden als de ontwerper van het geheel, inclusief de geveldecoraties.
Of Colijn de Nole mede de hand gehad heeft in deze decoraties kan niet zonder meer aangetoond worden. Vast staat dat deze in Utrecht werkzame beeldhouwer werk van hoge kwalitatief leverde (Kampen) en dat hij al vroeg vertrouwd was met het maken van groteskendecoraties. Wanneer de aan hem verleende opdracht voor de schouw van de raadskamer in Kampen betekent dat hij in de eigen tijd erkenning heeft ondervonden, dan mag men verwachten dat zijn kwaliteiten ook in de eigen stad erkend werden. Wellicht is dan ook zijn invloed als beeldhouwer van groteskendecoraties in de bijzonder fantasievolle gevel van het Utrechtse stadhuis terug te vinden.

Johannes Hayman, pion in het cartesiaanse strijdperk te Utrecht

H. L. Houtzager

Helaas is het maar al te juist wat Seneca zegt: 'Iedereen wil liever discussiëren dan goed leven. [- - -] 't Valt immers veel zwaarder zichzelf in toom te houden dan met anderen te twisten. De mens wil nu eenmaal zo min mogelijk doorstaan, en om die reden heeft hij de religie tot een zaak van controversen gemaakt en wat in de school thuishoort naar het leven overgebracht'.
Deze woorden staan in het tractaat van de hand van de rechtsgeleerde Hugo de Groot, dat enige jaren geleden werd teruggevonden en dat thans vertaald en van commentaar voorzien is uitgegeven[1]. Vervangt men in dit citaat het woordje 'religie' door wetenschap, dan passen deze woorden van Seneca met evenveel recht op de strijd, die heeft gewoed binnen de muren van de Utrechtse universiteit in de 17de eeuw.

De ontdekking van de bloedsomloop en de werking van het hart, zoals dit in 1628 door William Harvey[2] in zijn beroemde boek *De motu cordis* wereldkundig werd gemaakt, betekende niet alleen het begin van de moderne fysiologie maar sloot tevens een periode af waarin de verrichtingsleer zoals deze door Galenus[3] was verkondigd, hoogtij had gevierd. Het zou echter tot het einde van de 17de eeuw duren voordat de nieuwe leer in West-Europa volledig was geaccepteerd.
Deze nieuwe inzichten in de leer der levensverrichtingen – waarvan die van de bloedcirculatie een der voornaamste en ingrijpendste was – werd duidelijk beïnvloed door de gewijzigde opvattingen in het wijsgerig denken van die tijd. Deze wijziging bestond hieruit dat de mechanistische wereldbeschouwing de bestaande aristotelische[4] deed wankelen om deze laatste tenslotte, nadat zij eeuwen lang geaccepteerd was geweest, van zijn voetstuk te stoten en te vervangen door een filosofie, die de verschijnselen in de natuur trachtte te verklaren door middel van natuurkundige modellen.

[1] Hugo Grotius, *Meletius, sive de iis quae inter Christianos conveniunt Epistola.* Critical edition with translation, commentary and introduction by G. H. M. Posthumus Meyjes (Leiden, 1987).
[2] William Harvey (1578-1657) studeerde in Cambridge en promoveerde te Padua bij Fabricius ab Aquapendente. In 1618 werd hij lijfarts van Karel I van Engeland. In 1628 verscheen zijn boek *Excercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus* te Frankfurt a/d Main. Zie H. L. Houtzager, 'William Harvey ontdekker van de bloedsomloop', *Spiegel Historiael,* XIII (1978) 695-699.
[3] Galenus (130-200) afkomstig uit Pergamum verbleef o.a. in Alexandrië waar hij geneeskunde studeerde. Hij werd in 164 geneesheer te Rome. Tot ver in de 17de eeuw genoot hij bekendheid door zijn talrijke medische geschriften. De aristotelische ideeën (zie noot 4) werden door hem overgenomen en toegepast in de geneeskunde.
[4] In de conceptie van Aristoteles (384-322 v. Chr.) werd de natuur niet door kwantiteit, maar door kwaliteit bepaald. De natuurlijke objecten, waartoe ook de mens behoort, waren in zijn visie combinaties van de vier elementen aarde, lucht, water en vuur, waarbij de kwaliteiten droog, koud, nat en heet behoorden.

Met deze voor die tijd opzienbarende nieuwe filosofische koers, die op den duur wijzigingen zou veroorzaken in o.a. het geneeskundig denken en handelen, is de naam van René Descartes nauw verbonden[5]. Zijn ideaal was een filosofie te ontwikkelen, die zich op dezelfde wijze als de wiskunde zou onderscheiden door helderheid te geven over de fundamentele beginselen van het leven. In zijn wijsgerig stelsel beschouwde hij de wereld als één groot mechaniek, waarvan het raderwerk tot in de details bestudeerd kon worden, terwijl het menselijk lichaam als een verkleinde uitgave hiervan kon worden beschouwd, dat op dezelfde wijze in elk onderdeel onderzocht diende te worden. Dat in deze mechanistische wereldbeschouwing de bestudering van de bouw en functies van het menselijk lichaam een plaats kreeg toebedeeld, is duidelijk. Harvey's onderzoek over de pompwerking van het hart en de bloedcirculatie paste dan ook wonderwel in de gedachtenwereld van Descartes en zijn navolgers. Hoewel Descartes in zijn in 1637 uitgegeven *Discours de la Méthode* zich een voorstander van Harvey's circulatietheorieën betoonde, bleef hij voor wat de werking van het hart betreft, vasthouden aan de Galeense voorstelling, volgens welke door de aldaar aanwezige warmte het bloed werd verhit, uitzette en als overkokende melk in de aorta werd gedreven.

Dat bepaalde karaktereigenschappen van één enkele persoon soms doorslaggevend kunnen zijn voor het wetenschappelijk denken aan een instituut van hoger onderwijs, bewijst wel de figuur van Henricus Regius (1598-1679), die in 1639 tot gewoon hoogleraar in de theoretische geneeskunde in Utrecht werd benoemd. Deze cartesiaanse vreemde eend in de Utrechtse aristotelische bijt heeft heel wat onrust veroorzaakt en daardoor de invoering van de leer van Descartes in Utrecht zeker niet bevorderd, ja eerder tegengewerkt[6]. Regius had direct na het verschijnen van Descartes' *Discours* hiervan kennis genomen en contact gezocht met de schrijver, wat tot gevolg had dat hij al spoedig een strijdvaardig aanhanger van zijn leer werd. Door het verkondigen van cartesiaanse denkbeelden middels een aantal disputaties, die hij door zijn studenten hierover liet houden, wekte hij al direct een zekere weerstand op bij een aantal collegaehoogleraren met name die van de theologische faculteit.

Aan het hoofd van de aanhangers der oude filosofie, die zich verzetten tegen de nieuwe ideeën van Regius, stelde zich van meet af aan de primarius der theologische faculteit Gisbertus Voetius (1589-1676)[7]. In hem vonden zowel Regius als Descartes een invloedrijk tegenstander en een bittere vijand van de nieuwe wijsbegeerte. Men realiseerde zich in Utrecht dat achter Regius Descartes stond, en in diens denkbeelden, uiteengezet in zijn *Discours,* zagen velen een ernstige bedreiging voor de orthodoxie op zowel godsdienstig als filosofisch terrein[8].

[5] René Descartes (1596-1650) woonde een groot deel van zijn leven op verschillende plaatsen in Nederland. Zie voor zijn invloed op de geneeskunde o.a. G. A. Lindeboom, *Descartes and medicine* (Amsterdam, 1979). Zie ook: Th. Verbeek, *La querelle d' Utrecht* (Utrecht, 1988).

[6] In 1639 was Regius tijdens de publieke promotie van Florentius Schuyl (1619-1669) tegen diens promotor Senquerd uitgevallen toen deze zijn promovendus te hulp kwam tijdens het debat, waarbij de laatste door een aanhanger van Descartes werd aangevallen. Dit ongebruikelijke optreden van Regius had de gemoederen der senaatsleden in hevige beroering gebracht.

[7] G. A. Lindeboom 'In de ochtendschermering van de moderne fysiologie', *Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde,* 116 (1972) 1124-1129.

[8] K. van Berkel, 'Descartes in debat met Voetius. De mislukte introductie van het cartesianisme aan de Utrechtse universiteit (1639-1645)', *Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek,* VII (1984) 4-18.

Henricus Regius (1598-1679). Gravure door T. Matham naar H. Bloemaert, (17e eeuw). GAU, Ik. Atlas, Regius H (1).

Voetius[9], sinds 1634 hoogleraar in de theologie te Utrecht, was op 16 maart 1641 tot rector benoemd en hij achtte thans de tijd rijp om aan de invloed van Descartes' leer een halt toe te roepen. Zijn eerste stap hiertoe was het schrijven van een brief aan de Franse priester Mersenne (1588-1654)[10] met de bedoeling deze te waarschuwen voor diens vriend Descartes. Het antwoord van Mersenne, gedateerd 16 december 1642 wond er geen doekjes om: 'hoe geleerder iemand in de doctrine van Augustinus is, hoe sympathieker hij tegenover de wijsbegeerte van Descartes zou moeten staan'[11].
Voetius echter, die niet op het afwijzende antwoord van de Parijse geestelijke had gewacht, trad in het voorjaar van 1642 handelend op. De aanleiding hier-

[9] 'Een man met een vreemd karakter, een zeer middelmatig verstand, een erg oppervlakkige eruditie en een soevereine minachting voor alles waarvan hij niets wist'. Zie A. Baillet, *Vie de monsieur Descartes* (Parijs, 1946).

[10] Met Marinus Mersenne is Descartes twee jaar samen op school in La Flèche geweest. In 1611 trad Mersenne toe tot de orde der minimen. Hij leefde later in een klooster te Parijs en was Descartes' trouwe correspondent, die ook diens contacten met andere Franse geleerden en geestelijken onderhield, hun brieven ontving en doorzond etc.

[11] Th. Oegema van der Wal, *De mens Descartes* (Brussel, 1960) 192.

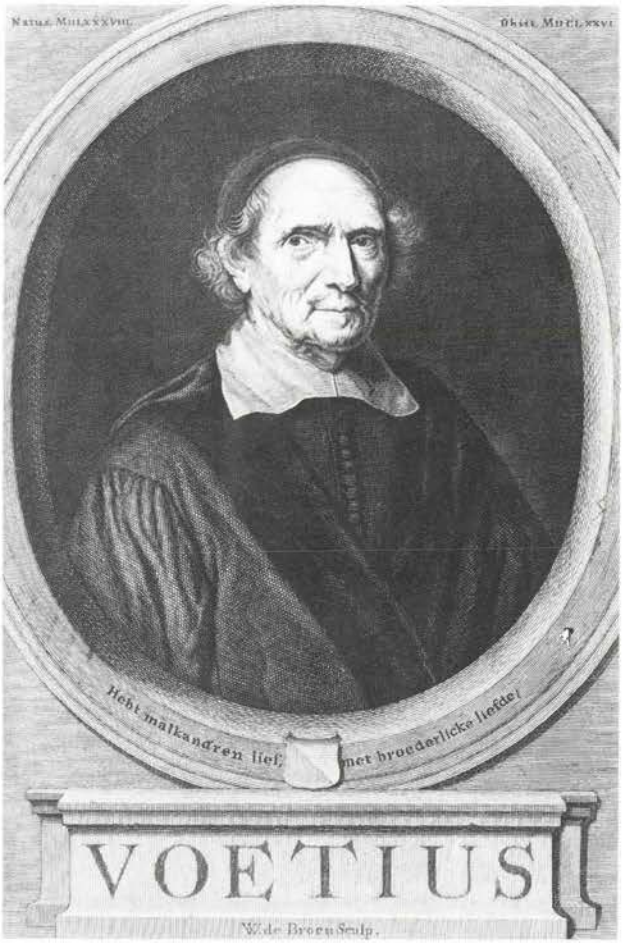

Gisbertus Voetius (1589-1676). Gravure door W. de Broen, (ca. 1650). GAU, Ik. Atlas, Voet G (14).

toe was het boek van Regius *Responsio seu notae in appendicem ad corollaria theologico-philosophica Gisberti Voetii,* dat op 16 februari van dat jaar verschenen was. Het was een schriftelijk weerwoord van Regius op de aanval van Voetius, die door middel van een aantal disputaties die hij in de theologische faculteit door zijn leerlingen had laten houden, de opkomende mechanistische natuurbeschouwing een halt wenste toe te roepen. Zo had Voetius zijn leerling Lambertus van der Waterlaet op 18 december 1641 laten disputeren over een aantal stellingen, die gericht waren tegen de denkbeelden, die Regius huldigde[12].

Het tweede gedeelte van deze disputatie vond vijf dagen later plaats. Toen werd

[12] Een van de stellingen luidde: 'De wijsbegeert die de substantiële vormen der dingen verwerpt, tegelijk met hun bijzondere en specifieke eigenschappen of actieve hoedanigheden, gelijk die van Taurellus, Gorlaeus of Basso, strookt geenszins met de mozaïsche natuurkennis. Deze filosofie is gevaarlijk, helt over tot scepticisme en is geschikt om ons geloof in de Drieëenheid, de menswording van Christus, de erfzonde, de wonderen, de profetieën en het werkelijk bestaan van de duivel etc. te ondermijnen'. Vertaling van A. C. Duker, *Gisbertus Voetius* (2 dln.; Leiden, 1897-1915) II, 152, n. 1.

door Van der Waterlaet onder andere de stelling verdedigd dat het onzeker is dat de mechanica het fundament van de natuurfilosofie is[13]; een directe aanval op Descartes' mechanistische denkbeelden over het hoofd van Regius heen.
De *Responsio* van Regius werd op een klacht van Voetius en enkele van zijn sympathiserende collegae-hoogleraren op 17 maart 1642 door de Utrechtse vroedschap, die het bestuur voerde over de universiteit, prompt verboden. De nog niet verkochte exemplaren werden in beslag genomen en vernietigd, terwijl aan Regius het verbod werd opgelegd nog langer over fysische problemen te disputeren. Door deze beslissing was Descartes'discipel Regius gedwongen zich uit de strijd terug te trekken. Anders was het voor Descartes zelf. Deze begreep dat Voetius door Regius de mond te snoeren hem zelf trachtte uit te schakelen.
Descartes verzette zich hiertegen door in de tweede uitgave van zijn *Meditationes de prima philosophia*[14], die in 1642 verscheen en waarvan de titel inmiddels gewijzigd was in *Meditationes de prima philosophia in quibus Dei existentia et animae humanae a corpore distinctio demonstrantur*[15], een brief aan pater Dinet toe te voegen. Hierin maakte Descartes melding van een conflict, dat er in een niet met name genoemde universiteit bestond tussen een niet met name genoemde medicus en een eveneens niet met name genoemde rector, waarin een ieder natuurlijk Utrecht, Regius en Voetius herkende. Regius werd in de brief geprezen om zijn kundigheid, terwijl Voetius werd afgeschilderd als een pedante kwast, die het gemene volk trachtte op te hitsen tegen de waarheidslievende filosofie en rechtschapen regenten.
Voetius kon dit op zijn beurt niet laten voor wat het was en op 29 juni 1642 werd de academische senaat opnieuw bijeengeroepen. Zij achtte de beledigingen in de hierboven genoemde brief bewezen en opnieuw ging er een brief naar de Utrechtse vroedschap, die op 12 augustus 1642 alle geschriften van welke inhoud ook, gericht tegen de aristotelische stellingname, verbood.
Voetius van zijn kant liet zijn oud-leerling Martinus Schoock een fel tractaat tegen Descartes schrijven getiteld: *Philosophia cartesiana sive admiranda methodus novae philosophiae Renati Descartes*. Deze Schoockius, sedert 1640 hoogleraar in de logica en filosofie aan de universiteit van Groningen was dan wel de op het titelblad vermelde schrijver, maar de inhoud van het boek kwam duidelijk uit de pen van Voetius. Het werd in maart 1643 uitgegeven bij Waesbergen te Utrecht. Deze informeerde, kennelijk zonder gewetensbezwaren, Descartes over de op handen zijnde uitgave en zond een exemplaar van de drukproeven naar Endegeest bij Leiden, waar Descartes op dat moment verbleef.
Op 7 december 1642 schrijft Descartes aan pater Mersenne: 'Het boek van Voetius tegen mij ligt op de pers; ik heb de eerste bladzijden gezien en het is getiteld: *Philosophia cartesiana*. Ik zou er zelfs niet op antwoorden, maar omdat hij het lagere volk regeert in een stad waar tal van eerlijke lieden wonen die het goed met mij menen en die gaarne zouden zien dat zijn autoriteit verminderde, ben ik daartoe om hunnentwille wel gedwongen. Ik hoop mijn antwoord even snel

[13] Duker, *Voetius*, II, bijlage LII.
[14] De eerste uitgave verscheen in 1641.
[15] 'Gedachten over de juiste filosofie waarin het bestaan van God en de scheiding tussen ziel en lichaam van de mens worden aangetoond'. De uitgever was Lodewijk Elsevier te Amsterdam. Een Nederlandse vertaling verscheen in 1656. J. H. Glasemaker, *Bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte* (Amsterdam, 1656).

gereed te hebben als hij zijn boek'[16]. Ook de Dordtse predikant Colvius[17] werd op soortgelijke wijze door Descartes ingelicht.
Dit antwoord liet dan ook niet lang op zich wachten. Op 6 mei 1643 verscheen bij Lodewijk Elsevier te Amsterdam *Epistola Renati Descartes ad celeberrimum virum D. Gisbertum Voetium*, die nog datzelfde jaar in het Nederlands vertaald werd en samen met 'extract uyt seeckeren brief aen den E. P. Dinet' werd gepubliceerd[18].
Het verwijt van Descartes aan Voetius is dat deze door bestudering van 'gemeyne aen-teeckeningen, korte-begrypen, beknopte uytlegginghen, registers ende andere soodaenigen, die uyt verscheyde spreucken van andere schrijvers zijn tesamen ghestelt' ten onrechte meent een geleerde te zijn. 'Want voorwaer, die de bron verachtende haer tot de beeckjens alleen begeven, die scheppen daer uyt niet anders dan onklaer waeter, ende en komen nimmermeer tot waere gheleertheyt. Want al het geene dat treffelijck is in de schriften van uytmuntende verstande, dat en bestaet niet in dese, oft in die spreucke, de welcke uytgheschreven kan worden, maer het ontstaet uyt het geheele vervolgh van haere reeden'[19].
De aristotelische logica doet volgens Descartes meer een beroep op het geheugen dan op de oordeelskracht en is om die reden snel aan te leren, maar het levert geen echte kennis op. De 'innerlijcke bemerckinghen van saecke' geeft de juiste richting aan die leidt naar de ware geleerdheid. Voetius vermeende geleerdheid is dan ook volgens Descartes een teken van intellectueel onvermogen; een gebrek waaronder het gehele scholastieke universitaire onderwijsmodel met zijn disputaties, dissertaties etc. te lijden heeft.
Descartes ondergraaft hiermee het fundament waarop de universitaire bouwwerken in West-Europa eeuwen lang zijn opgetrokken en dat nu door zijn filosofie op losse schroeven komt te staan. In dit licht bezien is het ook wel begrijpelijk dat de conservatieve Voetius zich hiertegen met hand en tand verzette.

Descartes, overtuigd van zijn gelijk, twijfelde er niet aan of de Utrechtse magistraten zouden, door zijn geschrift overtuigd, wel door de knieën moeten gaan en Voetius het zwijgen opleggen.
Hoe geheel anders luidde het oordeel van de Utrechtse magistraat. De brief van Descartes was nog maar nauwelijks gepubliceerd of de vroedschap nam het besluit om niet Voetius, maar Descartes te dagvaarden 'omme den inne-houden van de voorsz. Tractaten sulcks te verifieren, als hij sal oordelen tot sijne intentie dienstigh te wesen'[20]. Natuurlijk verscheen Descartes niet. Opnieuw zond hij een protestbrief naar Utrecht, waarin hij er op aandrong het besluit van de

[16] Oegema van der Wal, *De mens Descartes,* 193.
[17] Andreas Colvius (1594-1671) was sedert 20 mei 1629 predikant van de Waalse kerk te Dordrecht. Over Colvius: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (N.N.B.W.),* I., (Leiden, 1911), kol. 627-629; C. L. Thijssen-Schoute, 'Andreas Colvius, een correspondent van Descartes', in: *Uit de Republiek der Letteren* ('s-Gravenhage, 1967) 67-89; G. D. J. Schotel, *Kerkelijk Dordrecht* (2 dln.; Utrecht, 1841-1845) I, 320-323.
[18] R. Descartes, *Epistola ad celeberrimum D. Gisbertum Voetius, in qua examinantur duo libri, nuper pro Voetio Ultrajecti simul editi, unus de Confraternitate Mariana, alter de Philosophia Cartesiana* (Amsterdam, 1643), opgenomen in: Descartes, *Oeuvres,* dl. VIII-2, 1-194.
[19] Wij citeren hier naar de Nederlandse vertaling: *Brief van Renatus des Cartes aan den vermaarden D. Gisbertus Voetius* (Amsterdam, 1643).
[20] Van Berkel, 'Descartes in debat met Voetius', 11.

vroedschap te herzien en waarin hij Voetius er van beschuldigde de schrijver te zijn van de *Philosophia cartesiana.* Voetius, op zijn beurt, overhandigde de vroedschap een schriftelijke verklaring van Schoock, waarin deze bevestigde de enige auteur te zijn geweest van het genoemde boekwerk.
Met de officiële veroordeling van Descartes' optreden, die de vroedschap op 23 september 1643 uitsprak, en de bevestiging dat uitsluitend de aristotelische wijsbegeerte aan de Utrechtse universiteit mocht worden gedoceerd, leek de overwinning van Voetius compleet te zijn. De invloed van Voetius én als theologisch hoogleraar én als predikant te Utrecht, bleek vele malen groter te zijn dan Descartes en zijn vrienden ooit hadden kunnen bevroeden. Ook al stond de Republiek in de haar omringende landen bekend als tolerant ten opzichte van nieuwe ideeën, de Utrechtse universitaire gemeenschap samen met de aldaar heersende regenten maakten hierop een duidelijke uitzondering. Utrecht bleef een bolwerk van rechtzinnigheid.
Met het besluit van 23 september 1643 was de strijdbijl tussen Descartes en Voetius nog niet begraven, hoewel het niet meer tot een openlijke confrontatie kwam tussen beide geleerden. Na bemiddeling van de Franse ambassadeur in ons land maande Frederik Hendrik, die stadhouder van Utrecht was, de regenten aldaar niet al te fel tegen Descartes op te treden. Tenslotte was de bekentenis van Schoock, namelijk dat Voetius de schrijver was geweest van de *Philosophia cartesiana,* een punt in het voordeel van Descartes; een bekentenis, die de Utrechtse regenten niet konden negeren en die hen in een moeilijke positie manoeuvreerde. Op 12 juni 1645 besloot men dat er noch voor noch tegen Descartes iets gepubliceerd mocht worden in Utrecht, waarmee men hoopte een einde te kunnen maken aan het conflict. Ondanks het protest van Descartes hiertegen – op 16 juni reageerde hij namelijk met een in het Latijn opgesteld verweerschrift[21] –, is men nimmer op dit besluit teruggekomen.
Door dit besluit waren beide onbuigzame karakters monddood gemaakt in een strijd, waarin de gereformeerde Voetius te werk was gegaan als een ketterjager van de Spaanse inquisitie en de katholieke Descartes het temperament had getoond van een Nederlandse protestant, zoals Fouillée opmerkte[22].
Het hierbovengestelde geeft slechts in grote lijnen de pennestrijd weer, die er tussen de twee kemphanen in het Utrechtse strijdperk is gevoerd; een strijd die dreigde te ontaarden in een ordinaire scheldpartij, verpakt in fraaie Latijnse volzinnen. 'Waartoe dienen dergelijke geschriften anders dan om de wetenschap bij iedereen belachelijk te maken? Iedereen zal oordelen, dat de geleerden de onverstandigsten der mensen zijn. Waarom worden uw verstand en uw blik slechts getroffen door de fouten en gebreken van uw tegenstander en ziet u niet tevens de deugden en goede hoedanigheden, of wilt u die niet zien?'[23] Aldus Colvius in een brief waarin hij pogingen doet om de gemoederen tot bedaren te brengen.
Hierboven zijn reeds de theologische disputaties ter sprake gekomen, die Voetius liet houden tegen de leerstellingen van Descartes. Ook in het curriculum van de medische studie in de 17de eeuw namen disputaties een belangrijke plaats in. Alvorens tot het laatste examen in de geneeskunde te worden toegelaten,

[21] De apologie werd in 1668 door Elsevier in Amsterdam uitgegeven.
[22] A. Fouillée, *Descartes* (Parijs, 1906).
[23] Oegema van der Wal, *De mens Descartes,* 207.

diende men twee maal in het openbaar een aantal stellingen of een korte verhandeling te verdedigen onder voorzitterschap van de betreffende hoogleraar. Deze, tevoren door de academiedrukker als een pamflet gedrukte geschriften behandelden meestal een onderwerp dat de betreffende hoogleraar na aan het hart lag; met andere woorden de professor liet door zijn leerlingen zijn eigen opvattingen over een, in dit geval medisch onderwerp in het openbaar verdedigen.

In het geval van de student Johannes Hayman[24] gaven de door deze gehouden disputaties duidelijk de cartesiaanse opvattingen van Regius zelf weer, die ze tevoren aan zijn vriend Descartes had laten lezen. Deze had ze hier en daar dan ook gecorrigeerd en gewijzigd.

Johannes Hayman, omstreeks 1620 te Zierikzee geboren, was pas 20 jaar oud toen hij in Utrecht in het openbaar voor het voetlicht trad om zijn eerste disputatie op 10 juni 1640 te houden. In Vlissingen had hij de Latijnse school bezocht, die toen onder leiding stond van Abraham Beeckman. Beeckman[25], geboren op 15 januari 1607 te Veere was een broer van Isaac Beeckman, die gedurende een groot deel van zijn leven een intensief contact heeft onderhouden met Descartes, nadat zij elkaar in 1618 in Breda ontmoet hadden. De nauwe relatie die er tussen de gebroeders Beeckman [Isaac en Abraham] heeft bestaan – de laatste was in 1625 ondermeester aan de Latijnse school in Den Briel waar Isaac toen rector was –, zal zeker ook tot gevolg hebben gehad, dat Abraham op de hoogte was van Descartes' mechanistische ideeën. Na korte tijd Latijn gedoceerd te hebben aan de Latijnse school te Rotterdam werd Isaac tot derde Latijnse-meester in Dordrecht aangesteld, ongetwijfeld op voorspraak van zijn broer, die hem in alles protegeerde.

Van enige universitaire studie van Abraham aan een der Nederlandse universiteiten is niets bekend. Nadat hij in het voorjaar van 1630 een studiereis naar Parijs had gemaakt, werd hem in januari 1633 het rectoraat van de Latijnse school in Dordrecht in het vooruitzicht gesteld, waarvoor echter een ander werd benoemd. Ook een rectoraat in Rotterdam ging in 1634 aan hem voorbij, maar een jaar later gelukte het hem om het rectoraat in Gorinchem te verkrijgen. Erg honkvast is hij ook daar niet geweest, want in 1636 werd hij benoemd tot rector aan de Latijnse school te Vlissingen. Mogelijk heeft Beeckman in Vlissingen bij Hayman reeds de basis gelegd voor de cartesiaanse (modellen)leer, waarmee deze in zijn latere studie in Utrecht zo direct zou worden geconfronteerd.

In de Utrechtse faculteit der geneeskunde ingeschreven, werd Hayman door Regius uitverkoren om op 10 juni 1640 Harvey's circulatieleer te verdedigen in een disputatio getiteld: 'Medico-physiologica pro sanguinis circulatione'.

De verdediging van deze theorie was voornamelijk gericht tegen de Leuvense hoogleraar Vopiscus Fortunatus Plempius (1601-1671)[26]. Het wetenschappe-

[24] Over Hayman: *N.N.B.W.* (Leiden, 1914), III, kol. 555-556; Lindeboom, 'In de ochtendschemering', 1125; G. A. Lindeboom, *Descartes and Medicine* (Amsterdam, 1979) 24.

[25] K. van Berkel, *Isaac Beeckman (1588-1637) en de mechanisering van het wereldbeeld* (Amsterdam, 1983) vooral 103 n. 20.

[26] H. L. Houtzager, 'Plempius en de wetenschappelijke betrekkingen tussen de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden in de 17de eeuw', *Tijdschrift voor Geneeskunde (België),* XXXVI (1980) 877-880.

lijk klimaat aan de Leuvense universiteit, waar Plemp in 1633 tot hoogleraar was benoemd, was sterk anti-cartesiaans en de geneeskunde was er nog doordrongen van de leer van Galenus, zeker voor wat betreft diens leer over de bloedsomloop[27]. Wanneer Plemp dan ook in 1638 zijn *Fundamenta medicinae* publiceert, distantieert hij zich hierin geheel van de leer van Harvey. Wel geeft Plemp, na uitvoerig over dit onderwerp met Descartes en de Dordtse stadsgeneesheer Johan van Beverwijck[28] gecorrespondeerd te hebben, in zijn boek een uitvoerige beschrijving van de experimenten van Harvey, maar zo zegt hij '... rationem nullam video ab ipso producta quae nos cogat musteum hoc dogma accipere' (ik zie geen enkele reden, die ons dwingt deze kersverse leerstelling te aanvaarden). In tegenstelling tot de velen, die zich tegen de nieuwe leer van Harvey verzetten en in scherpe bewoordingen door middel van vlugschriften, disputaties en brieven hun fiolen van wetenschappelijke gramschap over Harvey uitstorten, is Plemp veel bezadigder en redelijker in zijn oordeel.
Op aanraden van zijn Leidse confrater de hoogleraar Johannes de Wale[29], heeft Plemp in Leuven zelf onderzoekingen aangaande de bloedsomloop verricht. En door Descartes en door zijn eigen experimenten overtuigd van de juistheid van Harvey's circulatieleer, heeft Plemp in de tweede editie van zijn *Fundamenta* (1644) ruiterlijk toegegeven dat zijn eerder gegeven oordeel onjuist was. Dat hiertoe ook de disputatie van Hayman een positieve bijdrage heeft geleverd, lijkt aannemelijk.
Haymans bovengenoemde verdediging verscheen, zoals gebruikelijk, in druk en werd opgedragen aan zijn oom Jacob Claessens Hayman, bewindhebber van de Oost-Indische Compagnie te Middelburg, en aan de Middelburgse geneesheer Clingbijl[30], die o.a. in Bazel medicijnen had gestudeerd en daar in 1619 was gepromoveerd[31]. Ook Adriaan Beeckman behoorde tot diegenen, aan wie Hayman zijn geschrift opdroeg, terwijl zijn medestudent Cornelis Bruynvisch[32] een lofdicht had gemaakt op Haymans disputatie.
Deze zelfde Bruynvisch nam in 1641 deel aan de disputaties die Regius wederom door zijn leerlingen liet houden en wel op 17 april, 5 mei en 30 juni[33]. Elk van deze disputaties bestond uit twee afzonderlijke delen, die op bovengenoemde data paarsgewijs werden verdedigd, zodat er in feite zes disputaties plaatsvonden. Het tweede deel van het eerste dispuut, dat op 17 april 1641 werd gehouden, werd door Bruynvisch verdedigd en behelsde de menselijke gezondheid. Het eerste gedeelte werd door de latere Leidse hoogleraar in de filosofie Johannes de Raei (1622-1701) voor zijn rekening genomen.

[27] G. Monchamp, *Histoire du Cartésianisme en Belgique* (Brussel, 1886) 113-114, 295-317, 397-408.

[28] Johan van Beverwijck (1594-1647) was via zijn moeder geparenteerd aan Andreas Vesalius. Hij studeerde geneeskunde te Leiden en maakte een studiereis door Frankrijk en Italië. In Padua promoveerde hij bij Santorio. Vanaf 1618 oefende hij de geneeskunde uit te Dordrecht, waar hij in 1625 stadsdoctor werd en in 1634 praelector anatomiae. Beroemd is zijn boek *De Schat der Gesontheyt* van 1638.

[29] Johannes de Wale (1604-1649), geboren te Koudekerke, werd in 1633 hoogleraar in de geneeskunde te Leiden. Door Dele Boë Sylvius werd hij overtuigd van de juistheid van Harvey's theorieën. Zie: J. Schouten, *Johannes Walaeus* (diss.; Assen, 1972).

[30] Herman Clingbijl (1597-1652) was vanaf 1636 geneesheer te Middelburg. Zie: A. A. Fokker, *Levensberichten van Zeeuwsche medici* (Middelburg, 1901) 97.

[31] *Theses inauguralis de natura et usu medicamenti cathartica.*

[32] Afkomstig uit Zierikzee.

[33] Lindeboom, 'In de ochtendschemering', 1126.

De tweede disputatie, die eveneens uit twee delen elk van 15 stellingen bestond, werd in haar geheel door Hayman verdedigd. Blijkbaar had hij het jaar tevoren in de ogen van Regius voldoende talent getoond bij de verdediging van Harvey's circulatieleer om hem opnieuw de gelegenheid te geven in het Utrechtse strijdperk te treden. Het onderwerp sloot min of meer aan bij zijn in 1640 gehouden verdediging en behandelde de 'actiones naturales', de natuurlijke werkingen, de vegetatieve verrichtingen in het menselijk lichaam, die volgens cartesiaans model als een machine worden opgevat en waarvoor de energie wordt geleverd door de warmte, welke door de voeding dagelijks wordt vernieuwd. Vanuit dit standpunt bezien werd in de twee disputaties van Hayman de gehele fysiologie van spijsvertering, hart, bloedsomloop en ademhaling in één samenhangend geheel behandeld[34].

Regius heeft de in totaal zes verhandelingen van zijn leerlingen – de derde disputatie van 30 juni werd verzorgd door Jacobus Blok en, wederom, door Johannes de Raei – in 1641 gebundeld en onder eigen verantwoordelijkheid als boek uitgegeven onder de titel *Physiologica sive cognitio sanitatis*. Op deze wijze heeft hij een poging ondernomen om de fysiologie, geënt op de natuurfilosofie van Descartes, meer bekendheid te geven in ons land, een initiatief dat hem in het aristotelische, conservatieve Utrecht niet in dank is afgenomen.

Wat Hayman betreft, deze heeft zijn medische studie na de verplichte disputaties als beëindigd beschouwd. Hij heeft niet van het recht gebruik gemaakt om in aansluiting hieraan in Utrecht de doctorsgraad te verwerven. Daarentegen heeft hij zich, wellicht op aanraden van zijn maecenas, de Middelburgse medicus Clingbijl, naar Bazel begeven om daar, evenals deze dat had gedaan, zijn studie af te sluiten met een promotie. Deze vond plaats in 1642[35].

Dat men na de voltooiing van een academische studie naar het buitenland vertrok om daar in den vreemde de doctorsgraad te verwerven, was in deze periode geen uitzondering. De matrikels van Italiaanse, Franse, Duitse en Zwitserse universiteiten bevatten vele namen van buitenlandse studenten, met name velen uit de Noordelijke- en Zuidelijke Nederlanden, die gedurende langere of kortere tijd daar aan een universiteit waren ingeschreven, vaak met het enige doel om er te promoveren.

Zo'n promotie was meestal een onderdeel van een academische studiereis langs verschillende universiteiten, waarbij men tevens de gelegenheid te baat nam om wetenschappelijke contacten te leggen, die vaak van groot belang waren voor verdere studie of die de mogelijkheid schiepen om wetenschappelijke publicaties op te dragen aan een belangrijk personage die dan tevens de druk- en uitgeverskosten voor zijn rekening nam. Een andere reden voor promotie aan een buitenlandse universiteit was gelegen in het feit, dat de kosten van een dergelijke promotie vaak beduidend lager waren dan in het eigen land. Ook kwam het voor dat een bepaalde hoogleraar een grote aantrekkingskracht uitoefende, waardoor een bepaalde universiteit gedurende zijn professoraatsperiode ineens een toestroom van vreemdelingen kreeg te verwerken.

[34] K. Dechange, *Die frühe Naturphilosophie des Henricus Regius Utrecht 1641* (diss.; Münster, 1966); K. E. Rothschuh, 'Henricus Regius und Descartes', *Arch. Intern. Histoire des Sciences*, XXI (1968) 39-66.

[35] H. R. Guggisberg, 'Die Niederländischen Studenten an der Universität Basel von 1532 bis zum Ende des 17-Jahrhunderts', *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, (1959) 231-288, vooral 265.

Ook ons land was om de hierboven genoemde verschillende redenen voor buitenlandse studenten aantrekkelijk. Van de hogeschool in Harderwijk[36] is bekend, dat men daar snel en gemakkelijk kon promoveren, terwijl tijdens het professoraat van Dele Boë Sylvius (1614-1672) in Leiden deze een grote schare binnen- en buitenlandse medische studenten aantrok, mede door zijn colleges, die getuigden van zijn iatrochemisch [door scheikunde beïnvloede] geneeskundig denken[37]. Om andere redenen zou een eeuw later Herman Boerhaave (1668-1738) niet voor niets bekendheid verwerven als de 'leermeester van geheel Europa'[38].

Na zijn promotie te Bazel vestigde Hayman zich in Middelburg als medicus. In 1648 werd hij benoemd tot geneesheer van het gasthuis aldaar en in 1649 tot stadsdoctor[39]. In zijn kwaliteit van ' 's lands medicinae doctor' stelde hij met zijn collega Pieter Burs in 1654 een onderzoek in naar de in Zeeland heersende syfilisepidemie[40].

Hayman, die in oktober 1666 in Middelburg overleed, heeft geen verder aandeel gehad in het nog jaren voortslepende conflict tussen de aanhangers van de cartesiaanse wijsbegeerte in Utrecht en de hiertegen fel gekante theologische faculteit. Van een duidelijke eigen inbreng van Hayman in deze kwestie is geen sprake geweest, gebruikt als hij is door Regius, om diens fysiologische inzichten in de openbaarheid te brengen.

[36] H. L. Houtzager, 'De hogeschool te Harderwijk en haar Belgische promovendi', *Tijdschrift voor Geneeskunde (België),* XLI (1985) 1553-1555.

[37] E. D. Baumann, *François Dele Boë Sylvius* (Leiden, 1949).

[38] A. von Haller, *Bibliotheca anatomica* (Zürich, 1774-1776) I, 756-757.

[39] Zie noot 24.

[40] Fokker, *Levensberichten,* 17.

Soestdijk, lustslot voor de held van Waterloo

EEN NADERE BESCHOUWING VAN DE STILISTISCHE EN ICONOGRAFISCHE ASPECTEN VAN EEN VORSTELIJK VERBLIJF*

P. H. Rem
M. B. W. Broekema

In de zomer van 1815 ondernam Napoleon te Waterloo een laatste poging zijn gezag te handhaven door een aanval op de legers van de coalitie. Ook de erfprins van Oranje, de latere Willem II, was hierbij betrokken als legeraanvoerder van de Nederlandse troepen, die in groter verband werden aangevoerd door de hertog van Wellington. Een riskante doch geslaagde manoeuvre van de prins te Quatre-Bras bespoedigde de overwinning van de geallieerden. Het betekende voor de prins en het jonge koninkrijk roem en prestige: de prins werd overladen met eerbewijzen. De meest opvallende waren die van de Staten-Generaal, die hem namens het volk een paleis te Brussel en twee buitenverblijven schonken: het bij Brussel gelegen Tervueren en het huis Soestdijk te Baarn. Een wet door Willem I op 8 juli 1815 uitgevaardigd bekrachtigde de schenking van Soestdijk, met de bepaling dat het huis verbouwd en ingericht zou worden en dat op het domein tevens een gedenkteken ter herinnering aan Quatre-Bras zou worden opgericht. In augustus van dat jaar werd architect Jan de Greef gevraagd de verbouwing op zich te nemen. Pas na vijf jaren was het werk voltooid, maar het resultaat was verbluffend: het oude huis was getransformeerd tot een waardig en eigentijds paleis[1].

Een talentvol architect

In eerste instantie was niet De Greef benaderd om de verbouwing uit te voeren, maar de bekende stadsarchitect van Amsterdam, Abraham van der Hart. Deze had een groot aantal openbare gebouwen op zijn naam staan, maar ook enkele herenhuizen, vooral in Haarlem. De huizen waren tevens naar zijn ontwerp gedecoreerd. Van der Hart was dus niet alleen bekend met grote opdrachten, maar ook met de smaak en de wooneisen van de toenmalige elite. De achtenzestigjarige bouwmeester bedankte echter voor de vererende opdracht vanwege zijn leeftijd en zwakke gezondheid. Hij was wel bereid ontwerpen te leveren voor het gedenkteken[2]. De Greef (1784-1834), met wie men vervolgens in onderhandeling trad, nam de opdracht aan. Hij was geen tweede keus in figuurlij-

* Het tweede gedeelte, handelend over de inrichting, is van M. B. W. Broekema.

[1] Veel gegevens over de verbouwing en inrichting van Soestdijk zijn te vinden in het archief van Binnenlandse Zaken 1817-1823 (BiZa), afdeling Binnenlands Bestuur (BB) nr. 401 (verbalen Soestdijk), dat berust in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage (ARA).

[2] C. A. van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747-1820. Architect/Stadsbouwmeester van Amsterdam* (Amsterdam, 1965) 17.

ke zin: De Greef had de meest complete opleiding genoten die een architect zich in die dagen kon wensen. Hij en enkele andere jonge, talentvolle architecten waren door Lodewijk Napoleon met een beurs naar Parijs en Rome gezonden ter voltooiing van de opleiding in eigen land. Hiertoe had hij in 1807 besloten, een jaar na de instelling van zijn bewind als Koning van Holland. Lodewijk Napoleon stond positief tegenover het Nederlandse cultureel-wetenschappelijk bewustzijn. Hij trachtte de grote achterstand ten opzichte van Frankrijk op te heffen door het peil van de wetenschappen en kunsten te verhogen. Een belangrijke bijdrage hieraan was de instelling van de buitenlandse studiereis.
In Parijs studeerde De Greef in het atelier van Charles Percier. Percier was samen met zijn compagnon Pierre F. L. Fontaine de belangrijkste vormgever aan het hof van Napoleon. Zij waren de scheppers van de empirestijl, de hofstijl die geïnspireerd was op voorbeelden uit het oude keizerlijke Rome. Het door Lodewijk Napoleon beoogde doel werd bereikt; eenmaal teruggekeerd kregen de gedegen opgeleide architecten hoge posten en belangrijke opdrachten. De Greef werd aangesteld als opzichter van de gebouwen van het Zeewezen te Rotterdam en als tekenaar op het ministerie van Waterstaat. Erkenning voor zijn werk blijkt uit het feit dat men hem verzocht een ontwerp te leveren en een kostenberekening te maken voor de verbouwing van Soestdijk.

De geschiedenis van het huis Soestdijk

Het huis Soestdijk, een bakstenen gebouw met een hoog schilddak, werd ca. 1650 gebouwd in opdracht van de Amsterdamse burgemeesterszoon Jacob de Graeff. In 1674 verkocht hij zijn bezit aan stadhouder Willem III die het aanzienlijk liet vergroten door Maurits Post. Post, zoon van de bekende bouwmeester Pieter Post, was in 1670 zijn vader opgevolgd als stadhouderlijk architect. Hij veranderde niets aan de indeling van het huis, maar voegde er alleen vertrekken aan toe, waaronder de voorname zaal die tegen de oude achtergevel werd aangebouwd. De bakstenen gevel werd geleed door lisenen, vertikaal uitspringend metselwerk, die het huis een sober, strak aanzien gaven. Een representatief, nog bestaand voorbeeld van deze sobere bouwtrant is het slot Zeist uit 1677. Aan het voorplein van het huis Soestdijk lagen de stallen en bijgebouwen (afb. 1).
Het complex was gelegen in een formele Franse stijltuin met geschoren hagen, grachten en fonteinen. Achter deze kunstig aangelegde tuin bevond zich het uitgestrekte jachtgebied van de stadhouder.
Een dergelijke tuin werd onder stadhouder Willem V ouderwets gevonden, zodat ca. 1780 een modernisering plaats vond van het enkele jaren eerder vergrote domein[3]. Hiervoor werd gebruik gemaakt van de al eerder in Engeland ontwikkelde landschapsstijl. Bij een dergelijke parkaanleg werd als reactie op de formele Franse stijltuinen gebruik gemaakt van slingerende paden, natuurlijk ogende verhogingen en vijvers. De weinig echt natuurlijke verhogingen in het terrein van Soestdijk werden geaccentueerd om het heuvelachtige karakter van het Engelse landschap te benaderen.

[3] H. W. M. van der Wijck, 'Soestdijk', in zijn *De Nederlandse Buitenplaats. Aspecten van de ontwikkeling, bescherming en verval* (Alphen aan den Rijn, 1982) 364, Bijlage I.

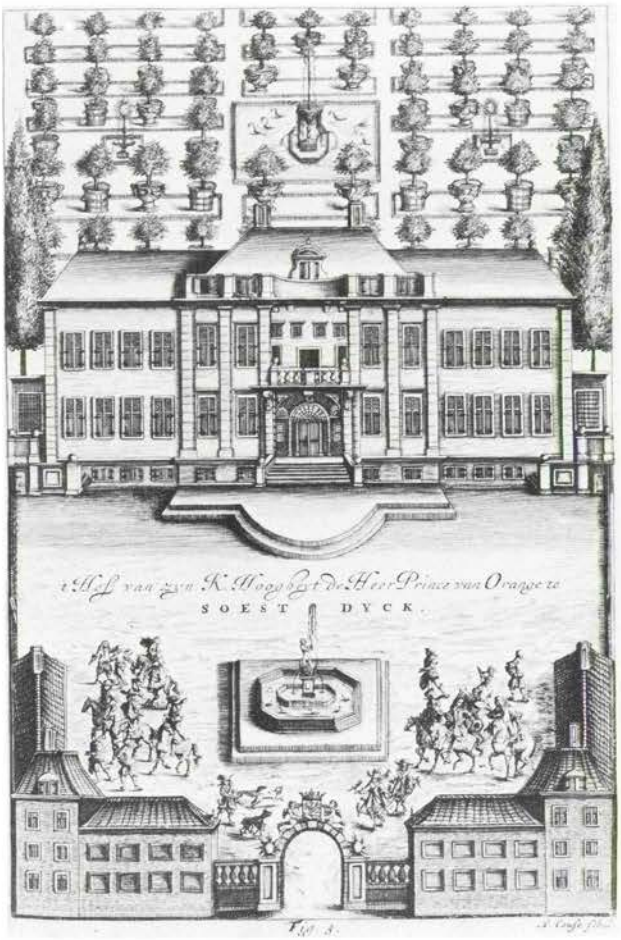

1. Het huis Soestdijk met het voorplein en de bijgebouwen, vlak na de verbouwing door Post. D. H. Cause, De Koninglyke Hovenier Aanwyzende De Middelen om Boomen, Bloemen en Kruyde te Zaayen, planten, aen queeken en voort teelen *(Amsterdam [1676]).*

Een grote verscheidenheid aan bomen, groepsgewijs of afzonderlijk geplant, moest de tuin een schilderachtig aanzien geven, alsof het geheel spontaan zo was gegroeid. Enkele oude assenstelsels werden behouden, zodat de tuin aan het einde van de 18de eeuw een merkwaardige mengeling moet zijn geweest van de oude Franse stijl en de nieuwe Engelse parkachtige aanleg.
Toen in 1795 bij de aanvang van de Bataafse Republiek de Oranjes waren uitgeweken, verklaarde men het huis tot staatseigendom. De inventaris werd verkocht en het hout gekapt en geveild. Het huis werd als logement ingericht. Hieraan kwam een einde toen het huis en landgoed in 1806 in het bezit van Lodewijk Napoleon kwamen. Omstreeks 1810, het jaar van zijn vertrek, werd het huis in zijn opdracht vergroot met twee vertrekken aan de achterzijde aan weerszijden van de grote zaal. Deze zaal stak nu niet meer zover naar achteren uit, maar werd als het ware door de nieuwe vertrekken ingesloten. Een in het oog springende wijziging was de vervanging van de 17de-eeuwse kruiskozijnen door empirevensters.

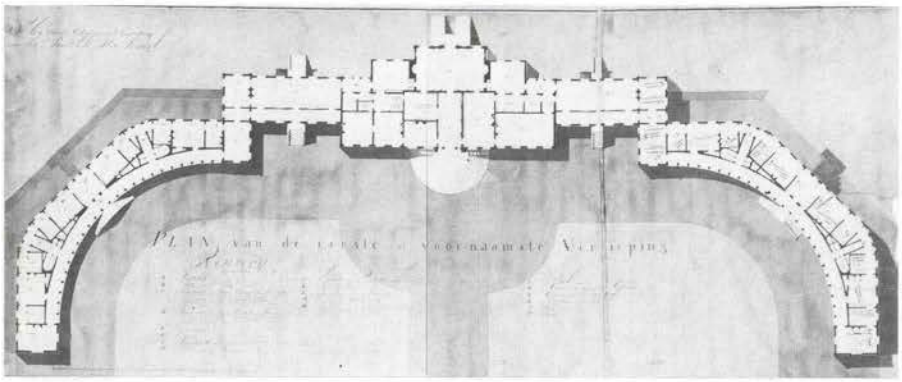

2. 'Plan voor de Vertimmering te Executeren aan het Vorstelyk Slot Soestdijk', door Jan de Greef, 1815. Den Haag, collectie Algemeen Rijksarchief.

De verbouwing door De Greef

Deze situatie trof De Greef in augustus 1815 aan: een in hoofdzaak 17de-eeuws gebleven gebouw, gelegen in een zwaar gehavende landschappelijk aangelegde tuin. In overleg met de prins kwam een definitief ontwerp tot stand (afb. 2). In het voorjaar van 1816 kon met de verbouwing een begin worden gemaakt. In grote lijnen handhaafde De Greef het oude gebouw. In enkele gevallen veranderde hij de afmetingen van vertrekken door het wegbreken of juist plaatsen van wanden. De oude rechte trappen aan de voorzijde werden vervangen door het halfronde bordes dat wij nu kennen en op het dak verrees een belvédère. Het aanzien van het huis veranderde echter rigoreus door de toevoeging van twee vleugels met een recht en een gebogen deel, geplaatst tussen twee hoge paviljoens. Deze vleugels vervingen de inmiddels gesloopte bijgebouwen aan het voorplein. De nieuwe vertrekken waren toegankelijk via een lange gebogen gang die achter een rij zuilen ligt. De modernisering werd gecompleteerd door de bepleistering van het gehele gebouw, zodat oude en nieuwe delen uiteindelijk niet meer herkenbaar waren.
Hoewel in de 'wet van Soestdijk' uit 1815 niet over herstel van de tuin werd gesproken, werd hiermee direct een begin gemaakt. In het najaar van 1815 verzocht De Greef de vermaarde tuinarchitect Jan David Zocher sr. een ontwerp te maken voor de aanpassing van het park. De Greef lanceerde het plan voor de aanleg van een grote vijver achter het huis. De vijver was een belangrijk bestanddeel in een landschapspark. Het landschapspark had inmiddels overal in Europa de Franse stijltuinen verdrongen; in nieuw aangelegde tuinen ontbraken assenstelsels en het kunstmatige park uit de eerste periode had plaats gemaakt voor een weidse, meer natuurlijk aandoende aanleg, waarbij de relatie tussen huis en tuin van groot belang was.
In de reisschetsen van Craandijk en Schipperus uit het midden van de 19de eeuw lezen wij dat Zocher sr. hierin moet zijn geslaagd: 'Statige lanen omringen en hooge accacia's overschaduwen groote grasperken met rijke bloembedden en heestergroepen en heerlijke uitzigten over den trotsschen vijver en de omliggende bosschen, terwijl het witte huis hier en daar tusschen groen en bloe-

3. 'Het Paleis te Soestdijk (van achteren)', in: J. Craandijk en P. A. Schipperus, Wandelingen door Nederland met pen en potlood, *IV (Haarlem, 1879) 133.*

men schittert. Zoo vormt park en paleis één geheel, aan afwisseling en bekoorlykheden van allerlei aard zóó rijk, dat de voorliefde der doorluchtige bezitters voor dit slot ons in geenen deele verbaast'[4] (afb. 3).
Zocher zal dit in 1815 ongetwijfeld voor ogen hebben gehad, maar hij heeft de tuin van Soestdijk nooit zo gezien. Hij overleed in de zomer van 1817 en werd opgevolgd door zijn zoon Jan David jr. Hoewel de keuze voor de zoon niet vanzelfsprekend was, lag die wel voor de hand. De opleiding van Zocher jr. gaf daarbij waarschijnlijk de doorslag. Samen met De Greef had hij in Parijs en Rome gestudeerd. Daar had ook de jonge architect Zeger Reyers zijn opleiding gehad. Hij werd op verzoek van De Greef in augustus 1818 door de koning officieel als eerste opzichter op Soestdijk aangesteld. Voor zijn aanstelling had hij De Greef al geruime tijd geassisteerd.
En zo wil de ironie van het lot dat drie talenten die door toedoen van Lodewijk Napoleon de best mogelijke opleiding hadden gekregen, eenmaal teruggekeerd, een grote opdracht ontvingen . . . uit naam van een prins die zich gunstig had onderscheiden in de strijd tegen Napoleon!
Pas in 1821 was het werk voltooid. De problemen rond de vertraging en de hoge kosten die hiermee gepaard gingen zijn bekend[5]. Het prinselijk gezin (de prins was in februari 1816 in het huwelijk getreden met grootvorstin Anna Paulowna van Rusland) gebruikte Soestdijk al drie jaar als zomerverblijf. Er vond zelfs tweemaal gezinsuitbreiding plaats terwijl de verbouwing nog in volle gang was[6].

[4] J. Craandijk en P. A. Schipperus, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood,* IV (Haarlem, 1879), 151-152.
[5] P. H. Rem, 'Van Jachthuis tot Lustslot. Moeilijkheden tijdens de verbouwing van Paleis Soestdijk 1815-1821', *Maandblad Oud-Utrecht,* LIX (1986) 63-66. Voor overige informatie verwijs ik naar Heimerick Tromp, *Het koninklijk paleis Soestdijk historisch gezien* (Zutphen, 1987). Zie bronvermelding aldaar.
[6] Prins Alexander, geboren op 2 augustus 1818, en prins Hendrik, geboren op 13 juni 1820.

De gebogen colonnade

De grootscheepse verbouwing van Soestdijk in de jaren 1816-1821 had tot gevolg dat het aanzien van het gebouw volledig veranderde. Het 17de-eeuwse bakstenen huis van sobere architectuur werd in die vijf jaren getransformeerd tot een vorstelijk lustoord: een elegant wit paleis als zomerverblijf, met statige zalen en weids gebogen vleugels, gelegen in een nieuw aangelegd landschapspark.

Het meest opvallende aan het paleis na de verbouwing zijn de gebogen vleugels. De Greef koos niet alleen uit zuiver functionele overwegingen voor deze oplossing. Zeker, de 17de-eeuwse bijgebouwen aan het oude voorplein zouden te klein zijn om het gevolg van de erfprins te herbergen, maar de hofhouding was eveneens uitgebreid, omdat het aanzien van de monarchie dat vereiste. Zo diende ook het huis Soestdijk een zekere vorstelijkheid uit te stralen, ook al ging het om een zomerverblijf. Het waren vooral de colonnades die Soestdijk een waardig en eigentijds aanzien gaven.

De vraag kan gesteld worden, waarom de architect juist gebogen colonnades toepaste om aan Soestdijk een vorstelijk uiterlijk te verlenen. Lage colonnades (zuilenrijen) ter weerszijden van een hoog huis waren al in ons land bekend vanaf de laatste decenniën van de 17de eeuw. De eerste versie van het nieuwe Loo te Apeldoorn (1689-1692) en het huis De Voorst bij Zutphen (1691) (afb. 4) zijn hiervan duidelijke voorbeelden. De architect Jacob Pietersz. Roman, vermoedelijk de ontwerper van beide belangrijke huizen, maakte voor het plan van het nieuwe Loo waarschijnlijk gebruik van ontwerpen die stadhouder Willem III omstreeks 1684 had laten maken door de Académie de l'architecture te Parijs. Bij de vergroting van het jachtslot omstreeks 1692 werden de colonnades vervangen door paviljoens en verplaatst naar de achterzijde van de eveneens vergrote tuin achter het huis. Bij de recente restauratie van Het Loo is deze situatie gereconstrueerd. Voor de colonnades van zowel Het Loo als De Voorst, dat gebouwd werd voor een gunsteling van de inmiddels tot koning van Engeland gekroonde Willem III, gebruikte Roman de Ionische orde. Ze werden geheel in

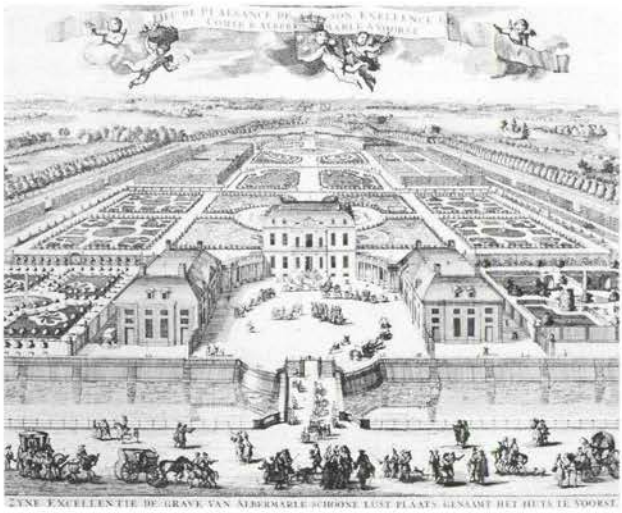

4. Het huis De Voorst aan het einde van de 17de eeuw, met ter weerszijden van het hoofdgebouw, de gebogen colonnades, aangeduid als 'Galleryen tussche het Huys en de Stal'.

natuursteen uitgevoerd. Deze orde werd sinds de renaissance veelvuldig toegepast bij buitenplaatsen. Bij beide huizen waren de kwartcirkelvormige colonnades vooral van visueel belang als overgang van het hoofdgedeelte naar de sobere, verder gelegen dienstgebouwen. Deze waren met het huis verbonden door een smalle meebuigende gang achter de open colonnades.
Omstreeks dezelfde periode verrezen in Engeland landhuizen die op de wijze van Het Loo en De Voorst werden gebouwd. Hieruit blijkt de onderlinge beïnvloeding van de architectuur tussen Holland en het Engeland van Willem III[7]. De Parijse Académie zou ook een bron kunnen zijn geweest, omdat in Frankrijk de gebogen colonnade als vloeiende overgang van het hoofdgebouw met de recht naar voren stekende vleugels langs het rechthoekige plein al eerder was toegepast. Onder meer is dit het geval bij de voor Gaston d'Orléans ontworpen vleugel van het kasteel te Blois, die door François Mansart omstreeks 1635 is gebouwd.

De villa's van Palladio

Het is echter niet uitgesloten dat Jacob Roman in zijn ontwerp voor Het Loo werd geïnspireerd door de werken van de Italiaanse architect Andrea Palladio, wiens theoretisch traktaat *Quattro libri dell' architettura* in 1646 in ons land werd uitgegeven[8]. Palladio besteedde een groot deel van zijn leven aan het ontwerpen van villa's voor rijke Venetiaanse kooplieden. Enkele algemene kenmerken van deze landhuizen zijn: vlakke witgepleisterde gevels, slechts verlevendigd door de ritmiek van de zuilen van de portico en het horizontale lijstwerk. De villa's hebben alle een eenvoudige, helder opgebouwde plattegrond. Ze zijn geheel symmetrisch met een centraal gelegen grote zaal die met de vertrekken eromheen in verbinding staat door een zogenaamde enfilade, waarbij de deuren van de vertrekken in één as liggen.
Palladio die in zijn tijd bekend stond als een groot kenner van de klassieke bouwkunst, herschiep als het ware het antieke Romeinse landhuis zoals dat beschreven was door Plinius en Vitruvius. De laatste was een bouwmeester uit de tijd van keizer Augustus en de enige uit die tijd die ons een architectuurgeschrift naliet. In zijn navolging schreven vele grote renaissance-architecten een theoretische verhandeling, geïllustreerd met afbeeldingen van reconstructies naar de beschrijvingen van Vitruvius. Zo ook Palladio. In 1570 werden zijn *Quattro libri* uitgegeven. Als eerste beeldde hij echter ook eigen ontwerpen af. De grote verspreiding van deze uitgave en het prestige van Palladio hebben ertoe bijgedragen dat zijn werk grote invloed heeft uitgeoefend op de westerse architectuur.
Vijftien van de 26 door Palladio besproken villa's laten een verbinding met de dienstgebouwen zien in de vorm van lage colonnades. De colonnades kunnen rechthoekig zijn (11 in getal) of kwartcirkelvormig zoals bij vier villa's het geval is. Het ontwerp van de villa voor de graven van Trissino te Meledo (afb. 5) laat een dergelijke opzet zien. De open, gebogen colonnades zijn, evenals bij de later gebouwde huizen Het Loo en De Voorst, tegen de voorgevel aangebouwd.

[7] H. W. M. van der Wijck, 'De Voorst', *Bulletin KNOB,* XVI (1963), 150-166.
[8] J. Terwen, 'Il palladianesimo in Olanda', *Palladio la sua eredità nel mondo* (Milano, 1980) 73.

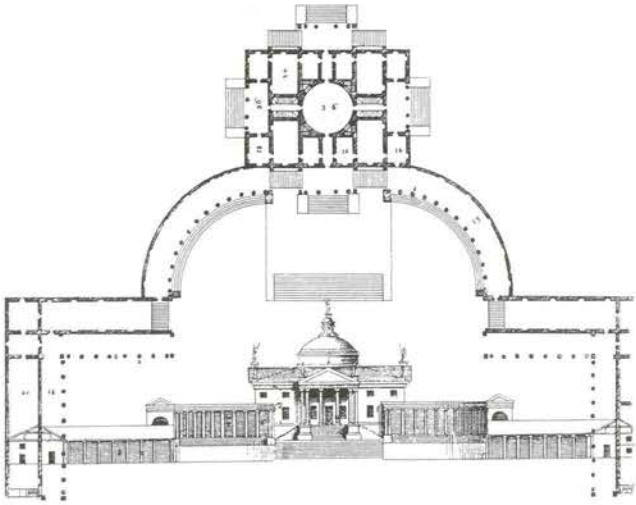

5. Plattegrond van de beletage en vooraanzicht van de villa Trissino te Meledo, een ontwerp van Palladio. Isaac Ware ed., The Four Books of Andrea Palladio's Architecture *(London, 1738), plaat 43.*

Hierdoor zijn zij van buitenaf toegankelijk. De rechte of hoekige colonnades zijn in de meeste gevallen tevens vanuit het huis zelf te bereiken. Palladio ontwierp deze vleugels niet alleen om de villa te verfraaien. Zij dienden voornamelijk als verbinding tussen twee volstrekt gescheiden functies: het wonen in de villa en het werken in de dienstgebouwen. De colonnades waren overigens ook van nut om ongehinderd door felle zon of regen de bijgebouwen te bereiken. Bij de 'vertaling' van deze villa-opvatting naar de Engelse en Hollandse buitenplaats voegde men achter de colonnade een overdekte gang toe, simpelweg omdat ons klimaat dit vereiste.

Verreweg de bekendste gebogen colonnades uit Italië zijn die van het Sint-Pietersplein te Rome. De beeldhouwer-architect Giovanni Lorenzo Bernini gaf in 1657 het plein de vorm van een ovaal, omsloten door dubbele colonnades van kolossale afmetingen als symbool van de armen van Petrus die de grote menigte voor de basiliek konden omvatten. De colonnades fungeren als overdekte galerij voor de processies en als afscherming van het oude onregelmatig gevormde plein. De architectuurhistoricus Rudolf Wittkower veronderstelde een mogelijke invloed van Palladio (met name diens ontwerp voor de gebogen colonnade tegen de achterwand van de zaal in het Teatro Olimpico te Vicenza) op Bernini's Sint-Pietersplein[9].

Het is de vraag of Jan de Greef in 1815 bekend was met de oude situatie van Het Loo en de nog bestaande van De Voorst, huizen met onmiskenbaar Palladiaanse trekken[10]. Hij zal zeker bekend zijn geweest met Palladio's werk.

[9] Rudolf Wittkower, *Palladio and Englisch Palladianism* (London, 1974) 25.

[10] In de 18de eeuw paste men in ons land de gebogen colonnade maar zelden toe als verbinding tussen het hoofdgebouw en de bijgebouwen. Het motief van de gebogen vleugel komt echter wel voor in de vorm van een gebogen gevel. Onder meer bij kasteel Groeneveld bij Baarn. Bij Groeneveld, gebouwd omstreeks 1710, doet het opmerkelijke feit zich voor, dat de flauw gebogen vleugels uit ca. 1760 op dezelfde hoogte zijn gebracht als het corps-de-logis. In die eeuw overleefde de open, gebogen colonnade in het terrein van de luchtige, feestelijke tuin- of gelegenheidsarchitectuur. Hollandse voorbeelden hiervan zijn het barokke vuurwerkpaviljoen uit 1749, opgericht in de Haagse hofvijver, en zoals de landschapsschilder Isaac de Moucheron dit ons laat zien op het geschilderde behang van de achterkamer van het huidige Theatermuseum te Amsterdam.

P. J. Goetghebuer zag vier jaar na de voltooiing van het paleis Palladiaanse trekken in het verbouwde Soestdijk. In zijn geïllustreerde beschrijving van de belangrijkste bouwwerken uit het koninkrijk schreef hij met betrekking tot Soestdijk over De Greef: 'Zijn Ed. heeft bij deze gelegenheid getoond met hoeveel vrucht hij in Italië gestudeerd heeft en een van die plans in den smaak van Palladio in werking gebracht, welke door dezen beroemden bouwmeester zoo meenigvuldig en met zoo veel verscheidenheid zijn uitgevoerd'[11].
Met het gebruik van de gebogen colonnades bewees De Greef een kind van zijn tijd te zijn. Opgeleid in de periode van het neo-classicisme besefte hij de mogelijkheden van dit bouwelement. Het begin van deze ontwikkeling ligt bij het 'English Palladianism'. Deze beweging ontstond aan het begin van de 18de eeuw en was de aanleiding voor de herwaardering van het werk van Palladio tijdens het neo-classicisme. In het parkachtige Engelse landschap verrezen Palladiaanse villa's als een reactie op de barokke Franse paleizenbouw (Versailles), die ook in Engeland zijn intrede had gedaan. Palladio's *Quattro libri* kregen enkele Engelse herdrukken en in dezelfde periode verscheen *Vitruvius Brittanicus* van Colin Campbell, waarin hij beschreef hoe de beste Engelse architecten door Palladio beïnvloed waren. Campbell zag het 'Palladianism', een vrije Engelse interpretatie van de werken van Palladio, als een zuivere stijl die direct van de Italiaanse architect (en dus indirect van de antieken) was afgeleid. Daarnaast heeft de opleiding van De Greef in Parijs ertoe bijgedragen de gebogen colonnade voor Soestdijk toe te passen.

Empire

Het afzetten tegen de frivole rococostijl en de ontdekking van de bedolven steden Herculaneum (1738) en Pompei (1748) gaven nieuwe impulsen voor de terugkeer naar de klassieke kunst.
De zuil, een karakteristiek onderdeel van de klassieke bouwkunst, moest weer in haar ondersteunende functie worden hersteld conform de woorden van Laugier: 'La Colonne doit être isolée, pour exprimer plus naturellement son origine & sa destination'[12].
Bij de bestudering van de klassieke vormentaal ontkwam men nu eenmaal niet aan de invloed van haar vertolker Palladio. Zijn integer gebruik van de klassieke voorbeelden, tot uiting komend in dragende zuilen en de heldere ordening van muurvlakken en plattegrond, werkte ook in het neo-classicisme door. Terwijl van Europees Rusland tot de Verenigde Staten van Amerika buitenplaatsen in de vorm van Palladiaanse villa's werden gebouwd, kwamen ook in Frankrijk ontwerpen voor paleisachtige gebouwen tot stand met voornamelijk combinaties van gebogen colonnades rond het eigenlijke gebouw. Vele van deze ontwerpen kenmerken zich door visuele effecten. Vanwege hun grootschaligheid konden ze echter niet worden gerealiseerd.
Deze grootschaligheid kon op kleine schaal worden bereikt door een gebouw 'massaal' te laten ogen door middel van eenvoudige meetkundige vormen (vierkant, bol, piramide) en een combinatie met herhalende elementen (rijen zuilen)

[11] P. J. Goetghebuer, *Verzameling der merkwaardigste gebouwen in het Koninkrijk der Nederlanden* (Gent, 1825) 37.
[12] Marc-Antoine Laugier, *Essay sur l'architecture* (Parijs, 1755) 13.

en symmetrie. Met een minimum aan middelen kon een maximum aan effect bereikt worden om de grootsheid van de klassieke bouwkunst te benaderen. Deze opvattingen sloten goed aan bij de grootse plannen van Napoleon om Parijs te veranderen in het nieuwe Rome. In 1798 veroverde hij Rome. De geroofde antieke kunstwerken werden in de zomer van hetzelfde jaar in triomf naar Parijs gehaald en verzameld voor een tijdelijk opgericht monument op het Champs-de-Mars. Het monument bestond uit een enorme gebogen colonnade op een hoog podium geflankeerd door een colonnade tegen de zijkant van het podium. Door boomaanplanting werd deze halve cirkel visueel als een rond plein voortgezet. Dit was een van de eerste massaal ogende bouwwerken ter meerdere eer en glorie van Napoleon. Van de gebogen colonnade zou in grote mate gebruik gemaakt zijn om de associatie met het keizerlijk-Romeinse voorbeeld op te roepen en omdat dit onderdeel door zijn kromming en de 'beweging' die daarvan uitgaat een monumentale indruk maakt. Tevens kon door het herhalend gebruik van zuilen en symmetrie de visuele suggestie van oneindigheid worden gewekt.
Ook in ons land ontkwam men niet aan een dergelijke ontwerptrant. Lodewijk Napoleon nam zijn eigen architect naar zijn koninkrijk mee: Jean T. Thibault. Bouwkundige opdrachten van de koning in ons land werden onder zijn toezicht uitgewerkt. Zo ontwierp de eerder genoemde Van der Hart samen met Jan van Westenhout in 1808 een gebouw voor de Leidse academie: een hoofdgebouw met ter weerszijden lage naar voren buigende vleugels in de vorm van colonnades. De droom van kolossale composities bloeide nog eenmaal op in 1813. In dat jaar werd door Parijs een internationale prijsvraag uitgeschreven voor een reusachtig monument op de Mont-Cenis, ter herinnering aan de overwinning van Napoleon op de Pruisisch-Russische legers. Van der Hart ontwierp als een van de mededingers een piramide met aan de voet een tempelbouw en een gi-

6. Het paviljoen, opgericht op het Koningsplein te Brussel, ter gelegenheid van de inhuldiging van Willem I, op 21 september 1815. J. E. Marcus, ets, 648 × 993 mm, collectie Amsterdams Historisch Museum.

7. Paleis Soestdijk vanuit de lucht, 1949.

gantisch complex van Palladiaanse villa's verbonden door galerijen en omvat door enorme gebogen colonnades.
In hetzelfde jaar stortte Napoleons rijk ineen. In ons land werd het huis van Oranje hersteld. Na de definitieve uitschakeling van Napoleon in 1815 werd Willem I als koning ingehuldigd. De familie Bonaparte was verdreven, maar het vorstelijk decorum, door Percier en Fontaine gecreëerd, werd door de Oranjes als 'eigentijdse' koninklijke stijl overgenomen. Dit voortzetten uitte zich voor wat de bouwkunst betreft onder meer in twee in 1815 gerealiseerde ontwerpen: het paviljoen dat op het Brusselse Koningsplein werd opgericht voor de eedsaflegging van Willem I op 21 september 1815 (afb. 6) en de uitbreiding van het lustslot Soestdijk. Beide ontwerpen kenmerken zich door een classicistische opvatting en monumentaliteit die een Parijse sfeer oproept. Het inhuldigingspaviljoen was een gelegenheidsbouwsel, een decor voor een koninklijk schouwspel.
De Greef gaf paleis Soestdijk de allure van een Palladiaanse villa met de enfilades, de witte pleisterlaag en de gebogen vleugels (afb. 7). Hij behandelde deze kwartcirkelvormige colonnades op de wijze zoals hij dat moet hebben geleerd in het atelier van Percier: monumentaal met zijn strakke lijn, de twee identieke paviljoens en een vlakke gevelbehandeling. Het is een mengeling van Palladianisme en empire dat Soestdijk als gebouw met inrichting en tuin heeft gemaakt tot wat het is: een van de fraaiste vroeg-19de-eeuwse ensembles in ons land.

De inrichting

Zoals uit het voorgaande blijkt werd direct nadat de wet van Soestdijk was aangenomen begonnen met de verbouwing van het paleis. De wet bepaalde tevens dat het paleis op 'kosten van den Landen in bewoonbare staat' gebracht moest worden en dat de staat voor de inrichting zorg diende te dragen[13].
Een eerste voorstel hiertoe dateert van 15 juli 1815 en was afkomstig van de hoofdadministrateur der Domeinen. Deze wilde de meubelen in het 'gewezen Hotel van den Prins van Plaisance' bestemmen voor de inrichting van Soestdijk[14]. Met dit 'gewezen Hotel' wordt het paleis op de Dam bedoeld, dat

[13] ARA, BiZa 1813-1817 nr. 49, 10 juli 1815 nr. 13.
[14] Idem, nr. 50, 17 juli 1815 nr. 16.

na het vertrek van Lodewijk Napoleon in 1810 was bewoond door gouverneur-generaal Lebrun, prins van Plaisance. Na 1813 was men aanvankelijk van plan het gebouw opnieuw tot stadhuis in te richten, waardoor een groot gedeelte van de in 1808 geleverde meubelen overbodig zou worden. Het voorstel van de hoofdadministrateur verviel echter toen het Amsterdamse stadsbestuur besloot het paleis ter beschikking te stellen aan koning Willem I[15].
Een jaar later[16] gaf baron d'Ablaing van Giessenburg, hofmaarschalk van de prins van Oranje, aan de Utrechtse 'Mr. kamerbehanger' Adriaan Fieviéz dit de Malines de opdracht een begroting op te stellen voor de inrichting van Soestdijk. Na in gezelschap van De Greef een bezoek aan Soestdijk gebracht te hebben, stelde Fieviéz een begroting op. D'Ablaing zond deze door aan de minister van Binnenlandse Zaken, onder wiens verantwoordelijkheid de inrichting viel. In een begeleidend schrijven merkte hij op: 'Z.K.H. verkiest geen Tapijt in de groote Zaal maar de vloer geparquetteerd en in plaats van kaggels in de kamers opene haartjes'[17].
Nadat de prins van Oranje in december 1817 het voornemen te kennen had gegeven om in het voorjaar van 1818 het middengebouw te betrekken, verzocht De Greef de minister de begroting van Fieviéz te willen goedkeuren. De minister besloot echter geen gebruik te maken van de diensten van Fieviéz, aangezien deze na herhaaldelijk verzoek niet in staat bleek te zijn een meer uitgewerkt voorstel voor de inrichting op te stellen. De Greef schreef over de afgekeurde begroting van Fieviéz: 'eene simpele nota die tot niets verplichtte en bovendien deffectueus'[18]. Aangezien de meubilering van het hoofdgebouw in het voorjaar van 1818 voltooid moest zijn, werd in het begin van dat jaar aan een aantal voornamelijk Haagse meubelmakers en stoffeerders verzocht om prijsopgave te doen. Door het korte tijdsbestek was het niet mogelijk om de meubelen bij één meubelmaker te bestellen en werden er bestellingen geplaatst bij onder anderen Johannes Abraham Schick en Comp, en bij de 'Mr. kabinetwerkers' Gerrit Noordanus, Pieter Paulus Horrix en Christoff Nohr.
De stoffering voor de belangrijkste vertrekken werd geleverd door de Haagse stoffeerders Johannes Kam jr. en J. B. Weenink. Weenink was verantwoordelijk voor de wandbekleding, terwijl de gordijnen, vensterbankkussens en bellekoorden door Kam werden geleverd. De voor het paleis bestemde tapijten waren afkomstig van de Baarnse tapijtfabriek, die in de 18de eeuw was opgericht door Reinhard Scherenbergh 'met de weldadige bedoeling, om aan vele behoeftige menschen arbeid en onderhoud te verschaffen'[19]. In 1820 nam Ernst Gustaaf Willem Cohen de fabriek over, die dankzij zijn 'uitgebreide kennis en het veel omvattende genie ... van een klein begin, tot eene fabriek van grooten omvang verheven [is] geworden'[20]. Op het door De Greef ontworpen tapijt voor de zaal van Quatre-Bras zal nog worden teruggekomen.
In tegenstelling tot de bij Noordnederlandse meubelmakers gekochte meubelen

[15] E. Fleurbaay, *Empire in het paleis. De inrichting van het paleis op de Dam ten tijde van Lodewijk Napoleon* (Catalogus Tentoonstelling; Amsterdam, 1983) 50.
[16] ARA, BiZa 1817-1823, BB nr. 401, 30 juli 1818 nr. 3 (omslag Bb 132).
[17] ARA, BiZa 1813-1817 nr. 85, 5 oktober 1816 nr. 43.
[18] ARA, BiZa 1817-1823, BB nr. 401, 6 juli 1818 nr. 91 (omslag Bb 132).
[19] N. van der Monde, *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht,* I (1835) 429.
[20] Ibidem.

werd het grootste gedeelte van de verlichtingsornamenten, de kachels en de spiegels besteld in Doornik, Brussel en Parijs.

Het empire-interieur

Het paleis werd ingericht in de late empirestijl, een voortzetting van de stijl die in de mode was tijdens het keizerschap van Napoleon Bonaparte (1804-1815). De empirestijl past binnen een ontwikkeling die in de tweede helft van de 18de eeuw ontstond en gekenmerkt wordt door een oriëntatie op de klassieke oudheid. De uitgangspunten van de klassieke architectuur werden onder meer toegepast in de vormgeving van het meubilair. Dragende en gedragen delen zijn duidelijk te onderscheiden.
Het statige en monumentale empire-interieur was evenals de architectuur uit die tijd bedoeld als een ondersteuning van de machtspositie van de Franse keizer die zich zelf graag identificeerde met de keizers van het oude Rome. In Nederland kwam het empire-interieur tot ontwikkeling toen koning Lodewijk Napoleon in de jaren 1806-1810 opdracht gaf een aantal paleizen opnieuw in te richten. De Nederlandse meubelmakers die hiertoe opdracht kregen inspireerden zich op geïmporteerde Franse meubelen en op afbeeldingen in boeken en tijdschriften. Naast de reeds genoemde invloed van Percier en Fontaine waren de prenten die de Fransman Pierre de la Mésangère tussen 1802 en 1835 liet verschijnen in het tijdschrift *Collection des Meubles et Objects de Goût,* van groot belang.
Hoewel het Franse keizerrijk in 1815 ophield te bestaan koos men voor de inrichting van de belangrijke vertrekken toch voor de late empirestijl. Deze keus zal vooral bepaald zijn door het representatieve karakter dat kenmerkend is voor deze stijl. Associaties met het Franse keizerrijk lijken nauwelijks een rol gespeeld te hebben. Ook de zaal van Quatre-Bras werd in de late empirestijl ingericht. Het imposant vormgegeven meubilair, versierd met ornamenten als lauwerkransen, speren, leeuwekoppen en helmen, was bij uitstek geschikt voor de meubilering van een vertrek dat bedoeld was als herinnering aan een militaire overwinning. Met uitzondering van het door De Greef ontworpen plafond is er bij de inrichting van de zaal echter geen iconografisch programma te ontdekken. De keuze van het verguld bronzen beslag en de verlichtingsornamenten, die in één geval speciaal werden aangepast, was wel bepaald door de functie van de zaal.

De zaal van Quatre-Bras

Hieronder zal nader worden ingegaan op de Waterloozaal of zaal van Quatre-Bras, die grotendeels in zijn oorspronkelijke vorm bewaard is gebleven (afb. 8). Bovendien rechtvaardigt de functie van de zaal als typisch 19de-eeuws gedenkteken en de hiermee samenhangende decoratie en inrichting een meer gedetailleerde beschrijving. Dankzij bewaard gebleven rekeningen, inventarissen, oude foto's en het nog grotendeels aanwezige meubilair kan een goed beeld worden verkregen van de oorspronkelijke inrichting van het vertrek.
De zaal van Quatre-Bras bevindt zich aan de voorzijde van het centrale gedeelte van het gebouw en was in de 17de eeuw de slaapkamer van Mary Stuart (zie

8. De zaal van Quatre Bras. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

afb. 2, D2). Uit een beschrijving van De Greef uit 1815 komt naar voren dat het vertrek op dat moment was ingericht als eetzaal. In dezelfde beschrijving lezen we dat het interieur van het paleis in grote trekken in zijn oorspronkelijke 17de-eeuwse vorm bewaard was gebleven[21]. Wel waren verschillende vertrekken ten tijde van Lodewijk Napoleon 'met papier behangen' en was het houtwerk 'wit gelijmd'. Ook waren in de 'zeer vooruitspringende Houten schoorsteenmantels, andere moderne marbre mantels gesteld'.
Uit het eerste verbouwingsplan van De Greef[22] wordt onder meer duidelijk dat hij de eetzaal wilde vergroten en het plan had om alle schoorsteenmantels, plafonds en behangsels 'naar een moderne smaak' te 'schikken'. In een tweede plan voor de verbouwing van het paleis[23] werd de eetzaal, 'oudstijds de *Orange kamer* genoemt', vervangen door een 'antichambre, en salon om menschen te ontfangen, en in ander gevallen tot logement en een appartement voor eene der vorstelijke personen te kunnen dienen'. Op een ongedateerde en ongesigneerde plattegrond van de hoofdverdieping[24] heeft de oude eetzaal inderdaad de functie van slaapkamer van de koning. Ook in de afgekeurde begroting van Fieviéz heeft het vertrek deze bestemming.
Het is niet duidelijk wanneer besloten werd de zaal in de richten als een monument voor de overwinning bij Quatre-Bras. Mogelijk was het idee hiertoe afkomstig van de schilder Nicolaas Pieneman die op 10 juli 1815, ruim een maand nadat de wet van Soestdijk was aangenomen, zich schriftelijk richtte tot de se-

[21] ARA, BiZa 1813-1817 nr. 61, 7 december 1815 nr. 46.
[22] Ibidem.
[23] Ibidem, bijlage.
[24] ARA, Kaarten Waterstaat, collectie Putters 1243, vm. 1815.

cretaris van staat (later minister) van Binnenlandse Zaken met het verzoek om 'begunstigd te worden met het vervaardigen der schilderstukken welke zullen nodig geoordeeld worden tot de verfraaijing van het Jagt Slot Zoestdijk, te doen plaatsen'[25]. Nadat Pieneman in deze brief de hoop had uitgesproken dat de minister 'gaarne tot den bloei der schilderkunst en voor al die der Nederlandsche school wil mede werken' merkte hij op dat 'thans de schone gelegenheid [zich] opdoet in het vak der Historie, de daden van Zijne K.H. den Prins van Orange, niet alleen te vereeuwigen, maar ook een levendige Herrinnering tot de Plicht van elk Nederlander een voorbeeld daarsteld, welke ook het meeste door de schilderkunst op aller harten, werkt en hier meede het nut met het Schone gepaard wordt'.

Uit de correspondentie tussen de koning en de minister van Binnenlandse Zaken over de financiering van het schilderij komt naar voren dat de koning, kort nadat het verzoek van Pieneman aan hem was voorgelegd, mondeling zijn goedkeuring had verleend[26]. In september 1818 werd het voltooide schilderij tentoongesteld op een 'tentoonstelling van schilderijen door levende meesters' te Amsterdam[27].

Kennelijk rezen er problemen over het bedrag dat Pieneman voor het schilderstuk vroeg, aangezien de minister van Binnenlandse Zaken de vierde klasse van het Koninlijk Nederlands Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schone Kunsten verzocht 'eene voordragt aan Zijne Majesteit te doen tot het bepalen van eene belooning'[28]. De leden van de vierde klasse antwoordden dat zij graag ontheven wilden worden van deze taak, omdat Pieneman zelf lid was van het Instituut en dat 'vooringenomenheid en partydigheid' geen rol bij hun advies mochten spelen. Bovendien merkten zij op dat het bepalen van de waarde van het schilderstuk bemoeilijkt werd door het feit dat Pieneman nog leefde en doordat het werk door de regering tot 'nationaal gedenkstuk' was bestemd. De leden voegden echter hieraan toe: 'de nakomelingschap zal dit schilderstuk eens onder de sieraden van onze school rangschikken, en hetzelve niet alleen als een voorbeeld van nationalen heldenmoed, maar tevens van nationalen schilderroem hoogschatten'. Ondanks de bezwaren adviseerden de leden van de vierde klasse Pieneman een honorarium van *f* 18.000 uit te betalen[29]. Na verrekening van voorschottten en extra gemaakte kosten ontving Pieneman uiteindelijk een bedrag van *f* 20.000[30]. Op 15 juni 1819, 'de verjaardag van de afaire bij Quatre-Bras', plaatste Pieneman het schilderij op de daartoe bestemde plaats. Alvorens hiertoe over te gaan liet hij de 'al te brede lijstwerken, zowel boven de deur bij het schilderij als om het vak waar het schilderstuk is geplaatst' verwijderen. Vervolgens moest Pieneman een gedeelte van de zaal marmeren 'uit de kleur welke voor de goede werking van het schilderstuk en tot luister van de zaal noodzakelijk' was[31].

In 1819 schreef een anonieme Engelse bezoeker van het paleis over het schilderij: 'There is nothing worth notice in the whole building except a large picture

[25] ARA, BiZa 1813-1817 nr. 82, 30 augustus 1816 nr. 77.
[26] Ibidem.
[27] ARA, BiZa 1817-1823 nr. 401, 8 september 1818 nr. 63 (omslag Bb 198).
[28] Idem, 21 januari 1819 (omslag Bb 198).
[29] Idem, 12 maart 1819 nr. 53 (omslag Bb 198).
[30] Idem, 31 maart 1819 nr. 1 (omslag Bb 198).
[31] Idem, 19 juni 1819 nr. 81 (omslag Bb 198).

by Pinnieman dated 1818, of the battle of Quatre-Bras. The painting covers the whole side of a room and is not seen to advantage as from its size there is no space for a frame. I did not like the colouring, but the composition and attitudes of the figures were admirable'[32]. Het 60 jaar later door de reeds genoemde dominee Craandijk gegeven oordeel viel gunstiger uit. Na een bezoek aan Soestdijk gebracht te hebben schreef hij: ''t Is een ontzaggelijk indrukwekkend tafreel'[33].

Het door De Greef ontworpen plafond, versierd met 'lijstwerk en eenige allegorien'[34], is bedoeld als een verwijzing naar het schilderstuk van Pieneman. Dit waarschijnlijk door de 'mr. Stucwerker' C. Castoldi[35] vervaardigde plafond is vanwege het iconografische programma een nadere beschouwing waard.

Het ontwerp wordt gekenmerkt door een tweedeling die ontstaan is door twee aangrenzende kabinetjes bij de bestaande zaal te trekken. Ter vervanging van de weggebroken scheidingsmuur werd een op twee iets uitstekende muurdammen rustende balk aangebracht. De door deze muurdammen ontstane indeling van de wanden is voortgezet in de vormgeving van het plafond. Het smalle gedeelte van het plafond is versierd met een rand van lauwertakken en wordt aan een zijde begrensd door een brede meanderrand. Het in deze rand aangebrachte jaartal 1818 en de in het midden van dit gedeelte van het plafond geplaatste naam 'Quatre-Bras' vormen een directe verwijzing naar het schilderstuk van Pieneman. Het hierbij aansluitende gedeelte van het plafond toont als centraal ornament een combinatie van vijf schilden waarop de heraldische symbolen van de bij de slag bij Waterloo betrokken geallieerde landen zijn aangebracht. Uit deze schilden steken vier speren, die halverwege door linten met een lauwerkrans zijn verbonden. Aan de beide korte zijden van dit gedeelte van het plafond zijn twee, door zeven gelukssterren omgeven allegorische figuren afgebeeld, aan de zijde van de kachelnis een zwevende vrouwenfiguur met als attributen een lauwerkrans en een loftrompet die de overwinning symboliseren. Aan de tegenoverliggende zijde is een tussen oorlogsattributen gezeten vrouwenfiguur geplaatst, die de heldendaden van de prins van Oranje op schrift lijkt te stellen. In vergelijking met overige door De Greef voor het paleis ontworpen plafonds wordt het plafond in de zaal van Quatre-Bras gekenmerkt door een zwakke vormgeving. De Greef slaagde er niet in de verschillende onderdelen tot een harmonisch geheel samen te voegen en ook de ontsierende steunbalk komt het ontwerp niet ten goede.

De voor de zaal bestelde meubelen, kandelabers en lichtkroon, versierd met ornamenten als lauwerkransen, speren en helmen, moesten evenals het plafond en het schilderstuk de herinnering aan 'de groote daden van Zijne K.H. den Heer prins van Oranje' levend houden[36]. Zo zijn de 18 door Schick geleverde 'mahonyhouten, de rug- en zitting beklede fauteuils' gedecoreerd met verguld bronzen beslag in de vorm van een W binnen een lauwerkrans (afb. 9). De fauteuils, die aan de voorzijde op leeuwepoten rusten en versierd zijn met gesneden

[32] *Tour in Holland* (Londen, 1819) 89.
[33] Craandijk en Schipperus, *Wandelingen,* IV, 148.
[34] ARA, BiZa 1813-1817 nr. 71, 17 april 1816 nr. 48.
[35] Waarschijnlijk betreft het Carolus Paulus Castoldi, die uit een familie van stucwerkers stamde. Zijn grootvader was mogelijk Carlo Castoldi die vooral in Den Haag werkzaam was.
[36] Zie noot 25.

9. Een der mahoniehouten fauteuils, geleverd door Schick voor de Quatre Braszaal. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

leeuwekoppen, zijn vrijwel zeker door De Greef ontworpen. De oorspronkelijke bekleding, die bestond uit grijs laken met 'amarante' (rode) ornamenten, paste bij de door Kam geleverde grijze polimieten (wollen) gordijnen met rode draperieën. Op een uit omstreeks 1865 daterende foto (afb. 10) is te zien dat de fauteuils strak tegen de wand stonden opgesteld. Deze opstelling, die ook thans nog aanwezig is, was kenmerkend voor de inrichting van representatieve vertrekken. Bij de inrichting van de privévertrekken was sprake van een minder formele plaatsing van het meubilair.

Het overige voor de zaal bestemde meubilair, dat bestond uit twee tussen de vensters geplaatste penanttafels, werd geleverd door Gerrit Noordanus. In zijn rekening[37] worden de beide tafels omschreven als 'consols met spiegels, marmeren bladen en vergulde geharnastde hoofden'. De rekeningen voor de wandbespanning zijn niet bewaard gebleven, maar dankzij een opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken, die bepaalde dat Schick zich met Weenink moest 'verstaan' opdat de kleur van de stoffering van de zitmeubelen hetzelfde zou zijn als van de wandbekleding[38], weten we vrij zeker dat de wandbespanning een grijze kleur gehad moet hebben.

Zoals gezegd werd het door Cohen vervaardigde tapijt ontworpen door De

[37] ARA, BiZa 1817-1823, BB nr. 401, 20 mei 1818 nr. 41.
[38] Idem, 24 maart 1818 (omslag Bb 82).

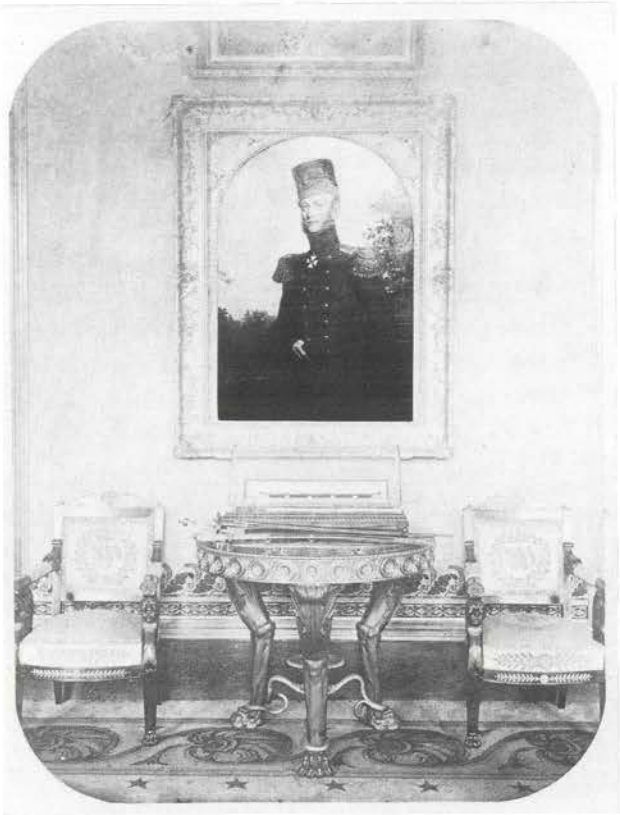

10. Meubilair, geplaatst op de karakteristieke wijze in de Quatre Braszaal. Foto uit ca. 1865. Koninklijk Huisarchief.

Greef. In de offerte van Cohen werd het tapijt omschreven als 'in de Doornik-sche smaak, met medaillon en rand, na een door den Heer Architect te geeven schets'[39]. Op de hierboven genoemde foto is te zien dat de rand met grote gestileerde bladeren en de rest van het tapijt met een patroon van sterren was versierd. Hoe het in de offerte genoemde medaillon er heeft uitgezien is helaas onbekend.

Uit een onvolledige inventaris, die waarschijnlijk in 1818 werd opgesteld, blijkt dat de verlichting van de zaal bestond uit 'Een bronze lustre met militaire attributs - Twee groote candelabres - Een dito kleine met renommées'[40]. Uit een twee jaar later opgestelde inventaris[41] blijkt dat de kandelabers, die naar alle waarschijnlijkheid voor de beide uitstekende muurdammen stonden, waren overgebracht naar de stuczaal. De oorzaak van deze verhuizing moet worden gezocht in het feit dat de kandelabers het zicht belemmerden op het grote schilderstuk van Pieneman. De in de inventaris uit 1818 genoemde kroon bleef niet bewaard.

De twee op de penanttafels geplaatste kleine kandelabers werden besteld bij de fabriek van Jacques Lefebvre-Caters et fils te Doornik. In de rekening van Lefebvre worden ze omschreven als: 'une couple avec les changements deman-

[39] Idem, 19 februari 1818 nr. 62 (omslag Bb 49 en 15).
[40] Idem, ongedateerde 'Generale inventaris'.
[41] Idem, 25 september 1820 nr. 106.

de'[42]. De verandering van het oorspronkelijke ontwerp betrof waarschijnlijk de toevoeging van de gevleugelde vrouwenfiguur met lauwertak en lauwerkrans.
In de kachelnis werd een bij de Parijse 'poêlier fumiste' Trabuci gekochte biscuitkachel geplaatst. Deze kachel had volgens de rekening van Trabuci[43] een 'socle et corniche profilés' en was geheel in de geest van de empirestijl versierd met 'un trypied supporté par 2 griffons'.
Na de dood van Willem II in 1849 bestemde Anna Paulowna Soestdijk tot haar zomerverblijf. Uit een in 1852 opgestelde inventaris blijkt dat de inrichting van de zaal van Quatre-Bras werd aangevuld met een enkel kostbaar meubel en een aantal voorwerpen afkomstig uit het bezit van de overleden koning Willem II. Op de foto uit omstreeks 1865 is een ronde bronzen en vergulde tafel te zien waarop, onder een stolp, de degen en de maarschalkstaf van Willem II lagen. Hoewel deze voorwerpen niet meer in de zaal van Quatre-Bras worden bewaard, vormt de grotendeels oorspronkelijke inrichting en decoratie een grote bijzonderheid in de geschiedenis van het Nederlandse interieur.

[42] Idem, 9 mei 1818 nr. 54.
[43] Idem, 22 juni 1818 nr. 7.

Monumentenzorg in de provincie Utrecht in de jaren 1985-1988

R. Apell

In het Jaarboek Oud-Utrecht 1985 staat een overzicht van de activiteiten op het gebied van de monumentenzorg in de provincie Utrecht over de periode 1983-1984. Dit overzicht had het karakter van een kroniek; er werd een opsomming gegeven van de restauraties, verbouwingen en sloop van het monumentale erfgoed in de provincie. Er was weliswaar een selectie gemaakt van die gevallen, die de moeite van het vermelden waard waren, maar al met al gaf het een redelijk compleet beeld. In dit artikel ligt het accent meer op algemene aspecten in verband met de grote veranderingen, die zich op het gebied van de Nederlandse monumentenzorg in de verslagperiode hebben voltrokken. In dat kader zal gepoogd worden een beeld te schetsen van de ontwikkeling van de monumentenzorg in de provincie.

Algemene aspecten

Het beleid van de rijksoverheid 1985-1988

De in het Jaarboek 1985 genoemde ministeriële beleidsnota heeft in de verslagperiode ingrijpende gevolgen gehad. Ten eerste werd het subsidiesysteem geheel en fundamenteel gewijzigd. In het kader van de door het rijk nagestreefde decentralisatie werd de directe verantwoordelijkheid voor de toekenning van restauratiesubsidies bij de gemeente gelegd. Het totale landelijke budget, dat voor monumentensubsidies beschikbaar was, werd over de gemeenten verdeeld volgens een verdeelsleutel, waarbij het aantal en de aard van de in de gemeente aanwezige monumenten een rol speelden naast de door de gemeente aan te geven behoefte. Dit laatste diende te geschieden in de vorm van een meerjarenprogramma voor de in de gemeente te restaureren monumenten. In de provincie Utrecht ging het hierbij om 48 gemeenten, die in totaal een budget van *f* 6.459.629,– toegewezen kregen. Grootste budgethouder in de provincie is uiteraard de gemeente Utrecht, met voor het eerste jaar, waarin de nieuwe regeling van kracht was, een budget van *f* 2.221.965,–. Overigens lag de door de gemeenten geraamde werkelijke behoefte aan subsidiegelden aanmerkelijk hoger: voor de gehele provincie was deze in 1986 ongeveer *f* 30.000.000,–. De nieuwe Rijkssubsidieregeling Restauratie Monumenten (RRM), zoals de regeling officieel heet, gaf nog geen oplossing voor het chronische tekort aan subsidiegelden, dat reeds jaren werd gevoeld. Een nieuw aspect van de nieuwe subsidieregeling was het feit, dat de uitbetalingen van subsidies pas op termijn zouden plaatsvinden. Zo is het in 1986 toegewezen budget pas in 1990 beschikbaar. Om de voorfinanciering te kunnen overbruggen werd een speciaal Fonds in het leven geroepen, het Nationaal Restauratie Fonds (NRF).

Ook op ander terrein waren er nieuwe ontwikkelingen, met name op het gebied

van de inventarisatie van monumenten. In de verslagperiode werd het accent hierbij verschoven naar de zogenaamde jongere bouwkunst, dat is de architectuur uit de periode 1850-1940. Deze periode was in de officiële monumentenlijsten sterk ondervertegenwoordigd. Enerzijds kwam dat, doordat de eerste monumenteninventarisaties in het begin van deze eeuw werden verricht, waarbij een ouderdomsgrens van 50 jaar werd aangehouden. Uit deze inventarisaties werden de zogenaamde Voorlopige Monumentenlijsten samengesteld. Toen in 1962 de Monumentenwet van kracht werd, werden de voorlopige lijsten geformaliseerd. Voor de periode na 1850 waren de lijsten niet aangevuld, zodat de grens nog steeds in het midden van de negentiende eeuw bleef liggen. Anderzijds was het zo, dat de architectuur uit die periode toen niet zeer gewaardeerd werd. Dit maakte, dat er ook bijna geen animo was om in het manco te voorzien. Pas vanaf het Monumentenjaar 1975 kwam hierin verandering, en vanaf dat moment is de aandacht sterk op de jongere bouwkunst gericht. Op rijksniveau kwam dit tot uitdrukking in het Monumenten Inventarisatie Project (MIP), dat voorziet in het inventariseren van het totale bestand van jongere bouwkunst. Dit project wordt per provincie (en apart in de vier grote steden) georganiseerd. In de provincie Utrecht vond de officiële start van het MIP op 17 oktober 1988 plaats (afb. 1).
Een ander aspect van het rijksbeleid was de verschuiving van het accent bij de instandhouding van 'restauratie' naar 'onderhoud'. Het bleek namelijk, dat ten gevolge van de grote restauratie-inspanningen gedurende de laatste 30 jaar het bestand aan grote monumenten in een redelijke staat was komen te verkeren. Hierdoor werd het mogelijk meer aandacht te besteden aan goed onderhoud (beheer) van de monumenten ter voorkoming van kostbare grote restauraties in de toekomst. Reeds enige jaren bestaat er een subsidieregeling voor het onderhoud van – een beperkt aantal – grote monumenten. Deze regeling is inmiddels herhaaldelijk uitgebreid, vooral ook om de genoemde accentverschuiving te stimuleren.

Het beleid van de provincie Utrecht
Ook het beleid van de provincie was aan wijzigingen onderhevig. Een van de oorzaken daarvan was het feit, dat de provincie in de discussies rond de vernieuwing van de Monumentenwet, die in de verslagperiode volop werden gevoerd, niet de rol kreeg, waarop zij gerekend had. Dit speelde overigens niet alleen in de provincie Utrecht. Anderzijds bestond er de wens een meer zelfstandig beleid te voeren. Een en ander had bijvoorbeeld gevolgen voor het subsidiebeleid: had de provincie in het verleden steeds het Rijk gevolgd bij de toedeling van provinciale subsidies, nu wilde men van dit systeem van koppelsubsidies af. Dit nieuwe beleid werd neergelegd in een beleidsnota, die nog net in 1988 het licht zag.
De provincie heeft een belangrijke rol gespeeld bij enkele bijzondere restauraties, zoals die van het huis Oudaen en van de vijf Hervormde binnenstadskerken te Utrecht. Vooral de restauratie van het huis Oudaen was zonder deze speciale provinciale bemoeienis niet van de grond gekomen.

Het beleid van de gemeenten
Een aantal gemeenten heeft ingespeeld op de boven geschetste ontwikkelingen

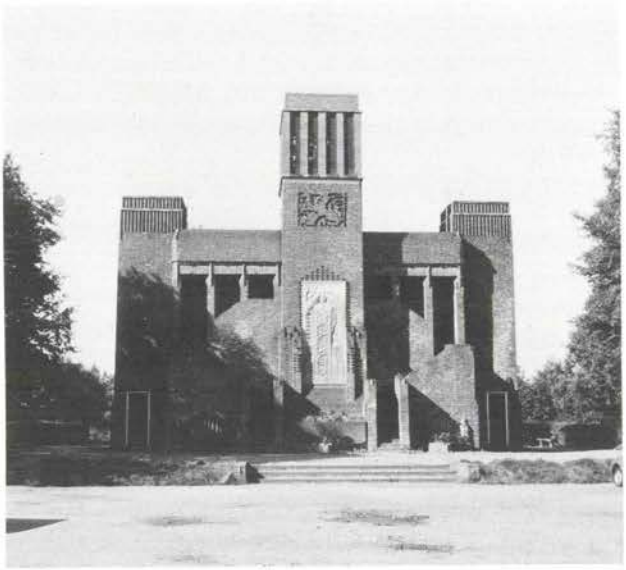

Afb. 1. Een voorbeeld van een 'jonger monument': Het Belgenmonument te Amersfoort. Foto Gemeente Amersfoort 1988.

op rijksniveau. Vooral op het gebied van de monumenteninventarisatie is er veel gebeurd. Vooruitlopend op het MIP haddden sommige gemeenten al opdracht gegeven tot een inventarisatie van het gemeentelijke monumenten-bezit, waarbij de aandacht vooral was gericht op de jongere bouwkunst. Voorbeelden daarvan zijn Amersfoort, Utrecht, Zeist, De Bilt en Vleuten. Vooral de inventarisatie van Zeist trok de aandacht vanwege de vorm, waarin deze werd gepresenteerd, namelijk in boekvorm. In een aantal deeltjes zijn de monumenten op een toegankelijke wijze beschreven, zodat een breed publiek er kennis van kan nemen.
Deze gemeentelijke inventarisaties dienen ook als basis voor een op te stellen gemeentelijk monumentenbeleid. Dergelijke ontwikkelingen waren er in meer gemeenten. Het is het bewijs, dat de ingezette decentralisatie van de monumentenzorg door veel gemeenten op een serieuze manier wordt opgevat.
Op bestuurlijk niveau werd met de gemeente Utrecht een interessante overeenkomst gesloten, namelijk een bestuursconvenant met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Op grond daarvan kreeg de gemeente vèrgaande bevoegdheden op het gebied van de vaststelling van de subsidiabele kosten bij de restauratie van rijksmonumenten en bij de begeleiding van restauratiewerkzaamheden. Deze ontwikkeling past in het decentralisatiebeleid, dat in Utrecht voortvarend wordt uitgevoerd.

Maatregelen ter bevordering van de werkgelegenheid in de bouwnijverheid
Onder deze officiële benaming werden in de jaren 1984 en 1985 extra gelden beschikbaar gesteld voor restauratie van monumenten en stadsvernieuwing. Hiervan werd in het overzicht in het Jaarboek 1985 reeds melding gemaakt. Een aantal van de in deze kaders gestarte restauraties liep door tot in 1986, zodat in 1987 de balans opgemaakt kon worden. Een knelpunt bij deze zogenaamde 'Terugploegregeling', waarbij gebruik gemaakt werd van uitkeringsgelden, was dat de bijdrage gebaseerd werd op het aantal van de ingezette langdurig werklozen per project. Bij het grootste in dit kader uitgevoerde restaura-

tieproject, dat van het huis Oudaen te Utrecht, leverde dit achteraf nog een flink financieel tekort op. Intensief overleg heeft in de loop van 1988 geleid tot een oplossing, die voor alle partijen aanvaardbaar was. Afgezien van dergelijke knelpunten was de extra financiële injectie voor de monumentenzorg een goede zaak. Er zijn veel monumenten extra gerestaureerd, en er zijn veel langdurig werklozen in het arbeidsproces teruggekeerd.
Met deze extra gelden werden in de provincie Utrecht gerestaureerd: het al eerder genoemde huis Oudaen, de laatste fase van de restauratie van de werfmuren, het veeartsenijcomplex aan de Biltstraat, de artilleriestallen achter het Centraal Museum alle in de stad Utrecht; de donjon van kasteel Duurstede te Wijk bij Duurstede, het torentje van de Elleboogkerk en het Pieters- en Bloklandsgasthuis te Amersfoort en het slot Zuylen te Oud Zuilen.
Deze laatste restauratie bestond uit technisch herstel van het exterieur en een opknapbeurt van het interieur. Op enkele plaatsen werd aan de hand van vondsten een oudere toestand teruggebracht. De grootste wijziging vond plaats aan het trappehuis achter de hoofdingang. Behalve het kasteel zelf werden ook enkele bijgebouwen opgeknapt.
De restauratie van het kasteel van Montfoort, dat een proefproject was voor deze regeling, werd voltooid.

De lotgevallen van de monumenten

Met monumenten kan van alles gebeuren: zij kunnen in het slechtste geval uitbranden of afgebroken worden. Maar ook restauraties en verbouwingen veranderen het wezen van monumenten. Verschillende overwegingen kunnen tot meer of minder vèrgaand ingrijpen doen besluiten. De lotgevallen van de monumenten in de provincie Utrecht in de jaren 1985-1988 zullen in het hierna volgende ingedeeld worden naar de mate waarin in de historische substantie is ingegrepen. De overwegingen die daarbij een rol speelden, geven een overzicht van de problemen waarvoor men bij het verlenen van toestemming tot 'het wijzigen van een monument' komt te staan.

Brand
De provincie Utrecht werd in de verslagperiode een paar maal opgeschrikt door brand in monumenten. In één geval leidde dit tot de sloop van de boerderij aan de Knollemanshoek te Linschoten, die in 1987 geheel uitbrandde. Herstel bleek niet meer mogelijk, zodat de boerderij van het monumentenregister werd afgevoerd. De agrarische functie was er overigens al lang uit verdwenen (afb. 2).
Ernstig was ook de brand in het kasteel Renswoude in november 1985 (afb. 3). Deze verwoestte de eerste en de tweede verdieping van het kasteel, terwijl ten gevolge van het blussen grote waterschade in de lager gelegen delen werd aangericht. De gehele kap, alsmede de torenspitsen gingen verloren. Omdat het kasteel tegen brandschade verzekerd was, kon het herstel nog in de verslagperiode ter hand worden genomen. De brand ontstond op het moment, dat de laatste fase van de restauratie in uitvoering was. Deze fase betrof voornamelijk de achtergevel. Door de aanwezigheid van munitie, die in de Tweede Wereldoorlog in de vijver achter het kasteel was gedeponeerd, was het niet zonder meer mogelijk steigers te bouwen tegen de achtergevel, die met zijn voet in het

Afb. 2. De boerderij Knollemanshoek te Linschoten vóór de brand. Foto RDMZ.

Afb. 3. Kasteel Renswoude na de brand. Foto RDMZ 1985.

Afb. 4. Kasteel Heemstede te Houten na de brand. Foto RDMZ 1987.

Afb. 5. Kasteel Heemstede na de brand: interieur hall. Foto RDMZ 1987.

water van de vijver staat. De explosieven werden verwijderd, waarna het gevelherstel kon beginnen. Tijdens die schoonmaak werd de fundering ter plaatse verstoord, waardoor ernstige verzakkingen ontstonden. De brand maakte een herziening van het restauratieplan noodzakelijk, maar het werk kwam niettemin in de loop van 1988 vrijwel gereed.

Een tweede grote kasteelbrand deed zich voor in Houten, waar in januari 1987 het kasteel Heemstede geheel uitbrandde. Hier was de schade veel aanzienlijker dan in Renswoude. De restanten hebben echter nog wel zo veel waarde, dat herstel cq. consolidatie verantwoord wordt geacht (afb. 4, 5). Een probleem is, dat het kasteel ten tijde van de brand niet tegen brand verzekerd bleek te zijn. Bij een restauratie, die in het begin van de jaren '70 was uitgevoerd, was, zoals gebruikelijk bij subsidiëring, het verzekeren van het monument als voorwaarde gesteld. Omdat aan deze voorwaarde niet was voldaan, is tot terugvordering van het destijds uitgekeerde subsidie overgegaan. Van dit geld konden vervolgens noodvoorzieningen worden getroffen voor een tijdelijke consolidatie en konden niet verbrande waardevolle onderdelen uit het huis verwijderd en tijdelijk opgeslagen worden. Het herstel kon in dit geval niet zo snel en eenvoudig ter hand worden genomen als in Renswoude. Eerst moest er een nieuwe eigenaar worden gevonden, die een plan voor het herstel kon ontwikkelen, waarbij de bestemming van het huis met de omgeving een grote rol speelde. Ook de toekomstige exploitatie was van grote betekenis voor de haalbaarheid van het herstel. Eind 1988 bestond daarover nog geen duidelijkheid. Wel zijn er verschillende modellen onderzocht, die een visie geven op de ontwikkeling van het totale terrein, dus van het kasteel met het omringende park, dat nog belangrijke restanten van de indrukwekkende tuinaanleg uit de zeventiende eeuw bevat.

Ook door brand getroffen werd het huis Over-Holland te Nieuwersluis. De brandschade bleef beperkt tot de kap, maar ten gevolge van de bluswerkzaamheden was er aanzienlijke waterschade in andere delen van het gebouw. De restauratie, die ten tijde van de brand voorbereid werd, is nog niet ter hand genomen. Een gelukkige omstandigheid was, dat het huis juist vóór de brand nauwkeurig was opgemeten. Het herstel zal derhalve geen vormproblemen opleveren.

Eveneens aan de Vecht brandde het westelijke poortgebouw van het kasteel

Afb. 6. Breukelen, poortgebouw van het kasteel Oudaen na de restauratie. Foto R. Apell 1989.

Oudaen te Breukelen af. Ook hier ging de kap verloren. De rest van het gebouw kon min of meer behouden blijven en is in 1987 hersteld (afb. 6).
De laatste hier te vermelden brand was die van het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen op de Mariaplaats te Utrecht. Dit gebeurde in het voorjaar van 1988, toen de restauratieplannen al in een vergevorderd stadium waren. Toch heeft de voorbereiding daarvan zó lang geduurd, dat de nodige onderhoudswerkzaamheden te lang achterwege bleven 'in afwachting van de restauratie', zoals dat helaas wel vaker gebeurt. Hoewel het gebouw geheel uitbrandde, werd toch besloten tot herstel en herbouw van het exterieur. Van het inwendige was – ook vóór de brand – weinig van de oorspronkelijke toestand overgebleven (afb. 7).
Een bijna-brand ontstond in kasteel Amerongen bij een schoorsteenbrand in een van de vier grote schoorstenen van het hoofdgebouw. Gelukkig werd de brand tijdig opgemerkt, waardoor een grote ramp kon worden voorkomen. In het slot Zeist ontstond ernstige rookschade als gevolg van een brand in de keuken van het restaurant.

De oorzaken van al deze branden waren verschillend. Alleen bij die van kasteel Heemstede is de oorzaak nooit achterhaald. In de andere gevallen was er geen sprake van opzet of nalatigheid, meer van een samenloop van omstandigheden, die tot de brand hebben geleid. De branden hebben wel gezorgd voor een nadere bezinning op het vraagstuk van de brandpreventie bij monumenten in het

Afb. 7. Utrecht, gebouw van Kunsten en Wetenschappen na de brand. Foto R. Apell 1988.

algemeen. Op dat gebied was al het nodige gedaan, maar de aandacht werd nu geconcentreerd op een aantal topmonumenten, waarvoor van rijkswege brandpreventieve voorzieningen aangebracht zouden moeten worden. Bovendien zal bij restauraties in meer gevallen op deze aspecten gelet gaan worden. Brandschade bij monumenten is namelijk in principe onherstelbaar: de historische waarde wordt ontleend aan de ouderdom en aan het authentieke materiaal; wanneer deze door brand verdwijnen en gevolgd worden door vernieuwing, is er in feite geen sprake meer van monumentale waarde.

Gesloopte monumenten

Behalve ten behoeve van het hierboven genoemde monument Knollemanshoek te Linschoten werd eveneens een sloopvergunning verleend voor de panden Kerkplein 9 en 10 te Abcoude (afb. 8). Deze panden lagen op het terrein van een horeca-bedrijf, dat de ruimte nodig had voor uitbreiding van de hotelaccommodatie. De panden waren daarvoor niet geschikt. Het betrof hier zeer eenvoudige huisjes, die indertijd meer om stedebouwkundige redenen dan vanwege hun autonome monumentale waarde op de monumentenlijst waren geplaatst. Omdat het nieuwbouwplan in herbouw van de pandjes voorzag, waardoor de stedebouwkundige situatie niet zou worden aangetast en ze bovendien in een slechte bouwtechnische staat verkeerden, is, zij het node, met de sloop accoord gegaan.

In Kamerik werd een sloopvergunning verleend voor het pand Mijzijde 33, de kaaspakhuizen. Deze waren uitwendig gerestaureerd, maar het bleek niet mogelijk er een passende bestemming voor te vinden. Uiteindelijk werd een plan ontwikkeld om er woningen in te realiseren, maar dat zou ten koste gaan van de hoofdstructuur van het gebouw. De verdiepingshoogte was namelijk veel te gering om aan redelijke eisen voor bewoning te kunnen voldoen. Het plan ging weliswaar uit van een exacte reconstructie van de voorgevel met gebruikmaking van het oorspronkelijke materiaal, maar het werd toch beschouwd als een nieuwbouwplan. De sloopvergunning werd verleend omdat er geen goede alternatieve plannen waren. Binnenkort zullen de pakhuizen er weer staan, maar dan in de vorm van een nieuwbouw met de 'oude' gevel.

Afb. 8. Abcoude, Kerkplein 8-10, vóór de sloop. Foto RDMZ 1987.

Afb. 9. Oud-Loosdrechtsedijk 279 vóór de verbouwing. Foto RDMZ 1969.

Afb. 10. Oud-Loosdrechtsedijk 279 na de verbouwing. Foto R. Apell 1989.

Voor het pand Oud-Loosdrechtsedijk nr. 279a te Oud-Loosdrecht werd een sloopvergunning geweigerd. Desondanks is dit geval een voorbeeld van hoe het mis kan gaan met een monument, als behoud koste wat kost wordt doorgezet. Dit kleine huisje, misschien gebouwd als daglonerswoninkje van een turfsteker in de negentiende eeuw, was in gebruik als tuinhuisje. De eigenaar wilde er een afzonderlijke woonbestemming aan geven, wat volgens het bestemmingsplan niet mogelijk was. Voor deze woonbestemming moest het bestaande pandje worden vervangen, zodat een sloopvergunning werd aangevraagd. Deze werd geweigerd, omdat de argumenten, die tot sloop zouden moeten leiden, niet overtuigend werden geacht. Bovendien liet, zoals gezegd, het bestemmingsplan geen nieuwbouw ten behoeve van een woonbestemming toe. Wel was het mogelijk de woonbestemming in de bestaande bebouwing te realiseren. Aldus geschiedde, maar zonder de deskundige begeleiding van Monumentenzorg. Het resultaat is een huisje, waarvan in de hoofdbouwmassa nog wel het oorspronkelijke huisje te herkennen is, maar dat in detaillering volkomen daarvan afwijkt en dus in niets meer op een negentiende-eeuws vervenershuisje lijkt (afb. 9, 10).

Behoud door functieverandering

In veel gevallen is het behoud van een monument alleen mogelijk als er een andere functie aan wordt gegeven, dan die, waarvoor het is gebouwd. Functieverlies leidt vrijwel altijd tot verlies van het monument. Een goede functie is dus een elementaire voorwaarde voor de instandhouding.

In 1988 kwam de restauratie gereed van de panden Muurhuizen 96-102 te Amersfoort. Eertijds bevatten deze panden een oud-katholieke schuilkerk. Het complex is opgenomen in de nieuwbouw ten behoeve van de huisvesting van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. De architectuur van de nieuwbouw is sterk contrasterend met de historische architectuur van de omgeving, maar voegt zich toch zeer goed in het stadsbeeld. Het is een goed voorbeeld hoe moderne architectuur en een beschermd stadsgezicht hand in hand kunnen gaan (afb. 11).

Ook het kasteel Montfoort te Montfoort, reeds genoemd in het overzicht in het Jaarboek 1985, kon behouden blijven dankzij een functieverandering. Het kreeg de bestemming van restaurant en VVV-kantoor.

De funcieproblematiek is vooral actueel bij boerderijen. Door saneringen in de

Afb. 11. Amersfoort, complex van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Foto R. Apell.

Afb. 12. Utrecht, molenerf 'de Ster'. Foto R. Apell 1989.

Afb. 13. Loosdrecht, Oud-Loosdrechtsedijk 131 vóór de verbouwing. Foto RDMZ 1959.

landbouw en ruilverkavelingen verliezen veel boerderijen hun agrarische functie. Vooral historisch waardevolle boerderijen staan hieraan bloot omdat ze in de regel minder beantwoorden aan de eisen, die een moderne bedrijfsvoering stelt. Toch komt een historische boerderij meer tot zijn recht als hij als boerderij in gebruik is. Het subsidiebeleid van het rijk ten aanzien van historische boerderijen was vóór de komst van de RRM gericht op het geven van prioriteit aan boerderijen met een agrarische functie. Thans komt dit nog tot uitdrukking in de Rijksregeling voor onderhoudssubsidie, waarvoor boerderijen alleen dan in aanmerking komen als ze nog in bedrijf zijn.

Een boerderij, die zijn agrarische functie verloor, maar die er een semi-agrarische functie voor terugkreeg, was de boerderij IJsselstee, Geinoord 12 te Nieuwegein. Deze boerderij, die in 1988 in restauratie kwam, heeft een interessante bouwgeschiedenis, die tot de zestiende eeuw teruggaat. Zij is zeer schilderachtig gelegen aan de Doorslag, vlak bij het centrum van Nieuwegein. De restauratie werd voorafgegaan door een bouwhistorisch onderzoek. Na de restauratie zal de boerderij dienst doen als kinderboerderij.

Functieverandering speelde ook een rol bij het behoud van het Molenerf 'De Ster' aan de Leidse Vaart te Utrecht. Dit molenerf was niet op grond van de Monumentenwet beschermd, maar het is wel van groot cultuur-historisch belang, ondanks het feit, dat de beide houtzaagmolens, die hier eens gestaan hebben, niet meer aanwezig zijn. De schuren, waarop de molens waren gebouwd, en de bijbehorende houtloodsen zijn er nog wel (afb. 12). Het inwendige van een van de molenschuren bevatte nog veel van de bij de zagerij behorende machinerieën en gereedschappen. Bij dit complex behoort ook een molenaarswoning, die overigens wel was beschermd en die uit de achttiende eeuw dateert. Vanaf de Leidse Weg biedt het geheel een schilderachtige aanblik, reden voor

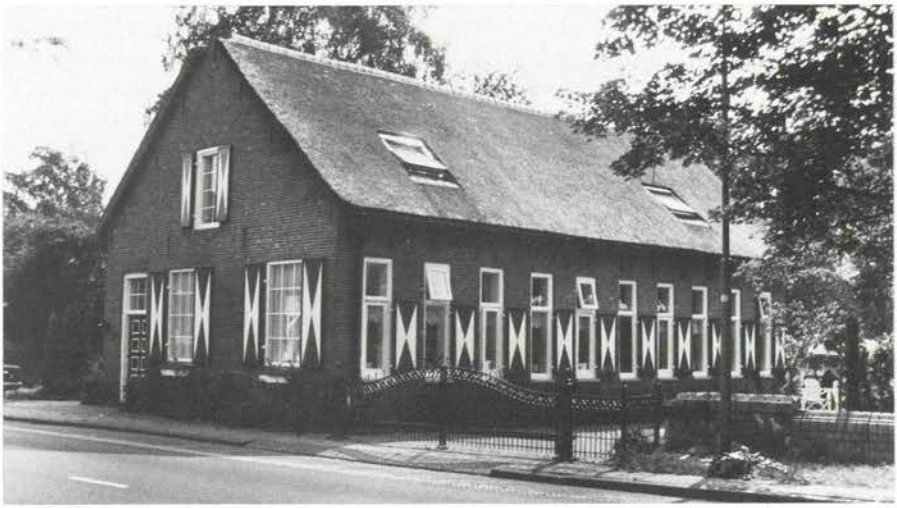

Afb. 14. Loosdrecht, Oud-Loosdrechtsedijk 131 na de verbouwing. Foto R. Apell 1989.

de omwonenden om in verzet te komen tegen een dreigende afbraak. De hierop volgende onderhandelingen leidden tot het voornemen het gehele ensemble te handhaven en er een nieuwe bestemming voor te zoeken. Het complex werd op de Rijksmonumentenlijst geplaatst, waardoor subsidiemogelijkheden voor de restauratie ontstonden. Hierbij werd (nog) niet gedacht aan herbouw van de molens, maar wie weet, wat de toekomst biedt... De nieuwe bestemming vormde wel een probleem voor dit bij uitstek industriële complex. In een van de houtloodsen werd een kinderdagverblijf gerealiseerd, wat onvermijdelijk toch met een verlies van monumentale waarde gepaard ging.

Verlies door functieverandering

Functieverandering van een monument kan leiden tot behoud, maar ook tot het te gronde gaan ervan, althans van de monumentale waarde. We zagen dit reeds hierboven bij het Molenerf De Ster in Utrecht. Een ander geval deed zich in de verslagperiode voor in Oud-Loosdrecht, aan de Oud-Loosdrechtdedijk 131. Dit pand, oorspronkelijk een kaaspakhuis, werd geschikt gemaakt voor bewoning. Hiertoe moesten de vensters, die alleen voorzien waren van luiken, dichtgezet worden met ramen, die, samen met de nu openstaande luiken, nu voor een totaal ander beeld zorgen. Het is zeer de vraag, of in dergelijke gevallen nog wel sprake is van monumentale waarde, en zelfs of dergelijke ingrepen niet zouden moeten leiden tot afvoering van het monumentenregister (afb. 13, 14).

In de verslagperiode werden de discussies omtrent de toekomst van de Martinuskerk aan de Oudegracht 402 te Utrecht afgerond. Deze kerk was reeds jaren geleden buiten gebruik en in handen gekomen van een particulier, die restauratie en verandering van functie met een zo groot mogelijk behoud van de monumentale waarde nastreefde. Het geven van een nieuwe bestemming aan een kerkgebouw is een van de moeilijkste opgaven op het gebied van monumentenbehoud. Kerkgebouwen lenen zich in het algemeen niet zo goed voor alternatieve functies als men tenminste de ruimtewerking intact wil laten. De verhouding

vloeroppervlak : inhoud is uit exploitatief oogpunt heel ongunstig. Bij de Martinuskerk leidde dit uiteindelijk tot de keuze voor het inbouwen van appartementen. Hiertoe zal in de gehele kerk een aantal vloeren worden aangebracht, waarbij de ruimtewerking uiteraard volledig teniet gedaan wordt. Ook de karakteristieke kerkramen zullen door moderne ramen vervangen worden, die aan de nieuwe vloerindeling aangepast zijn. In hoeverre dit zal leiden tot het volledig verdwijnen van de monumentale waarde, en daarmee de reden tot bescherming, valt pas te beoordelen aan de hand van het resultaat. In elk geval is de stedebouwkundige waarde van de kerk gebleven (afb. 15, 16).

Onderhoud

Het behoud van monumenten is het beste gewaarborgd als er goed onderhoud gepleegd wordt. Kostbare restauraties zijn daarmee te voorkomen. In de verslagperiode is aan het onderhoudsaspect veel aandacht besteed, wat onder andere tot uitdrukking kwam in een verruiming van de al bestaande onderhoudssubsidieregeling. In het kader van de hiervoor genoemde werkgelegenheidsregelingen was ook een speciale regeling voor het onderhoud aan grote monumenten opgenomen.

Zo werd intensief onderhoud gepleegd aan de Nederlands Hervormde kerk te Abcoude. Een belangrijke wijziging aan die kerk was het aanbrengen van goten langs de dakrand. Oorspronkelijk zijn die er nooit geweest; bij de restauratie in de jaren '70 zijn ze dan ook niet aangebracht. Dat leidde echter tot grote vochtproblemen in de kerkmuren, waardoor opnieuw een restauratie nodig bleek. Om dit probleem in de toekomst te voorkomen, werd nu besloten toch goten aan te brengen, ook al is dit niet conform de historische situatie. Een goe-

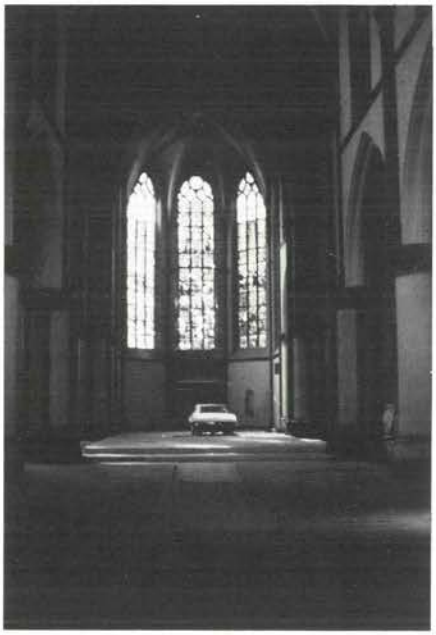

Afb. 15. Utrecht, Interieur van de Martinuskerk vóór de verbouwing. Foto R. Apell 1987.

Afb. 16. Utrecht, Martinuskerk tijdens de verbouwing. Foto R. Apell 1989.

de waterafvoer is van groot belang bij de instandhouding van gebouwen; het historische beeld is dat eveneens. In dit geval is de afweging ten gunste van de waterhuishouding uitgevallen, omdat het beeld er niet wezenlijk door wordt aangetast.
Ook aan de Rooms-Katholieke kerk St. Cosmas en Damianus te Abcoude en aan de Nederlands Hervormde kerk te Loenen werd onderhoudswerk verricht.
In het kader van de al eerder genoemde werkgelegenheidsregelingen onderging het huis Vreedenhoff te Nieuwersluis een intensieve onderhoudsbeurt. Gerestaureerd werden de stoep vóór het huis en het terras aan de zuidzijde. Dit is een toevoeging uit het begin van de twintigste eeuw, produkt van een restauratie, die het huis het huidige voorkomen heeft gegeven.

Monumenten, ruimtelijke ordening en stedebouw
Het behoud van monumenten hangt voor een groot deel samen met de mogelijkheden, die de omgeving van een monument daartoe biedt.
We zagen dat eerder bij de problematiek van de boerderijen. Wanneer door ingrepen op het gebied van de ruimtelijke ordening de agrarische functie verdwijnt (bijvoorbeeld doordat de boerderij in een nieuwe stadsuitbreiding komt te liggen), zal het monumentale karakter ook voor een groot deel verdwijnen, omdat het monumentale karakter voor een groot deel bepaald wordt door de agrarische functie en omgeving.
Dit verschijnsel deed zich voor bij de Kortrijkse watermolen te Breukelen. Deze restauratie werd bijna letterlijk overschaduwd door de bouw van een groot Chinees hotel-restaurant vlak bij de molen. Het is de vraag, of de situering van deze molen, die is ingeklemd tussen de spoorlijn Utrecht-Amsterdam enerzijds en de snelweg A2 anderzijds nog wel zo gunstig is (afb. 17).
Uit stedebouwkundig oogpunt was de restauratie van de Elleboogkerk aan de Langegracht 36 te Amersfoort van belang. Hier werd als werkgelegenheidsproject het torentje, dat in hoge mate het beeld van de Langegracht ter plaatse beheerst, herplaatst. De kerk is vijftien jaar geleden ten behoeve van een kantoorfunctie gerestaureerd. Bij die restauratie werd de toren wegens bouwvalligheid gedemonteerd, met de bedoeling hem na herstel weer aan te brengen. Zo ver

Afb. 17. Breukelen, de Kortrijkse watermolen. Foto R. Apell 1989.

Afb. 18. Amersfoort, Langegracht met de Elleboogkerk tijdens de herplaatsing van het torentje. Foto Gemeente Amersfoort 1987.

kwam het echter niet: de eigenaar kon, ondanks een in het vooruitzicht gestelde rijkssubsidie, de financiering van de torenrestauratie niet rond krijgen. Herhaaldelijk is getracht de eigenaar tot herbouw te bewegen, maar vergeefs. Anderzijds wilde de gemeente geen hoge prioriteit aan de herbouw toekennen toen de subsidiestromen minder werden. Dat het uiteindelijk toch is gelukt, is het gevolg van de extra financiële mogelijkheden in het kader van de bevordering van de werkgelegenheid en aan het feit, dat het torentje, en daarmee het restauratieproject, werd ondergebracht in een stichting, die de herbouw en het beheer daarna op zich nam. Het torentje beheerst nu weer het stadsbeeld aan de Langegracht (afb. 18).

Eveneens stedebouwkundige consequenties had de verplaatsing van de Vishal, ook in Amersfoort. Deze werd van het Lievevrouwekerkhof naar de oorspronkelijke plaats, de Kortegracht bij de Langestraat, overgebracht. De verplaatsing was onder meer nodig in verband met het archeologisch onderzoek naar de funderingen van de O.L.Vrouwekerk. Dit onderzoek, dat plaatsvond in 1988, heeft overigens weinig nieuwe gegevens over de kerk opgeleverd. Het pleintje bij de kruising van de Kortegracht en de Langestraat is nu veel duidelijker van structuur geworden en wordt nu door de aanwezigheid van de Vishal historisch-stedebouwkundig logisch verklaard (afb. 19).

Afb. 19. Amersfoort, de Vishal op de nieuwe plaats. Foto R. Apell 1989.

Hoewel het weinig met monumentenzorg te maken heeft, maar wel een grote stedebouwkundige invloed uitoefent, is nog vermeldenswaard, dat aan de westkant van de dorpskern van Maarssen aan de Vecht een nieuwe theekoepel in achttiende-eeuwse trant is verrezen. Het dorpsbeeld wordt er ter plaatse sterk door bepaald.

Ruimtelijke ordening heeft ook te maken met het geven van nieuwe bestemmingen aan hele straten of buurten. Zo is in Utrecht reeds vele jaren een proces van stadsherstel gaande, waarbij het accent vooral op het herstel van de woonfunctie gelegd wordt. Een goed voorbeeld zien we bij Abraham Dolesteeg 10-12 (afb. 20). Op meer plaatsen werd, zowel door restauratie als door nieuwbouw, het stedelijk weefsel hersteld en weer bewoonbaar gemaakt. In de verslagperiode is de stad op deze wijze weer een stuk gaver en leefbaarder geworden, zoals in de Keukenstraat, waar de panden nrs. 12, 14 en 16 gerestaureerd werden na aanvankelijk voor de sloop bestemd te zijn geweest (afb. 21). In hetzelfde gebied werden gerestaureerd: het pand Schalkwijkstraat 23, dat op een binnenterrein ligt, en de daar tegenover gelegen zg. slangemuur, een fragment van de oorspronkelijke, achttiende-eeuwse tuinmuur van het pand Nieuwegracht 64, dat eveneens gerestaureerd werd.

Een belangrijk restauratieproject vormde ook de rehabilitatie van het complex Pieterskerkhof 20 te Utrecht. Voordien was er een fabriek gevestigd. Hier werd een aantal panden gerestaureerd in samenhang met de sanering van het er achter gelegen binnenterrein, waarbij de historische structuur van dit middeleeuwse claustrale erf, dat deel uitmaakte van de immuniteit van St. Pieter, werd her-

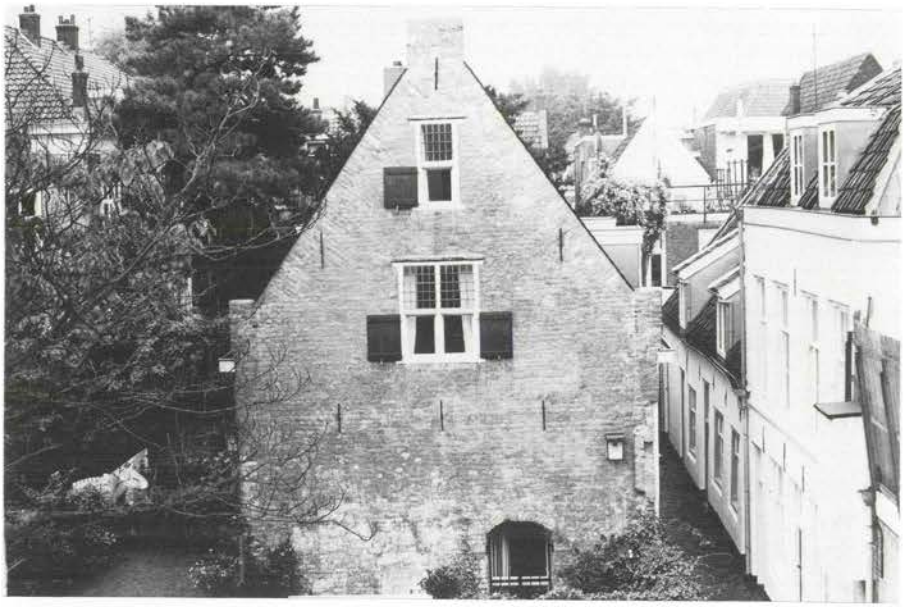

Afb. 20. Utrecht, Abraham Dolesteeg 8-10. Foto Fotodienst Gemeente Utrecht 1987.

Afb. 21. Utrecht, Keukenstraat 12-14. Foto R. Apell 1989.

steld. Samen met de restauratie in 1986 van Kromme Nieuwegracht 33 vormde dit project een goed voorbeeld van stadsherstel door particulier initiatief met steun van de overheid.
Tenslotte dient in dit verband aandacht te worden geschonken aan de restauratie van Boterstraat 20, omdat met deze restauratie, in samenhang met nieuwbouw, een vervallen stukje stad zeer werd verbeterd. Het huis had jarenlang in afgebrande toestand de hoek van de Boterstraat en het Vissersplein ontsierd. Bij bouwhistorisch onderzoek bleek, dat het huis een zeer oude kern had. Om daar iets van te laten zien, werden de trachietblokken op de hoek van het pand in het zicht gelaten, terwijl de rest van de gevels werd gepleisterd, conform de negentiende-eeuwse toestand, die bepalend is voor de huidige verschijningsvorm van het huis.

Grote restauratieprojecten
Het grootste restauratieproject, dat in de verslagperiode werd voltooid, was de restauratie van de vijf Hervormde binnenstadskerken, de Jacobi-, de Nicolaï-, de Jans-, de Buur- en de Domkerk te Utrecht. Utrecht stond in 1988 dan ook geheel in het teken van de middeleeuwse kerken. Dit project was tevens het grootste restauratieproject ooit in Nederland uitgevoerd. In totaal werd een bedrag van *f* 84.000.000,– verwerkt. Het sluitstuk was de restauratie van de Domkerk. De werkzaamheden betroffen constructief herstel, vooral aan de natuursteen. Hierbij werden de reeds eeuwen verdwenen pinakels op de streefpijlers bij het koor teruggebracht. Dit heeft bijgedragen tot een versterking van de silhouetwerking van de kerk. Een karakteristiek van de Utrechtse kerken is het verrassende gezicht, dat men vanuit verschillende straten op deze gebouwen heeft. Het meest spectaculaire gezicht op het Domkoor heeft men vanuit Achter de Dom, en juist hier is het effect van de gereconstrueerde bekroning van de streefpijlers het meest opvallend. Men kan zich afvragen of dergelijke reconstructies in de huidige opvattingen over restaureren passen. Zeker in een tijd als de onze, waarin de financiële middelen voor monumentenzorg uiterst beperkt zijn, is het geboden sober te werk te gaan en zich daarbij tot het strikt noodzakelijke te beperken. Toch kan het, zoals in dit geval, nodig zijn het wezenlijke belang van het monument te versterken door het terugbrengen van een essentieel onderdeel van de architectuur. Bij de Dom gaat het om het belangrijkste gotische bouwwerk in ons land (afb. 22).
De restauratie van de vijf kerken is een grote krachtsinspanning van de Hervormde gemeente en de betrokken overheden, rijk, provincie en gemeente geweest. De aandacht zal nu gericht moeten worden op de instandhouding van de gebouwen. Goed onderhoud is daarbij een eerste vereiste. Inmiddels zijn onderhoudsplannen opgesteld die in het kader van de bij het rijk bestaande regelingen voor onderhoudssubsidie uitgevoerd zullen worden.
Een ander groot project, dat in 1986 gereed kwam, was de restauratie en verbouwing van het huis Oudaen, Oudegracht 99 te Utrecht. Dit huis is het meest gaaf bewaarde middeleeuwse 'stadskasteel', waarvan er langs de Oudegracht een groot aantal gestaan heeft, en die in sterk verbouwde vorm hier en daar nog wel herkenbaar zijn. Oudaen bestaat uit een hoofdhuis, een zijhuis en een zijachterhuis, die met elkaar door een tussenlid verbonden zijn, waarin de trap is gesitueerd.

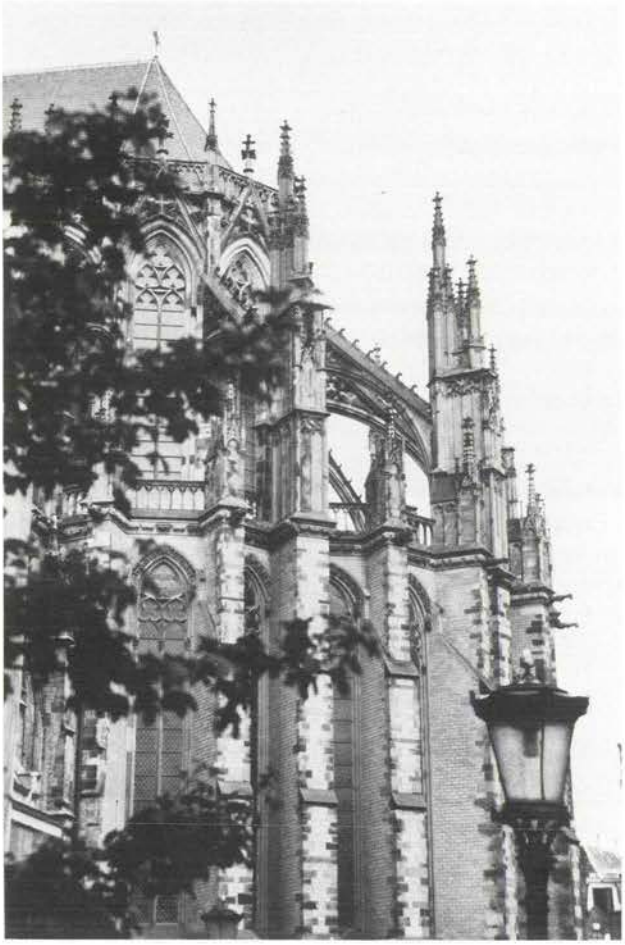

Afb. 22. Utrecht, gezicht op het koor ven de Domkerk. Foto R. Apell 1989.

Het bijzondere karakter van het huis was aanleiding lang vóór de restauratie een gedegen bouwhistorisch onderzoek te laten verrichten, dat als basis voor de plannen zou kunnen dienen. Dit onderzoek heeft zeer veel nieuwe gegevens opgeleverd, die, samen met de gegevens, die tijdens de werkzaamheden aan het licht kwamen, tot een goed inzicht in de bouwgeschiedenis hebben geleid. De restauratie was ten gevolge van het zeer uitgebreide programma van eisen, dat in het gebouw gerealiseerd moest worden, een uitermate gecompliceerd project. Aanvankelijk was het de bedoeling in het pand onder te brengen: een café, een restaurant, een bierkelder, een theater c.a., een oudheidkamer, een 'ontdekhoek' voor de jeugd en vergaderruimten. Om al deze functies goed toegankelijk te maken, moest een lift worden ingebouwd en het trappehuis worden vernieuwd. De belangrijkste restauratieve aspecten waren de volgende:
In het hoofdhuis werd het achterste gedeelte van de begane grond omhoog gebracht naar het niveau, dat het blijkens het onderzoek oorspronkelijk heeft gehad. Op de overgang van het lage naar het hoge gedeelte heeft oudtijds een scheidingswand gestaan, die niet meer is teruggebracht. In de balklaag van de eerste verdieping zijn hiervan de sporen te zien. Op de zolder werd het vloerni-

veau eveneens teruggebracht naar het oorspronkelijke. Bij de vernieuwing van de kapconstructie in het midden van de negentiende eeuw was de vloerconstructie op een ongelukkige wijze veranderd.
Teneinde enerzijds te kunnen voldoen aan de eisen van bouwtoezicht en anderzijds de historische vloerconstructies zo veel mogelijk te kunnen behouden, werd over de bestaande vloeren een nieuwe, dragende vloer aangebracht. Het vloerniveau kwam hierdoor hoger te liggen, wat bij de aansluiting bij de vensters een enigszins vreemde oplossing te zien geeft. Toch is deze keuze gerechtvaardigd, omdat anders alle oorspronkelijke balklagen verloren zouden zijn gegaan.
Op de begane grond werd in het achtergedeelte de achttiende-eeuwse schouw herplaatst, die jaren geleden uit het huis was verwijderd, en die op de gemeentelijke opslagplaats van bouwfragmenten werd bewaard.
Ook aan het exterieur vond een aantal opvallende wijzigingen plaats. Op de achtergevel en op de zuidelijke zijgevel werden de kantelen gereconstrueerd. Hierdoor werd het kasteelachtige aspect van het huis versterkt. De achtergevel was vóór de restauratie grotendeels ingebouwd geweest, zodat hier ingrijpend herstel nodig was. Hierbij is de gevel in zijn zestiende-eeuwse verschijningsvorm gereconstrueerd. Het metselwerk werd dun afgesmeerd en vervolgens rood gekleurd, een afwerking, die het huis blijkens het bouwhistorisch onderzoek toen heeft gehad. De achtergevel is daarmee een opvallend element geworden in het hofje achter het huis.
Niet het gehele programma van eisen, zoals hiervoor vermeld, werd gerealiseerd. Sommige gegadigden haakten af, andere kwamen ervoor in de plaats. Huis Oudaen is een monument geworden, dat bruist van activiteit. Vanwege de openbare functie, die het heeft gekregen, is het een grote aanwinst voor de stad.

Herstel van de historische substantie
Bij restauratie van monumenten zal in het algemeen het behoud van de historische materie, van het authentieke, oude materiaal worden nagestreefd. Om technische redenen is dit echter lang niet altijd mogelijk. Bouwmaterialen zijn nu eenmaal vergankelijk en zullen na verloop van tijd noodzakelijk vervangen moeten worden. Het is een van de belangrijkste taken van de Monumentenzorg (op alle bestuursniveaus) te waken voor al te ingrijpende vernieuwing aan de monumenten. Uitgangspunt hiervoor zijn verschillende internationaal vastgelegde 'wetten' of verklaringen, zoals het Charter van Venetië en de Verklaring van Amsterdam., waarvan de essentie steeds weer is: Behouden gaat vóór vernieuwen!
Een voorbeeld van een restauratie, waar optimaal behoud van de historische materie het uitgangspunt was, was die van de tredmolen van de Koppelpoort te Amersfoort. Een bijzondere restauratie, waarbij vergane onderdelen van de tredmolen, die dient om de valdeur in het water van de Eem te laten zakken, zeer zorgvuldig werden vernieuwd of gerepareerd. Op deze wijze is het authentieke materiaal optimaal gehandhaafd.
In dit verband dient ook de restauratie van de Mannenzaal van het Pieters- en Bloklandsgasthuis, eveneens te Amersfoort, genoemd te worden. Deze zaal, die een authentiek beeld geeft van een middeleeuwse ziekenzaal, werd zorgvul-

Afb. 23. Utrecht, Oudegracht 307 vóór de restauratie. Foto RDMZ 1969.

dig en met groot respect voor het originele materiaal gerestaureerd. Aan de voorzijde werd ten behoeve van het gebruik als dependance van het Museum Flehite een kleine herindeling uitgevoerd. De restauratie vond plaats met gebruikmaking van werkgelegenheidsgelden.

Soms kan de wens tot behoud van het originele materiaal leiden tot een ingrijpende verandering van het beeld. Dit was het geval met de restauratie van het huis Leeuwenberch, Oudegracht 307, te Utrecht. Dit huis bezat tot de restauratie een nietszeggende, negentiende-eeuwse gepleisterde gevel met een kroonlijst. De kern werd echter gevormd door het middeleeuwse huis Leeuwenberch, dat blijkens oude afbeeldingen voorzien was geweest van een zg. schermgevel, afgedekt met schijnkantelen. Bij de ontmanteling van de voorgevel ten behoeve

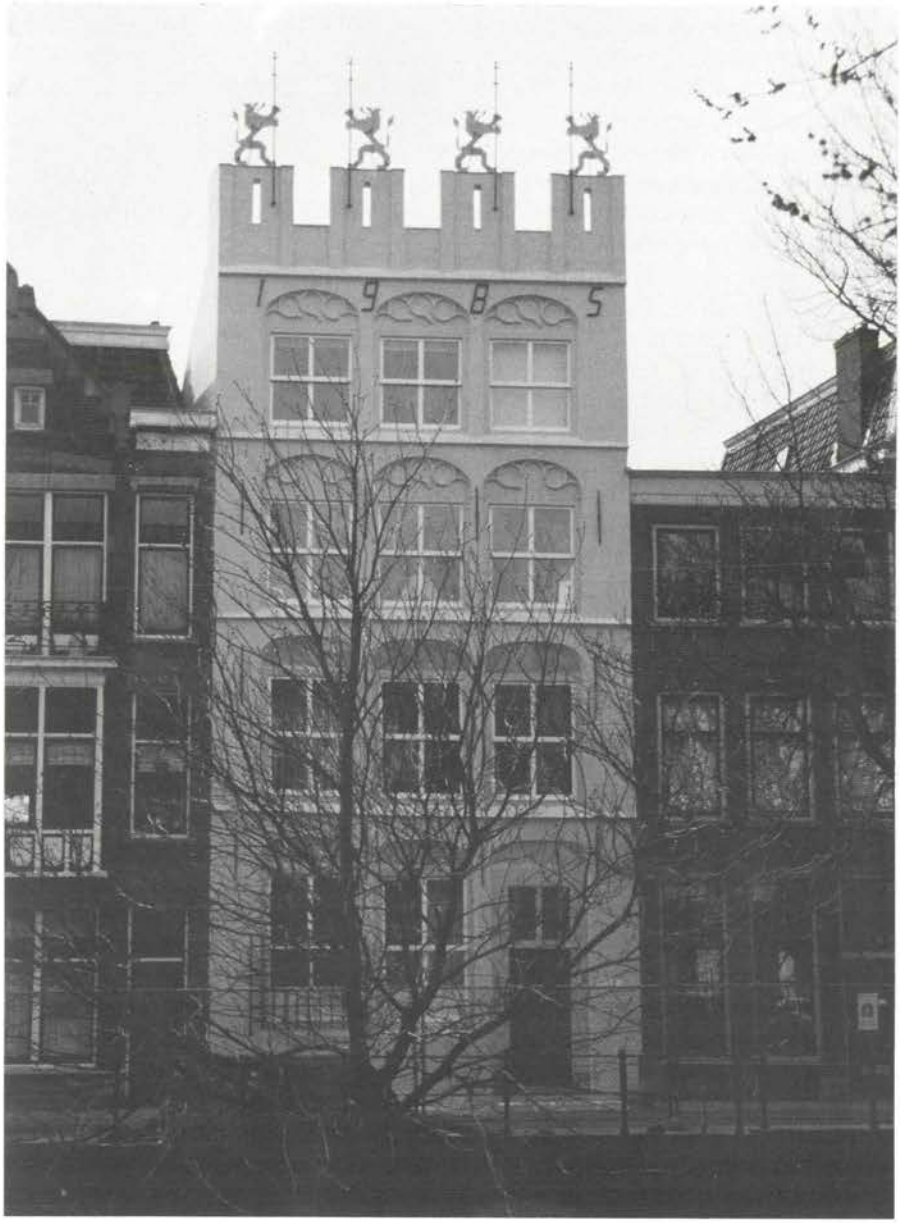

Afb. 24. Utrecht, Oudegracht 307 na de restauratie. Foto R. Apell 1986.

van het vooronderzoek bleek, dat de middeleeuwse gevel van zandsteen nog vrijwel integraal onder de pleisterlaag aanwezig was. Dit gegeven, en de betrekkelijk geringe waarde van de gepleisterde gevel, hebben doen besluiten het ontbrekende gedeelte van de middeleeuwse gevel te reconstrueren. Dit besluit kwam overigens niet zonder slag of stoot tot stand. Er werd advies gevraagd aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, die echter geen overwegend bezwaar had. De reconstructie van de bovenste geleding van de gevel diende

echter wel op een zodanige wijze te geschieden, dat af te lezen zou zijn, dat die in de huidige tijd uitgevoerd was. Om die reden werd voor dat deel gebruik gemaakt van moderne baksteen, die gepleisterd werd. Het onderste gedeelte van de gevel (het oorspronkelijke, middeleeuwse werk), dat in zandsteen was opgetrokken, werd eveneens, conform de oorspronkelijke opzet, dun gepleisterd, zodat toch een eenheid ontstond. De boogvelden boven de ramen kregen hun gotische traceringen terug; bij de bovenste geleding is bij de detaillering voor een moderne interpretatie gekozen. Om aan te geven, dat de gevel een reconstructie is, werd hierop in 'digitale' cijfers het jaartal 1985 aangebracht (afb. 23, 24). Het huis, dat inwendig nog de oorspronkelijke, middeleeuwse kapconstructie bezit, werd opgedeeld in appartementen. De fabrieksbebouwing op het binnenterrein werd afgebroken en vervangen door een tuin. Tijdens de restauratie kwamen gegevens over de oorspronkelijke vormgeving van de achtergevel aan het licht, die hebben geleid tot reconstructie ervan.
Een restauratie, waar het behoud van de oorspronkelijke materie ook een zeer belangrijke rol speelde, was die van de donjon van kasteel Duurstede te Wijk bij Duurstede. Het kasteel Duurstede wordt gekenmerkt door twee hoofdelementen: de vierkante donjon, het oudste deel, daterend uit de dertiende eeuw, en de zgn. Bourgondische toren, gebouwd door bisschop David van Bourgondie in de vijftiende eeuw. Deze Bourgondische toren was in de jaren zestig gerestaureerd, waarbij het bouwwerk weer 'compleet' gemaakt was. De vierkante toren bleef een ruïne. In de negentiende eeuw werden de fortificaties, die het kasteel omgaven, in een landschapspark veranderd. In dit concept paste een ruïne; het kasteel was al in de achttiende eeuw in vervallen staat geraakt. De gerestaureerde Bourgondische toren vormde dus eigenlijk een vreemd element in het geheel. Toch had het complex door de tegenstelling in karakter tussen de beide torens een onmiskenbare charme gekregen. Het verval van de vierkante toren was echter zo ver voortgeschreden, dat consolidatie onvermijdelijk was geworden. In het kader van de eerder genoemde werkgelegenheidsregelingen werd het mogelijk subsidie ter beschikking te stellen. Het uitgangspunt van de restauratie was het behoud van het ruïne-karakter van de donjon: in feite een tegenstrijdigheid. Het verval moest worden gestuit, maar het vervallen aspect van het gebouw moest behouden blijven. Het is de grote verdienste van de architect en van de aannemer, dat men voor een belangrijk deel in deze opzet is geslaagd. Het resultaat is een onmiskenbaar ruïne-achtige toren, die van binnen goed bruikbaar is gemaakt door herstel van de boven elkaar gelegen ruimten. Een complicatie daarbij was, dat deze ruimten in verschillende perioden tot stand waren gekomen, waarbij elke periode zijn eigen vloerniveau kende. Toch is er een logisch en herkenbaar geheel van gemaakt. Na de restauratie is de toren in gebruik genomen voor culturele doeleinden (afb. 25).
Het dilemma tussen de oorspronkelijke materie en de historische vorm speelde ook bij de restauratie van het pand Jeruzalemstraat 8-10 te Utrecht, ten onrechte ook wel het Jeruzalemklooster genoemd. In 1974-'75 was de kap van dit zestiende-eeuwse pand gerestaureerd. De rest kon toen nog niet aangepakt worden wegens geldgebrek en vanwege het feit, dat het pand nog niet geheel beschikbaar was. In 1984 werd de tegen de achtergevel aangebouwde loods afgebroken, nadat het er in gevestigde bouwbedrijf was verhuisd. Eerst daarna was het mogelijk het gehele pand te restaureren. In de nogal verminkte achtergevel

Afb. 25. Wijk bij Duurstede, Donjon van kasteel Duurstede na restauratie. Foto R. Apell 1989.

werd de oorspronkelijke indeling van ramen en deuren teruggebracht. Het grote restauratieprobleem vormde de afwerking van de voorgevel. Vóór de restauratie was deze gepleisterd, maar in het kader van het vooronderzoek was de pleisterlaag al in het begin van de jaren '70 verwijderd. Bij de gepleisterde toestand behoorde de gevelindeling met de negentiende-eeuwse empire ingangspartij en vensters. Door het ontpleisteren waren sporen van de oorspronkelijke gevelindeling uit ca 1500 zichtbaar geworden, maar deze boden onvoldoende gegevens om tot een volledige reconstructie over te kunnen gaan. Bovendien was het negentiende-eeuwse gevelbeeld meer passend in het stadsbeeld. Het wederom pleisteren van de gevel, iets wat voor de hand lag, stuitte op verzet van de kant van de opdrachtgever, omdat daarmee de interessante bouwsporen weer aan het oog onttrokken zouden worden. De gevel werd dan ook niet meer gepleisterd, wel werden de negentiende-eeuwse elementen gehandhaafd (afb. 26).

Herstel van de oorspronkelijke vorm

Niet altijd is het bij een restauratie noodzakelijk prioriteit aan het herstel van de oorspronkelijke materie te geven. Vooral bij de zogenaamde monumenten

Afb. 26. Utrecht, Jeruzalemstraat 8-10 na restauratie. Foto R. Apell 1989.

van jongere bouwkunst gaat het vaak meer om de architectuur, dus om de vorm, dan om het authentieke materiaal. De architectuur is in die gevallen bepalend voor de monumentale waarde.
In de verslagperiode deed zich een dergelijk geval voor bij de restauratie van het exterieur van het Rietveld-Schröderhuis, Prins Hendriklaan 50 te Utrecht. Dit huis wordt wel beschouwd als hèt symbool van de jongere bouwkunst. In de jaren '70 was het exterieur reeds gerestaureerd. Het interieur kon toen nog niet gedaan worden, omdat het huis nog bewoond werd door mevrouw Schröder, die het in 1924 door de architect Gerrit Rietveld had laten bouwen. Na het overlijden van mevrouw Schröder werden plannen voor de restauratie van het interieur opgesteld. Het huis werd na die restauratie aan de gemeente Utrecht overgedragen, die het als dependance van het Centraal Museum in gebruik nam. Het huis kreeg daarmee een museale bestemming. Het buurpand, waar het huis tegenaan gebouwd is, werd ook verworven. Hierin werd een documentatiecentrum over Rietveld en zijn werk ondergebracht. Daar het huis een museale bestemming kreeg, was een restauratie mogelijk, waarbij geen rekening gehouden hoefde te worden met eisen, die een nieuwe bestemming doorgaans

met zich meebrengt. Op grond van onderzoek in het huis zelf en aan de hand van fotomateriaal werd het interieur in de toestand van ongeveer 1930 gebracht, toen het huis zijn optimale architectonische vorm had. Na die tijd waren er namelijk diverse wijzigingen aangebracht, die afbreuk aan de architectuur hadden gedaan. Omdat deze wijzigingen toch een deel van de geschiedenis van het huis uitmaakten, werd aan de reconstructie een uitgebreide discussie gewijd, alvorens daartoe werd overgegaan. De toestand van vóór de restauratie, alsmede de restauratie zelf, werden uitvoerig gedocumenteerd; zij kunnen in het documentatiecentrum op videoband worden bekeken. De belangrijkste wijziging bestond uit het verwijderen van het keukentje op de eerste verdieping en de reconstructie van de keuken op de begane grond. Op 3 april 1987 kon het gerestaureerde huis tijdens een feestelijke bijeenkomst in de Nicolaaskerk aan het Centraal Museum worden overgedragen.
De problematiek van het Rietveld-Schröderhuis speelde, zij het in iets mindere mate, bij de restauratie van een ander monument van de hand van de architect Rietveld, namelijk het pand Erasmuslaan 11, eveneens te Utrecht.
Als voorbeeld van architectuurherstel kan ook de toren van de Nicolaaskerk te Utrecht worden genoemd. Hier werd de lantaarn hersteld, waarbij de in de negentiende eeuw verdwenen tussenstijlen werden teruggebracht. Hierdoor kon ook het Hemony-carillon in zijn originele dispositie worden herplaatst. Deze restauratie had op die manier een duidelijke architectonische verbetering tot gevolg, iets, wat in het algemeen niet als doel op zichzelf bij monumentenrestauraties wordt nagestreefd. Behalve de toren werd ook het carillon gerestaureerd en uitgebreid (afb. 27).
Als laatste project waarbij behoud van het beeld de hoofdrol speelde, dient de verbouwing van het huis Lepelenburg 1 te Utrecht, het voormalige Universiteitshuis, genoemd te worden. Dit pand werd tot een aantal luxe appartementen verbouwd, waarbij alleen de voorgevel en de zijgevel aan de Brigittenstraat werden gehandhaafd. Of hier nog sprake is van restauratie, kan men zich afvragen, maar het behoud van de bekende witte gevel heeft de voorkeur gehad boven nieuwbouw. Het resultaat is in ieder geval, dat het karakter van de negentiende-eeuwse bebouwing aan de binnenrand van de singel behouden is gebleven, en dat is een goede zaak.

Monumenten en moderne architectuur
Volgens de eerder genoemde uitgangspunten voor het restaureren, of – in algemenere zin – het omgaan met monumenten, is het uit den boze om historiserende wijzigingen of toevoegingen aan te brengen in dezelfde stijl als die van het monument. Bij voorkeur zou dit dus op een 'eigentijdse' wijze dienen te gebeuren, in de vormentaal van de hedendaagse architectuur. Deze problematiek speelde bijvoorbeeld bij de completering van de middeleeuwse voorgevel van het huis Leeuwenberch in Utrecht.
In de verslagperiode waren er meer van dit soort gevallen, zoals bijvoorbeeld de bouw van een theehuis in de Pandhof van de Domkerk in Utrecht die nodig geacht werd om de te verwachten stroom bezoekers aan de kerk op een goede manier te kunnen ontvangen en te laven. De Pandhof is een oase van rust in de drukke stad, en tegenstanders van de bouw van het theehuis vreesden, dat deze rust daardoor verstoord zou worden. Uiteindelijk werd vergunning ver-

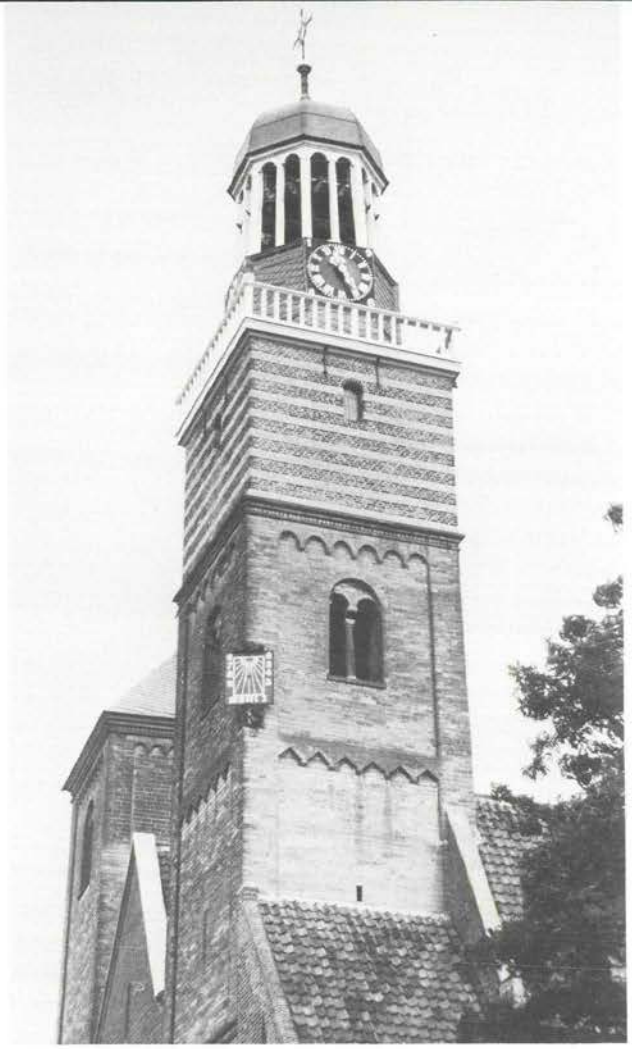

Afb. 27. Utrecht, toren van de Nicolaaskerk na restauratie. Foto R. Apell 1989.

Afb. 28. Utrecht, Pandhof van de Dom met Theehuis. Foto R. Apell 1989.

leend voor de uitvoering van een ontwerp, dat op de plaats van de oude kerkeraadskamer tegen de zuidgevel van het koor was gesitueerd en dat zou worden opgetrokken van glas en roestvrij staal. Enerzijds betekent dit een contrast met de gotische architectuur van de Pandhof, anderzijds is het een neutrale toevoeging. Het functioneren van de kerk blijkt er zeer mee gediend te zijn (afb. 28).
Het Centraal Museum in Utrecht onderging in de verslagperiode een aanzienlijke uitbreiding door de restauratie en verbouwing van de artilleriestallen aan de achterzijde van het museumcomplex. Het interieur werd hierbij geheel vernieuwd. In de gevels verschenen enkele nieuwe openingen in een zeer eigentijdse vormgeving, die de nieuwe functie tot uiting brengen. Deze vernieuwde vleugel werd met het oude gebouw verbonden door een ondergrondse doorgang, die aansluit op de kelder, waarin het 'Utrechtse schip' staat opgesteld. Aan de oostzijde werd, aansluitend op het stallencomplex, een auditorium gebouwd, in de vorm van een zeer donkere, bijna zwarte glazen doos. De restauratie van de stallen werd gesubsidieerd in het kader van de zogenaamde terugploegregeling (zie het begin van dit artikel).
In 1988 werd een begin gemaakt met de verbouwing van het Maliebaanstation te Utrecht waarin het Spoorwegmuseum is gevestigd. Dit plan voorziet in optimalisering van het museale gebruik van het gebouw. In het interieur worden grote ingrepen gepleegd in een architectonische vormgeving, die sterk van de architectuur van het stationsgebouw afwijkt. Het monumentale casco wordt hierbij echter intact gelaten, zodat vergunning voor de verbouwing werd verleend. De werkzaamheden moesten vóór de festiviteiten ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van spoorwegen in ons land in 1989 voltooid zijn.

Monumenten als blikvanger

Monumenten nemen in de regel een opvallende plaats in het stads-of dorpsbeeld in. Om die reden zijn ze ook vaak beschermenswaardig. Toch is er soms reden om ze in het kader van een bijzondere gebeurtenis nog meer accent te geven. Zo bestond in 1988 het stadhuis van Oudewater 400 jaar, reden voor het Gemeentebestuur enkele festiviteiten te organiseren. Er werd een tentoonstelling over het gebouw ingericht en een prijsvraag uitgeschreven onder Oudewaterse architecten voor het ontwerpen van een nieuw stadhuis, op dezelfde plek, passend in het stadsbeeld en geen reconstructie zijnde van het bestaande gebouw. Een puur academische opdracht dus en de resultaten liepen dan ook sterk uiteen. Het gebouw zelf onderging een face-lift door het beschilderen van de zandstenen ornamenten en beelden in de voorgevel.
In 1986 vond een evenement plaats, dat veel stof deed opwaaien in monumentenland. Ter gelegenheid van de manifestatie 'Space-'86', die samenviel met het 350-jarig bestaan van de Rijksuniversiteit te Utrecht, werd tegen de westgevel van de Domtoren een afbeelding op ware grootte van een Saturnusraket geplaatst (afb. 29). Deze raket heeft enige maanden het stadsbeeld beheerst. Het project heeft vele pennen in beweging gebracht. Blijkens de talrijke artikelen, die er in de pers aan werden gewijd, waren er zowel uitgesproken voorstanders als uitgesproken tegenstanders. Een prettige bijkomstigheid was, dat ten behoeve van het aanbrengen van de afbeelding een steiger tegen de toren geplaatst moest worden, vanwaaraf tevens onderhoudswerkzaamheden en bouwhistorisch onderzoek aan de westzijde van de toren konden worden verricht.

Afb. 29. Utrecht, Domtoren met afbeelding van een Saturnusraket. Foto R. Apell 1986.

Een groot aantal restauraties en monumentenverbouwingen is in dit artikel niet genoemd. Dit betekent niet, dat deze activiteiten niet van belang zouden zijn geweest. Het maatschappelijk draagvlak van de monumentenzorg is in de verslagperiode vergroot, vooral op gemeentelijk niveau. Het is te verwachten, dat deze ontwikkeling zich zal voortzetten. Met de te verwachten resultaten van het Monumenten Inventarisatie Project zal het aandachtsveld van de monumentenzorg nog aanmerkelijk verbreed worden. Dit zal moeten leiden tot een heroriëntering van de traditionele monumentenzorg. In een volgend overzicht in het Jaarboek zal daarop verder worden ingegaan.

Utrechtse huizen beschreven

A. G. Schulte

Marceline J. Dolfin, E. M. Kylstra en Jean Penders, *Utrecht, de huizen binnen de singels. Beschrijving en Overzicht* (2 delen; 's-Gravenhage, 1989)[1].

De geschiedenis van de woonhuiscultuur in onze oude binnensteden mag zich de laatste jaren verheugen in een steeds toenemende belangstelling. Verwonderlijk is dat geenszins. Eenmaal gegrepen door dit zo rijk gefacetteerde studiegebied zijn al heel wat onderzoekers zó in de ban geraakt, dat zij zichzelf zonder reserve tot 'levenslang' hebben veroordeeld.
Voor wat betreft het Nederlandse woonhuis heeft die betrokkenheid een duidelijk traceerbare voorgeschiedenis, die teruggaat tot de periode, waarin bewustwording van het onherstelbaar verlies aan waardevolle objecten en vormen van wooncultuur en het gemis aan kennis daarover de basis legden voor de inzet tot een structureel behoud, al dan niet in de zin van monumentenzorg.
Dreigend verlies, gepaard aan een gezonde portie nieuwsgierigheid, levert vaak de impuls tot het documenteren van wat uit het oogpunt van wetenschap, cultuurhistorisch besef of gehechtheid als belangrijk of waardevol wordt beschouwd. Zo kent iedere generatie van die wakkere lieden, die vaak vanuit een persoonlijke interesse voor de gemeenschap buitengewoon verdienstelijk werk verrichten door het in woord en beeld brengen van hun eigen leefomgeving, waaraan het geschiedverhaal nog eens een extra dimensie geeft. Dank zij die inzet worden heel wat opmerkelijke stukjes toegevoegd aan de legpuzzel, die de geschiedwetenschappers individueel en collectief trachten te completeren. Ook al zal en kan die puzzel nooit worden voltooid, toch wordt ondanks grote en kleine lacunes de voorstelling telkens een beetje zichtbaarder.
De Utrechtse puzzel is als 'een mozaïek van een stad vol huizen'. Het is gelegd door de handen van een hele ploeg geoefende mozaïsten, geleid door een veelhoofdige regie, die de hoofdlijnen uitzette, waarnaar dat mozaïek gelegd moest worden. Dit laatste is althans op te maken uit twee 'ten geleides', een 'voorwoord' en een 'verantwoording', die verklarend en verhelderend aan de geïllustreerde Beschrijving van de Utrechtse woonhuizen vooraf gaat.
Het initiatief tot het samenstellen van een beschrijving van de woonhuizen in de Utrechtse binnenstad is uitgegaan van de Gemeente Utrecht, die op het terrein van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek al sedert ruim vijftien jaar systematisch bezig is om cultuur-historische waarden tijdig serieus te laten on-

[1] *Utrecht, de huizen binnen de singels* is samengesteld vanwege de gemeente Utrecht. Het werk maakt deel uit van de serie *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving, uitgegeven in opdracht van de minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. De Provincie Utrecht, De Gemeente Utrecht,* Deel III A en B. (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, en SDU, 's-Gravenhage, 1989).

derzoeken, zodat de resultaten kunnen worden meegewogen in de toekomstige ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Het huizenbestand is en blijft in een stedelijk organisme een van de meest kwetsbare onderdelen. Het is dan ook van vitaal belang om dit feitelijk dagelijks aan bedreiging en wijziging bloot staande bezit aan een breed geïnteresseerd publiek bekend te maken.
Beschrijving en verbeelding zijn daartoe een vanouds beproefd middel. De opdracht tot het samenstellen van een dergelijke beschrijving impliceert dat men in Utrecht zowel de zoete als zure smaak, die een rijk monumentenbezit nu eenmaal met zich meebrengt, savoureert, hetgeen bij een stad van zo'n unieke rang, ouderdom en monumentaliteit ook wel verwacht mag worden. Met een kleine spreekwoordelijke variant geldt hier: 'Altesse oblige' – hoogheid verplicht.
De bestudering van het huis in de stedelijke context dateert niet van vandaag of gisteren. Vanaf het midden van de vorige eeuw zijn her en der met grote regelmaat verwoede pogingen gedaan om 'allesomvattende', vooral historisch geïnspireerde overzichtswerken te schrijven, waarin de gebouwde omgeving een steeds belangrijker plaats krijgt toebedeeld. In alle zich respecterende steden zijn chroniqueurs en topografen te vinden die het presteerden hun stad te beschrijven 'met straten en pleinen, putten en pompen, kerken en kloosters, openbare gebouwen en gestichten, wallen en waterwegen, etc.' – kortom de stad bij te zetten in een dik literair monument, dat de tand des tijds nog beter zou kunnen weerstaan dan menig hardstenen gedenkteken. En het is sommigen ook wonderwel gelukt, want wie kan in Utrecht bijvoorbeeld om Nicolaas van der Monde heen?[2] Datzelfde geldt voor de Utrechtse archivaris Samuel Muller. Deze verzekerde zich trouwens van goed gezelschap in de persoon van de restauratie-architect G. de Hoog Hzn. toen hij, daartoe uitgenodigd door de redaktie van de Maatschappij tot Bevordering van de Bouwkunst zich in 1902 met veel aplomb op het terrein van de bouwhistorie begaf.
Historicus en architect brachten – naar eigen zeggen: heel kritisch – archivalia en topografica, eigen waarneming en documentatie in samenhangend verband in een artikel over 'Oude huizen te Utrecht' bijeen[3]. Hun studie bewijst, ondanks soms wat gedurfde reconstructies, nog onverminderd haar waarde. Feitelijk heeft Muller, die zich bij voorbaat indekte om de critici de wind uit de zeilen te nemen, voor Utrecht voor jaren de trend aangegeven. Na een periode van luwte kwam in 1963 C. L. Temminck Groll met zijn opmerkelijke dissertatie, waarin hij de middeleeuwse stenen huizen van Utrecht bouwhistorisch analyseerde en categoriseerde naar 'types', en ze bovendien plaatste in het veel bredere perspectief van de Noordwest-Europese steden[4].
De hoofdidee die aan het werk van Temminck Groll ten grondslag ligt, is onmiskenbaar de behoefte om het stadshuis in zijn diverse bouwkundige verschijningsvormen – qua volume, constructie, materiaaltoepassing en -bewerking, maar ook kwalitatief – en heel vermetel zelfs kwantitatief – inzichtelijk en beheersbaar te maken. Na ruim 25 jaar heeft dit werk overduidelijk zijn voor-

[2] N. van der Monde, *Geschied- en Oudheidkundige Beschrijving van de Pleinen, Straten, Stegen, Waterleidingen, Wedden, Putten en Pompen der Stad Utrecht* (3 dln.; Utrecht, 1844-1846).
[3] S. Muller Fz. *Oude huizen te Utrecht* (Utrecht, 1911).
[4] C. L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden* ('s-Gravenhage, 1963).

beeldfunctie behouden, getuige de opzet van 'De huizen binnen de Singels'. Dat er ook een andere aanpak mogelijk is, bewijst de scala aan boeken en artikelen uit het jongste verleden: een boek als dat van R. Meischke en H. Zantkuyl (1969) over het Nederlandse woonhuis aan de hand van het woningbezit van de Vereniging Hendrick de Keyser; studies over stadswijken als het Maastrichtse Stokstraatkwartier en het Deventer Bergkwartier; de aanpak via kaartmateriaal en gevelstudies (Nijmegen, Benedenstad), per woonblok straat of gracht (men denke aan het Amsterdamse Heerengrachtboek of de afleveringen van het Leidse Rapenburgproject)[5]. Het zijn allemaal pogingen om door te dringen in het wezen van het woonhuis en de wooncultuur, waarbij men wel van elkaar leert en het bruikbare absorbeert, maar toch... de uitkomsten zijn o zo divers van aanpak, omvang, diepgang en accentuering.

Utrecht, de huizen binnen de singels is een tot twee delen uitgegroeide beschrijving van het huizenbestand in de oude bisschopsstad, die om meer dan één reden de aandacht verdient. Opnieuw is er gestreefd naar een nieuwe, bijgestelde formule met als hoofdelementen: huistypologie en bouwhistorische analyse. De publikatie is tot stand gekomen als een co-produktie van de gemeente Utrecht en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Na een eerste verkenning (1981) en aanloopperiode werd in 1983 aan een drietal jonge academici i.o. opdracht verleend de beschrijving van de huizen op zich te nemen en deze onder supervisie van een zwaar bemande redaktiecommissie tot een publikatie in boekvorm uit te werken. De auteurs, Marceline J. Dolfin, E. M. Kylstra en Jean Penders, wisten zich hierbij gesteund door de medewerking van gemeentelijke diensten als Gemeentearchief en de onderafdeling Monumenten. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg verleende steun bij het vervaardigen van de bouwkundige opmetingen en nam het leeuweaandeel voor wat betreft de nieuw te maken fotografische opnamen voor zijn verantwoording.

Wat heeft men in Utrecht nu in de praktijk gedaan met de opdracht? Wie nastreeft alle huizen binnen de singels te beschrijven, komt gauw tot de conclusie dat hij keuzes moet maken. In het onderhavige geval is dat een keuze uit honderden panden. Voordat het moment van selectie aanbrak, moest wel heel het stadsgebied tussen de singels worden uitgekamd. Een enorm karwei, dat grotendeels is geklaard door de drie auteurs onder wier verantwoordelijkheid de huisbeschrijvingen – ongeveer 25% van het geïnventariseerde onderzoeksveld – tot stand zijn gekomen. Dat wil niet zeggen, dat alle huizen uitputtend zijn onderzocht. Dan was de uiteindelijke keuze mogelijk toch nog anders uitgevallen. Men was natuurlijk sterk afhankelijk van de voorhanden informatie en de geboden medewerking. De uiteindelijke keuze is voor een niet-ingewijde tamelijk ondoorgrondelijk.

Al het veldwerk heeft in een gestandaardiseerde, sterk bekorte vorm uiteindelijk zijn neerslag gekregen in een apart boekdeel, getiteld 'Overzicht' (deel II),

[5] R. Meischke en H. L. Zantkuyl, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800. Vijftig jaar 'Hendrick de Keyser'* (Haarlem, 1969). E. F. van der Grinten, *Nijmegen Benedenstad. Beschrijving van een grotendeels verdwenen stadsgedeelte aan de Waal* (3 dln.; Nijmegen, 1980). I. H. van Eeghen, G. Roosegaarde Bisschop en H. F. Wijnman, *Vier eeuwen Herengracht. Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners* (Amsterdam, 1976). Th. H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock, A. J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* (3 dln.; Leiden, 1986-1988).

feitelijk een appendix bij de eigenlijke 'Beschrijving' (deel I). Dat Overzicht wordt vooraf gegaan door een heel beknopte samenvatting van de rijke inhoud die in deel I, de echte monumentenbeschrijving, is opgenomen. Hoewel die rijk geïllustreerde inventaris, gezien de wat droge technische informatie meer een kijk- dan leesboek oplevert, zal de waarde ervan in de toekomst ongetwijfeld toenemen. Met taaie volharding heeft E. M. Kylstra dit Overzicht samengesteld. Het hoofdbestanddeel van het monumentale werk is de beschrijving van 114 grote en kleine huizen, die ongeacht hun functie als woon- en/of winkelhuizen, kantoren of bedrijfsruimten, vanwege hun monumentale en/of historische waarde aan de vastgestelde criteria voldoen. De behandeling per pand levert zelfstandig leesbare, objectbeschrijvingen op. Om die 'mer à boire' aan huizen toch wat te kanaliseren, is er een bepaalde ordening in aangebracht, de z.g. typologie. Hiermee wordt teruggegrepen op de matrix-idee van Temminck Groll, zij het dat zijn indeling niet volledig is nagevolgd.
De typologisch geordende huisbeschrijvingen nemen in het boek letterlijk de centrale plaats in. Zij worden voorafgegaan door drie historisch-geografische inleidingen en in de rug gedekt door drie op de ontwikkeling van het Utrechtse woonhuis betrekking hebbende specialistische hoofdstukken m.n. over constructies, gevels en interieurs. Een uitgebreid notenapparaat per hoofdstuk en verwijzingen naar de afzonderlijke huisbeschrijvingen, alsmede een uitgebreide literatuurlijst en registers maken het boek samen met het 'Overzicht' (deel II) tot een machtige informatiebron, die noodt, maar ook noopt tot veelvuldig bladeren, zoeken en naslaan, omdat de gekozen ordening de lezer nu eenmaal blijft verrassen met schijnbaar willekeurige beelden.
Bij de typologische indeling is uitgegaan van de verschijningsvorm van het bouwvolume, zijn plaats ten opzichte van de rooilijn en de hoofdrichting van de kap. De typologische indeling is teruggebracht tot vijf hoofdtypen, waarvan er twee nog zijn onderverdeeld in subtypes.
Zo komt men tot de karakteristiek: 1 het diepe huis; 2 het dwarse huis, met de subtypes: a. de 'cameren' (verdiepingloze huisjes in een rij), b. het tweebeukige dwarshuis (met twee evenwijdige kappen achter elkaar); 3 het vierkante huis; 4 het samengestelde huis, met vier varianten; 5 het blok (meer woningen in een groot bouwlichaam).
De bouwkundige hoofdvorm is bepalend voor de plaatsing binnen een type, ongeacht ouderdom, historische identiteit, stijl, materiaal, functie(s) e.d.
De typologische indeling bepaalt de volgorde van behandeling in de tekst: eerst het type, dan het adres. De aanpak van die beschrijving is echter wel gebonden aan een vaste indeling, die bestaat uit de telkens terugkerende onderdelen. Allereerst de adressering (voormalige en huidige adressen), een korte karakteristiek van het huis en vermelding van de gebruikte bronnen (archivalische, literaire en visuele gegevens).
Voorts een weergave van de 'status quo' van het object, minutieus behandeld met veel aandacht voor technische aspecten. Tenslotte volgt een beschrijving van de geschiedenis van het gebouw. Onder dit hoofdje wordt informatie gegeven over de plaats die het object in de vroegere en huidige stedebouwkundige context inneemt en wat er over het huis en zijn bewoners bekend is. Hier lopen bouw- en bewoningsgeschiedenis vaak door elkaar.
In de pandsgewijze Beschrijving van de Utrechtse huizen binnen de singels

wordt zonder meer een aantal records gebroken. Voor het eerst pakt men een omvangrijk binnenstadsgebied in één werkgang integraal aan, op een andere en diepgaander manier dan doorgaans in het verleden in afleveringen van de Geïllustreerde Beschrijving van Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst gebruikelijk en haalbaar was en wenselijk werd geacht.
Om toch tot een overzichtelijk geheel te komen, is het niet alleen noodzakelijk om onder de pandsgewijze behandeling een breed fundament te leggen, wat met de typologie wordt nagestreefd, maar dat ook te bevestigen. Dit laatste is gebeurd door de inleidende hoofdstukken, waarin de historisch-geografisch ontwikkeling van de stad wordt behandeld.
De vroegste topografie (tot circa 1300) wordt geschetst door de Utrechtse stadsarcheoloog T. J. Hoekstra. Op een zakelijke en voorzichtige wijze wordt het materieel verborgen, rudimentair bewaard gebleven Utrecht aan de hand van historisch bronnenmateriaal, gespaarde en nieuw blootgelegde structuren, en met behulp van de jongste bodemvondsten opgebouwd. Foto's, kaarten (met wat slordigheidjes in de bijschriften) en tekeningen verlenen de verbeelding de nodige steun. En in dat opzicht lijkt de archeologie een bevoorrechte positie te bezitten, omdat zij met een minimum aan gegevens al gauw een maximum aan verbeelding oplevert.
Dezelfde heldere betoogtrant vindt men ook terug in het vervolghoofdstuk van de hand van de historische geograaf L. Prins, die de latere stedebouwkundige ontwikkeling (periode van 1300 tot heden) voor zijn rekening neemt. Hij zet binnen de in dit boek gestelde limieten de bakens uit die nodig zijn om het huizenbestand in het continu veranderend stadsorganisme te kunnen plaatsen.
Hoofddoel van de inleidende capita is om 'het verhaal van de stad', een macroveranderingsproces, te koppelen aan dat van de afzonderlijke panden, waarin op micro-niveau eveneens voortdurend beweging zit met een heel eigen ritme.
Iets meer toegespitst komt dat uit in de detailstudie over ontwikkelinggeschiedenis van de huiserven langs de grachten en binnen de claustrale immuniteiten. Dit hoofdstuk is eveneens geschreven door de stadsarcheoloog in samenwerking met de rechtshistoricus M. W. J. de Bruijn en de bouwhistoricus A. F. E. Kipp, die met zijn encyclopedische kennis over het Utrechtse woonhuis menigeen tot grote steun geweest moet zijn. Een interessant hoofdstuk over de huiserven, maar de lezer blijft ook hier wel met de vraag zitten hoe hard al de lijnen zijn op de op ruim formaat weergegeven reconstructietekeningen in werkelijkheid. Voor de auteurs moet het wel verdrietig zijn dat de afbeeldingen bij dit hoofdstuk door een redactionele omissie foutief zijn genummerd.
De kennis van het Utrechtse huizenbestand is mede door het recente onderzoek en de daaruit voortvloeiende publikaties de laatste 15 jaar enorm verdiept. De *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek* van de Gemeente Utrecht[6] is in dit verband van onschatbare waarde! Vooral door het enthousiasme en niet aflatende speurzin van de medewerkers van de onderafdeling Monumenten van de gemeente Utrecht, zoals A. F. E. Kipp en B. J. M. Klück, heeft het bouwhisto-

[6] *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht,* onder redaktie van T. J. Hoekstra en A. F. E. Kipp, verschenen over de jaren 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986 en 1987 in: *Maandblad Oud Utrecht,* jaargang 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987 en 1988. De aflevering over 1988 is verschenen als Publikatie Oud-Utrecht.

risch onderzoek, en met name het zo noodzakelijke, door tijdsdruk gepreste detailonderzoek een hoge vlucht genomen. Dat treedt vooral aan het licht in de slothoofdstukken van deel I, waarin respectievelijk aandacht wordt besteed aan de constructieve ontwikkeling van het huis, de gevels en de interieurs.
Vooral in het caput over de constructieve ontwikkeling is van die oogst aan nieuwe gegevens ruimschoots gebruik gemaakt. Het notenapparaat verklaart in deze alles. De door analyse verkregen gegevens over constructies, gebruikte materialen en toegepaste vormen worden in dit hoofdstuk aangewend om het Utrechtse huis letterlijk op maagdelijke grond 'op te bouwen' en tegelijkertijd het ontwikkelings- en veranderingsproces voor de lezer duidelijk te maken. Dat levert veel bouwhistorisch interessante en voor de samenhang relevante gegevens op.
In het hoofdstuk over 'de gevels' wordt aan de hand van voorbeelden een ontwikkeling aangegeven die voornamelijk gebaseerd is op chronologisch geordende stijlkenmerken van gevels en geveldetails. Het hoofdstuk kabbelt wat voort door het aaneensnoeren van tamelijk willekeurig aandoende voorbeelden. Bij de behandeling van de 19de en 20ste eeuw is niet meer het object, maar vormen de stijlen, scholen en architecten het richtsnoer. Het gaat dan allang niet meer over gevels, en men beperkt zich ook niet meer tot het gebied binnen de singels. Tussen de vele stijlen, blinkt de schrijfstijl in dit hoofdstuk bepaald niet uit.
Een samenvattend hoofdstuk over het interieur van het Utrechtse woonhuis sluit het Beschrijvingsdeel af. Niets is moeilijker dan een compleet overzicht te krijgen van het binnenhuis. Dit hoofdstuk begint met de verzuchting dat er zo veel verloren is gegaan en nog altijd verdwijnt. Men wijst terecht op de moeilijkheden en beperkingen van het interieuronderzoek. Maar er komt nog heel wat voor het voetlicht, dat nooit eerder in een algemeen overzicht is geplaatst. Stijl en chronologie zijn ook hier de rode draad. Het is opnieuw een verhaal over het in fragmenten beschreven huis: de vloer, de wand, de deur, de schouw, de trap en zo voort en zo verder.
Fragmentatie van de stof en een daaruit voortvloeiende dwangmatigheid in presentatie is het hoofdkenmerk van de drie slothoofdstukken. Hierin verschillen zij wezenlijk van de drie inleidende historisch-geografische capita. Een matrix mag m.i. niet meer dan een hulpmiddel zijn bij het ordenen van de stof. Zij maakt niet de dienst uit, mag geen dwangbuis worden.
Opdrachtgevers en de samenstellers waren het er van meet af aan over eens, dat de uitgave niet alleen een 'rijks', maar vooral ook een 'rijk' geïllustreerde Beschrijving moest worden, bestemd voor een tamelijk ruime doelgroep. Met 611 afbeeldingen in het Beschrijvingsdeel, alle van goed leesbaar formaat en een veelvoud aan meest kleine afbeeldingen in het als appendix toegevoegde Overzicht, is hieraan ruimschoots voldaan.
Het is bepaald geen gemakkelijke opgave geweest de huizen in het drukke stadsgewoel te portretteren. De serene rust, die van de historische opnames uitgaat en die afstraalt van de inleidende panorama's die W. C. van Dijk ruim een eeuw geleden vanaf de Domtoren vast legde (overigens jammer dat hierbij verklarende tekst ontbreekt), kan niet worden geëvenaard. De fotografen moesten nu heel wat vrije zondagen opofferen om de extra belasting van het parkerend blik voor de gevels tot aanvaardbare proporties terug te dringen. Maar een vrij

blikveld biedt ook nadelen: al was het alleen maar de trieste blik die geblindeerde etalages tot blinde ogen maakt.
Tenzij anders vermeld zijn alle meer recente opnamen in een vrij kort tijdsbestek gemaakt, namelijk na 1980 en met het zwaartepunt in de jaren 1985-1986. De uitgave wordt hierdoor een echt tijdsdocument. Het is wel jammer dat het niet mogelijk is de namen van de verantwoordelijke fotografen te koppelen aan het gepresenteerde beeld.
Aan het bouwkundig tekenwerk is veel aandacht besteed. Een uit niet minder dan negen personen bestaande groep bouwhistorici en stagiaires/tekenaars heeft een fors deel van het huizenbestand door middel van opmetingstekeningen inzichtelijk gemaakt. Daarbij komen nog tal van reconstructies, de in isometrisch perspectief weergegeven huizen en complexen en diverse kaartbeelden.
De woonhuisstudie staat of valt met goede opmetingstekeningen. De plattegronden (kelderplattegrond inclusief de werfkelders, begane grond en/of verdieping) en doorsneden zijn afgebeeld op een prettig leesbare schaal van 1 : 3000, zodat zij onderling ook goed vergelijkbaar zijn. De tekeningen zijn in bouwperioden gearceerd. Hierbij is welbewust gestreefd naar een beperking van het aantal bouwfases tot vier à vijf periodes, ook daar waar men als gevolg van diepgaander onderzoek een verfijnder beeld had kunnen geven. Uitgangspunt vormden in de meeste gevallen bestaande opmetingstekeningen, die voor deze publikatie zijn bewerkt. Hoe ingrijpend het voorhanden materiaal is gecontroleerd en bijgewerkt, wordt niet verantwoord; evenmin wordt duidelijk welke gegevevens volledig nieuw zijn en voor het eerst worden gepubliceerd. Begrijpelijkerwijs heeft men naar uniformiteit gestreefd, maar dat behoeft niet per se te leiden tot anonimiteit, mag dat zelfs niet doen, wanneer het gaat om een produkt waarbij de betrouwbaarheid van de waarnemer als borgstelling geldt voor de kwaliteit van de informatie. Een pleidooi voor een duidelijke aanduiding van herkomst en waardebepaling van het gebodene!
De bouwkundige tekening wordt nog te vaak primair gezien als een illustratie die zo goed mogelijk moet worden ingepast. Vaak is zij nog belangrijker dan de tekst, althans voor degene die in staat is de tekening juist te interpreteren. Lay-out-technisch is dan ook heel gauw te zien hoe serieus het materiaal in het boek zijn plaats krijgt. Het feit dat bij plattegronden b.v. de gevel begane gronds op dezelfde rooilijn wordt gezet met die van de werfkelder onder de straat, leidt tot onnodige verspringing en bemoeilijkt daarmee de leesbaarheid. Hoe noodzakelijk betrouwbaar meetkundig materiaal is, komt met name tot uiting op kelderniveau (het samenstel van huis en werfkelders), maar ook op de zolders waar kapconstructies onvermoede details aan het licht brengen.
Het is verleidelijk om plattegronden te kopiëren en ze in bepaalde, wat intensiever onderzochte gebieden – voor zover dat lukt – eens aan elkaar te passen. Het nodigt uit om er verder mee te experimenteren. Pas door het vele meetwerk krijgt men een idee van de adembenemende substructuur van de stad, dat volkomen unieke verschijnsel, waarop alleen Utrecht zich op een zo grote schaal beroepen kan. Dankzij een al eerder uitgevoerd opmetingsproject, waarbij delen van de stad Utrecht straats- en grachtsgewijs fotogrammetrisch zijn opgenomen en uitgewerkt door de firma De Waal, had men de beschikking over heel betrouwbare geveltekeningen, die op schaal 1 : 150 afgebeeld zijn. Deze maat-

vaste informatie heeft ook wel beperkingen, omdat foto-interpretatie toch wezenlijk ander werk oplevert dan de levende confrontatie met een object. Ondanks de kanttekeningen over de waarde die men aan de diverse tekeningen mag toekennen, levert het boek een ongekende rijkdom aan beeldinformatie.
Over het algemeen kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat de historische en kunsthistorische component het in de slothoofdstukken en in de pandsbeschrijvingen moeten afleggen tegen de bouwhistorische informatie. In de beeldspraak van het 'Utrechtse stadsmozaïek': het aandeel van de verschillende mozaïsten is niet overal nauwkeurig te traceren – onhebbelijkheid van het collectief! –, maar stilistisch is het werkstuk wel degelijk aan een bepaalde school toe te schrijven. Een school waarvan de leerlingen primair zijn opgeleid in en geboeid door de technische analyse van het oude bouwen en het benoemen van onderdelen en detailverschijnselen. Deze nuttige bezigheid leidt gemakkelijk tot doel op zich zelf. En daar is niets op tegen, mits er goed gedoseerd naar buiten toe mee wordt omgesprongen. Te ver doorgevoerd wordt het gebodene zo specialistisch, dat alleen de ingewijden 'taal en tekenen' nog verstaan. Mikt men op een groter publiek, dan is de grens van het verstaanbare en draaglijke al heel gauw bereikt. Ziet men uit naar vakgenoten, dan komt men de clan van ingewijden tegen, een gezelschap van smulpapen en criticasters.
Ik meen dat in de huizen van Utrecht die grens voor de matig geïnteresseerde buitenwacht in literair opzicht dicht wordt genaderd en soms ook wordt overschreden. Dat is geen kritiek, maar eerder een oprecht bedoelde waarschuwing voor het vervolg en voor anderen die met een vergelijkbare materie worstelen. De beide boeken bieden trouwens nog zoveel meer, zeker ook in visueel opzicht.
Toegegeven, ook deze Geïllustreerde Beschrijving in de reeks *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst* is in de eerste plaats een naslagwerk, een gebruiksboek. Maar er is niets op tegen, wanneer het behalve bij de gebruikers ook bij lezers gretig aftrek vindt.

Utrechtse studenten tussen 1815 en 1877

M. van de Vrugt

Koos Wingelaar, *Studeren in Utrecht in de negentiende eeuw* (Utrechtse Historische Cahiers 10, 1/2; Utrecht, 1989).

De belangstelling voor de geschiedenis van een universiteit beleeft een hoogtepunt bij de memorabele jaartallen. Voor de Utrechtse universiteit blijkt dit overduidelijk als we kijken naar de jaren 1736, 1836, 1936 en laatstelijk 1986. Dit fenomeen doet zich bovendien niet alleen voor bij nog steeds bestaande instellingen van hoger onderwijs, maar ook bij universiteiten die reeds meer dan honderd jaar geleden werden opgeheven. Zo werd in Friesland de in 1585 gestichte en in 1811 opgeheven Franeker universiteit in 1985 uitgebreid herdacht. Naast de gebruikelijke feestelijkheden en het wetenschappelijk programma werd ook een bundel uitgebracht. Aan deze bundel onder redactie van G. Th. Jensma, F. R. H. Smit en F. Westra, die in Leeuwarden in 1985 verscheen, werkten maar liefst 34 auteurs mee. Een indicatie voor de toegenomen belangstelling voor het onderwerp universiteitsgeschiedenis?
De algemene belangstelling voor de universiteitsgeschiedenis is zeker geen uniek Nederlands verschijnsel. Eerder zou misschien het tegendeel betoogd kunnen worden, namelijk dat de interesse van Nederlandse historici voor dit genre in het buitenland gewekt is. In 1965 is de 'Commission internationale pour l'histoire des universités' opgericht. In 1983 volgde in Nederland de oprichting van de werkgroep voor universiteitsgeschiedenis, die tevens de zorg draagt voor de uitgave van het bulletin *Batavia Academica* (1983-). In dit mededelingenblad, dat steeds aantrekkelijker wordt, verschijnen artikelen, mededelingen, die voor de bestudering van de universiteitsgeschiedenis van belang kunnen zijn, en verslagen van bijeenkomsten en congressen alsmede verslagen van de werkgroep universiteitsgeschiedenis zelf. Het ademt de sfeer die ook in het voor Nederland trendzettende proefschrift van W. Th. M. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués 1575-1814* (Amsterdam, 1981) wordt gevonden. De invloed van de Franse school van de Annales valt duidelijk te herkennen, zowel wat betreft het thema: de universiteitsgeschiedenis, als wat betreft de methode: de kwantitatieve. Tabellen, grafieken en kaarten komen veelvuldig voor en zijn gewoonlijk voorzien van een nauwkeurige verantwoording over de gevolgde berekeningswijzen. Bij dit alles wil men zeker de meer kwalitatieve geschiedbeoefening niet uit het oog verliezen en wordt gestreefd naar een harmonieuze combinatie van beide methoden.
In de inleiding tot de Franeker bundel suggereert G. Th. Jensma dat de gelijke aandacht voor de verhouding universiteit-maatschappij en de wetenschapsbeoefening het kenmerk zal zijn van de toekomstige universiteitsgeschiedenis. In de bundel is het accent wellicht wat meer gevallen op de verhouding universi-

teit-maatschappij. J. A. H. Bots, W. Th. M. Frijhoff en H. de Ridder-Symoens b.v. laten met behulp van serieel onderzoek zien hoe tussen 1600 en 1800 de Franeker studentenpopulatie geleidelijk aan haar cosmopolitisch karakter verloor en veranderde in een provinciaal Noordnederlands publiek.
In andere werken valt de nadruk meer op de wetenschapsbeoefening, zoals b.v. in het proefschrift van mevrouw J. Roelevink uit 1986. Dit boek *Gedicteerd Verleden* vormt, hoewel een deel II in het vooruitzicht wordt gesteld, een in zichzelf afgerond geheel. Het past in de rij van werken waarin wetenschap en onderwijs worden bestudeerd in hun relatie tot de samenleving. Het onderwerp – de historie van het geschiedenisonderwijs – een onderwerp op het raakvlak van universiteitsgeschiedenis en historiografie, wordt beschreven vanuit de gegevens van één universiteit, de Utrechtse, om recht te kunnen doen aan de complexe werkelijkheid van het geschiedenisonderwijs. In tegenstelling tot de ons omringende landen was het in Nederland goed gebruik – en ook de huidige studenten houden deze gewoonte nog in ere – dat de studenten alles opschreven wat de hoogleraar zei. Of dat althans poogden! Hun collegedictaten, waarvan mevrouw Roelevink er 166 bestudeerde, vormen dan ook een unieke bron om behalve de inhoud van het onderwijs ook het leerproces in de collegezaal te leren kennen.
Van een wat ander karakter zijn de boeken die in 1986 uitgekomen zijn ter herinnering aan het feit dat de universiteit van Utrecht in dat jaar 350 jaar bestond. Allereerst moet dan het grote officiële gedenkboek *Tussen ivoren toren & grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit 1936-1986* onder redactie van H. W. von der Dunk, W. P. Heere en A. W. Reinink genoemd worden. Dit boek vormt in vele opzichten het vervolg op het tweedelige gedenkboek dat onder redactie van G. W. Kernkamp in 1936 over de voorafgaande driehonderd jaar Utrechtse universiteitsgeschiedenis is verschenen. Het boek uit 1986 is wel in een geheel andere toon gezet dan de wat plechtstatige toonzetting die in 1936 nog de meest gepaste leek. De vele foto's, niet alleen van plechtigheden en hoogwaardigheidsbekleders, maar vooral van de situaties van alledag, getuigen van deze verandering. Daarnaast is er een apart hoofdstuk gewijd aan de studentenbeweging, die een korte periode als aparte kracht haar stempel drukte op de universitaire wereld. Schaalvergroting en specialisme, bureaucratisering en anonimiteit, planning en reglementering, dat zijn de woorden die zich opdringen bij het lezen van dit gedenkboek. Wil men meer dan een globaal inzicht verwerven in de ontwikkeling van onderwijs en wetenschap in een bepaald vakgebied, dan is dit gedenkboek als bron onvoldoende en is detailstudie nodig. Veel onderzoek is echter nog niet verricht.
Voor de faculteit der diergeneeskunde kan gewezen worden op het werk *Van Gildenstein naar Uithof: 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht,* deel I 1971, deel II 1981, onder redactie van C. Offringa. Voor de juridische faculteit op *Rechtsgeleerd Utrecht,* onder redactie van G. C. J. J. van den Bergh, J. E. Spruit en M. van de Vrugt. Dit laatste werk, dat sterk biografisch getint is, kent echter een andere tijdsafbakening. Het beslaat de gehele periode 1636-1986, maar binnen dat tijdsbestek wordt slechts een elftal hoogleraren besproken. Wel is daarbij zowel aan hun wetenschappelijk werk als aan hun maatschappelijk functioneren aandacht besteed. Ook op het gebied van het onderzoek naar de ontwikkeling van de rechtswetenschap en het juridisch onder-

wijs blijft nog veel te doen. Wel kan in dit verband gewezen worden op de onder auspiciën van de Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen verschenen en nog te verschijnen delen in de reeks *Geschiedenis van de Nederlandse Rechtswetenschap*. Ter voorbereiding van de moeilijkst te schrijven delen, te weten die over de geschiedenis van het Romeinse recht en zijn ontwikkeling, worden nu bibliografieën vervaardigd van de werken van de juridische hoogleraren werkzaam aan de 'Nederlandse' universiteiten. Deze overzichten lopen over de periode tussen de datum van oprichting van de afzonderlijke universiteiten en 1811. Het Leidse deel, vervaardigd door R. Feenstra en M. Ahsmann, is reeds verschenen. Het Utrechtse deel, waaraan naar alle waarschijnlijkheid het Franeker deel zal worden toegevoegd, lijdt aan geboorteproblemen, die – naar het zich laat aanzien – op niet al te lange termijn kunnen worden overwonnen.

Het cahier dat door Koos Wingelaar is geschreven laat zich in het beschreven panorama weer op een geheel andere plaats inpassen. De reeks 'Utrechtse Historische Cahiers' wordt sinds 1980 uitgegeven vanwege het Instituut voor Geschiedenis te Utrecht en is bedoeld als een forum voor goed vakwerk van staf en (doctoraal)studenten dat elders niet direct gepubliceerd kan worden. De reeks – waarop men zich kan abonneren – toont door de scala van onderwerpen dat erin aan de orde is gekomen, het wijde onderzoeksterrein van Clio in Utrecht en de kwaliteit van haar dienaren.

In de inleiding tot zijn onderzoek, *Studeren in Utrecht in de negentiende eeuw*, formuleert Wingelaar zijn onderzoeksvragen. Dat zijn er vier die hij afleidt van de centrale vraag: 'Hoe was de ontwikkeling van het hoger onderwijs en met name van de Utrechtse universiteit en haar studenten in de periode 1815-1877'. Samengevat luiden zijn onderzoeksvragen als volgt: hoe was het wettelijk kader; wat was de aard en de doelstelling van het universitair onderwijs; hoe was de ontwikkeling van het totaal aantal studenten in Nederland en hoe verhielden zich de Utrechtse cijfers tot de landelijke? En tenslotte: is het mogelijk zicht te krijgen op de geografische achtergronden, het studieverloop en de maatschappelijke carrière van de Utrechtse studentenpopulatie? De tijdsafbakening van deze studie wordt bepaald door de voor het onderwerp relevante wetgeving. In casu door het in 1815 tot stand gekomen zogenoemde Organiek Besluit voor het gehele hoger onderwijs en de Hooger-Onderwijswet uit 1877, die dit Besluit verving. Voorts wordt een verantwoording gegeven voor de gekozen methode van materiaal verzamelen. Ter beantwoording van de laatste onderzoeksvraag wordt niet de gehele populatie onderzocht, doch slechts gewerkt met een steekproef uit drie jaargangen, te weten studenten die ingeschreven waren in de jaren 1815, 1830 en 1845. Hoewel de auteur zelf aangeeft dat bij een vijftienjarige interval ook de jaargangen 1860 en 1875 besproken hadden behoren te worden, blijft onduidelijk waarom dit niet gebeurd is.

Het onderzoek is kwantitatief en nogal feitelijk van aard. De wisselwerking tussen maatschappij-universiteit en student komt niet overal even duidelijk uit de verf en de verklaring die wordt gegeven van bepaalde uitkomsten van het cijfermateriaal is soms wel erg sober en algemeen. Opkomend nationalisme b.v. als verklaring voor de zich sluitende grenzen, met als gevolg dat vrijwel geen buitenlandse studenten in de negentiende eeuw meer in Nederland studeren. Hoewel de inhoud van het onderwijs in dit onderzoek niet aan de orde komt, had

Cornelio Adriano van Crsschüt
Rectore,
sua nomina curibus Academicis
adscripserunt

A. 1830.

d. 29 m. Martii	Cornelis Post Filensis	Math et Ph. nat Stud
eod.	Ludovicus Henricus Schotsman ex pago Noordwykerhout.	Lit Stud. Th. causa
eod.	Johannes Conradus Hentzepeter ex pago Drempt.	Lit Stud Th. causa
d. 2 Aprilis	Jacobus van Rossum ex pago Asch.	Math & Ph. nat. Stud. Med. caus.
1 Aprilis 1830	Arlanus Robert Nicolai d'Abo ~~Amstelodamensis~~	Lit Stud Jur causa
16 April: 1830.	Carolus van der Goes Rendsburgensis	Lit Stud Juris causâ
19 April 1830.	Arnoldus Marinus Snouck Hurgronje Medioburgensis	Lit. Stud. Theol. causâ
22 April 1830.	Otto Brast Bussum ex Pago Traiectensi	Lit. Stud. Jurisp. caus.
eod. die.	Georgius Gulielmus Stamler Amstelodamensis	Theol. Stud.
18 Mai	Dirk Frederik van der Bent.	Med. Dr
19 Mai.	Marie Petrus Abraham Van Meers	

Bladzijde uit het inschrijvingsregister van studenten aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1830. Rijksarchief Utrecht.

in dit kader m.i. voor de juridische faculteit toch op een vakinhoudelijk aspect gewezen kunnen worden dat direct met de gegeven vage aanduiding – opkomend nationalisme – samenhangt, nl. dat door de invoering van nationale wetboeken in de landstaal overal in Europa het onderwijs in de rechtsgeleerdheid een nationaal karakter kreeg en dat het daarmee zijn nut voor een buitenlander verloor. Interessant in dit verband is het gegeven dat het aantal buitenlandse studenten in de theologie in Utrecht – anders dan in Leiden en Groningen – gelijk bleef. De reden voor dit gelijkblijven wordt gezocht in het bestaan van het Stipendium Bernardinum, een fonds dat buitenlandse studenten in staat stelde in Utrecht theologie te studeren. De studenten in de theologie zijn verder nog verantwoordelijk voor een ander opmerkelijk fenomeen dat zelfs op de achterflap van het cahier wordt genoemd. In de onderzochte periode studeerde aan de Utrechtse universiteit een niet onaanzienlijk aantal studenten dat afkomstig was uit de lagere sociale milieus. Het betreft hier in hoofdzaak theologen in spe en, daar de theologische faculteit numeriek met de juridische het beeld bepaalt, gaat deze specifieke karakteristiek van de doorsnee student in de theologie, zij het in mindere mate, voor de gehele populatie gelden.
Een aantal bekende meningen over de beroepsperspectieven en de geografische herkomst van studenten wordt in dit onderzoek bevestigd. De rechtenstudie was, wat wel genoemd wordt, een 'general career study', die ruime (financiële) perspectieven opende. Het middeleeuwse tweeregelige versje over de vooruitzichten van artsen en juristen lijkt in de negentiende eeuw nog niet aan actualiteit te hebben ingeboet:

'Rijkdom geeft Galenus en de wet van Justiniaan
uit andere studie win je slechts kaf, uit deze louter graan'.

De drie universiteiten die Nederland rijk was in de periode 1815-1877, Leiden, Utrecht en Groningen, hadden ieder hun eigen recruteringsgesbied. Voor Leiden was dat in hoofdzaak het westen des lands, voor Groningen de noordelijke provincies en voor Utrecht het resterende deel. De gunstige ligging van de Domstad versterkte haar concurrentiepositie. Voor de universiteit van Utrecht was bovendien in sterke mate sprake van wat omschreven wordt als autorecrutering, dit wil zeggen dat de studenten, voor zover zij uit de provincie Utrecht afkomstig waren, in sterke mate uit de stad Utrecht stamden. Voor Leiden en Groningen is dit aspect door de auteur niet nader onderzocht, doch hij veronderstelt dat het ook daar een belangrijke rol gespeeld heeft. Voor Groningen lijkt deze veronderstelling niet ongeloofwaardig, doch voor Leiden wel. Dit komt omdat de verklaring die voor dit verschijnsel wordt gegeven, nl. in de eigen stad studeren drukte de kosten, als enige verklaring niet overtuigend is. Gelet op de sociale achtergrond van de meerderheid van de studenten kan het kostenaspect niet zo'n doorslaggevende rol gespeeld hebben. Een aanvullende en wellicht belangrijker verklaring dringt zich op. In Holland vallen het bestuurlijk (Den Haag), het academisch (Leiden) en het economisch (Amsterdam) zwaartepunt niet samen. Bovendien bevonden zich aldaar nog een aantal andere niet onbelangrijke steden. In Utrecht ligt dat anders. Als we ons afvragen waar in het Sticht de betere posities te vinden zijn, dan is het antwoord: in de stad Utrecht zelf. Dit geldt voor de meeste beroepscategorieën maar zeker

voor bestuur, rechten, kerk, medicijnen en onderwijs. Wonen en werken waren in de negentiende eeuw nog niet zo van elkaar gescheiden als tegenwoordig. Dus woonden de ouders van een belangrijke groep potentiële studenten niet in Amersfoort en Rhenen, plaatsen die op het gebied van banen weinig te bieden hadden, maar in Utrecht. De plaats waar de zonen veelal ook zullen gaan studeren.

Tot slot nog een enkele opmerking over de juridische repetitor. Dit fenomeen wordt, o.m. door mij, in navolging van de rectores die daarover klachten hebben geuit, genoemd als een oorzaak voor het feit dat juristen zich slecht inschrijven. De auteur van het cahier twijfelt aan de juistheid van deze opvatting. Uit zijn onderzoek blijkt dat ruim de helft van de juridische studenten zich jaar op jaar liet inschrijven. De overigen deden dat alleen voor het afleggen van examens. De klacht over de mate van inschrijving was dus kennelijk niet ongegrond. Nu zegt het zich beperkt inschrijven op zich nog niets over de wijze waarop deze studenten zich voorbereidden op de examens, wel of niet met behulp van een repetitor. Een citaat uit de *Utrechtsche Studenten Almanak* voor 1823, waarin drilmeesters of dissertatiemakers als een verschijnsel uit het verleden worden afgedaan, kan niet als bepalend voor de gehele onderzoeksperiode worden aangemerkt. Als belangrijkste argument tegen het voortbestaan van het instituut van de repetitor noemt Wingelaar de verhouding publieke/private promoties. Het overgrote deel van de promoties was privaat en daarvoor gold als eis dat de promovendus ten minste drie jaar na het behalen van het kandidaats aan de juridische faculteit moest hebben gestudeerd, dat wil zeggen ingeschreven moest zijn geweest. Gelet op het grote verschil in kosten tussen de publieke en de private promoties kan het zonder meer de moeite geloond hebben zich ten minste drie jaar in te schrijven. De overige jaren van de studie, die gemiddeld meer dan zes jaar duurde, kan men dan nog de hand met de inschrijving gelicht hebben. Op de vraag: studievoorbereiding met of zonder repetitor, geven deze gegevens geen antwoord. Voorlopig blijft het dus varen op het kompas van de rectores. Het fenomeen van de juridische repetitor roept een aantal interessante vragen op – ook op vakinhoudelijk gebied – die op beantwoording wachten.

Het cahier *Studeren in Utrecht in de negentiende eeuw* biedt overzichtelijk gepresenteerd veel feitenmateriaal en een gedegen overzicht van de relevante literatuur, die met kritische zin gelezen is. Dat deze studie gepubliceerd is, is niet alleen voor de auteur verheugend, maar voor een ieder die belangstelt in de ontwikkeling van de Utrechtse universiteit in de negentiende eeuw.

Kroniek over het jaar 1988

G. J. Kylstra-van der Eijk

januari

1 In 1987 is het inwonertal van de provincie Utrecht toegenomen met 9.423 tot 965.148. Het inwonertal van de stad Utrecht is voor het eerst sinds 1980 weer gegroeid en wel met 213 tot 229.498 personen.

1 De brandweer moest in 1987 in Utrecht 2526 maal uitrukken, dat is 98 maal meer dan in 1986. In Amersfoort rukte de brandweer 916 maal uit, dat is 49 keer minder dan in 1986.

1 De werkloosheid in de provincie Utrecht is over het jaar 1987 gestegen tot 39.336 personen, dat is 12,3% van de beroepsbevolking. Voor mannen is het aantal 23.131, voor vrouwen 16.205 werklozen.

1 De gemeentearchivaris van Utrecht, dr. J. E. A. L. Struick treedt vervroegd uit. Hij wordt opgevolgd door drs. I. W. L. A. Caminada.

3 Voor het cultureel centrum De Speeldoos te Baarn wordt het door de Amsterdamse beeldhouwer Arie Teeuwisse vervaardigde beeld Arlechino onthuld.

6 Ing. P. A. D. H. Diepenhorst wordt als burgemeester van Maartensdijk geïnstalleerd.

11 Wethouder drs. W. P. C. van Willigenburg van Openbare Werken opent in het Gemeentelijk Informatie Centrum Utrecht de tentoonstelling 'De gemeente Utrecht en riolering'.

12 Met het opheffen van de veenderijfondsen en de verdeling van de gelden aan de grondeigenaren komt er een einde aan vier eeuwen gereglementeerde vervening in de provincie.

13 Mr. R. B. M. Berger wordt geïnstalleerd als hoofdofficier van justitie te Utrecht als opvolger van de naar Rotterdam vertrokken mr. A. Herstel.

13 In de Pieterskerk te Utrecht wordt de gedichtenbundel *Utrecht in wolken en skeletten* van Charles van Leeuwen met tekeningen van Tom Eyzenbach gepresenteerd.

18 Tot inspraak-coördinatrice van de provincie Utrecht is benoemd H. Witbraad-Wiltink.

18 Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het gereformeerde bejaardentehuis De Lichtkring verschijnt het door A. H. J. Horjus geschreven boekje *Leve de Lichtkring*.

1 januari *Foto: Gem. Fotodienst neg. nr A 123.11*

20 In het in 1921 door de architect J. Crouwel gebouwde voormalige anatomische laboratorium van de diergeneeskundige faculteit van de Rijksuniversiteit Utrecht aan de Bekkerstraat wordt het Provinciaal Jeugdtheater Platform geopend met de première van 'Uilenspiegel'.

22 De gereformeerde wijkgemeente Zuid/Oost neemt het nieuwe kerkcentrum aan de Gansstraat te Utrecht in gebruik. Dit centrum is gebouwd op de plaats van de afgebroken Zuiderkerk.

22 Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Stichting voor Esthetische Vormgeving Artibus wordt in de Crediet- en Effectenbank aan de Kromme Nieuwegracht te Utrecht een tentoonstelling van werk van leerlingen geopend.

25 De Boerderijenstichting Utrecht, die zich inzet voor het behoud van de karakteristieke verschijningsvormen van de Utrechtse boerderijen en hun erven, wordt opgericht.

27 In het gemeentehuis van Breukelen presenteert de pas ingestelde Begeleidingscommissie Ondersteuning Musea zich aan de vertegenwoordigers van de musea en de historische verenigingen in de provincie Utrecht.

28 In het hoofdbureau van politie aan de Kroonstraat te Utrecht opent wethouder Van Willigenburg een fototentoonstelling ter gelegenheid van het éénjarig bestaan van de milieupolitie.

31 De Utrechtse beeldhouwer Pieter d'Hont reikt voor de eerste maal de naar hem genoemde, op 24 april 1987 ingestelde, prijs uit aan de Nijkerkse beeldhouwer Wouter Bouwman.

februari

2 De collectie van het Nederlands Spoorwegmuseum wordt uitgebreid met een seinhuis van de Staatsspoorwegen uit 1900. Het is afkomstig uit Elst in Gelderland.
3 Op 79-jarige leeftijd overlijdt in Tull en 't Waal de in Utrecht geboren surrealistische schilder J. H. Moesman.
3 Staatssecretaris drs. E. Heerma van Volkshuisvesting geeft samen met wethouder M. M. Andriessen-Brockman het officiële startsein voor de bouw van 132 huurwoningen in de sociale woningbouw op het Hamburgerterrein aan de Leidsche Rijn te Utrecht.
4 Wethouder C. Pot van Onderwijs houdt in de Stadsschouwburg te Utrecht de gemeentelijke instelling voor basiseducatie ten doop, die het onderwijs aan volwassenen die onvoldoende scholing hebben gehad, moet bundelen.
6 Minister drs. J. de Koning van Sociale Zaken opent een onderwijsprojekt over relaties en sexualiteit, getiteld 'Samen Leven', speciaal gericht op leerlingen uit het voortgezet onderwijs.
7 Wethouder drs. F. Asselbergs van Ruimtelijke Ordening opent in De Zonnehof te Amersfoort de expositie 'Een veranderend Stadsbeeld' over Amersfoort vroeger, nu en in de toekomst.
11 De Stichting Huisorgel Collectie wordt opgericht. De stichting zet zich ervoor in om in de Pieterskerk te Utrecht een groot aantal huisorgels te verzamelen.
12 In het Centraal Museum te Utrecht wordt de tentoonstelling '7 maal 4 × 4' geopend van panelen gemaakt door Utrechtse kunstenaars voor het Shaffytheater in Amsterdam.
12 Milieugedeputeerde ir. G. van Wijnbergen heropent de in 1979 gesloten vuilstortplaats in Maarsbergen, nu voor de winning van methaangas.
15 Gedeputeerde Van Wijnbergen start in Leusden een proefprojekt voor de inzameling van chemisch afval dat overblijft bij bouwwerkzaamheden.
16 Met de derde Nicolaas van der Mondelezing die prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll in een volle Pieterskerk houdt over de Romaanse kerken van Utrecht, gaat de manifestatie 'Utrecht, Middeleeuwse Kerkenstad' officieus van start.
21 De in 1974 aan de noordkant van het Vredenburg door de gemeente Utrecht aangebrachte luifels worden wegens hun slechte staat weggehaald.
24 Tijmen Kater, die 25 jaar secretaris was van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging, ontvangt bij zijn aftreden uit handen van wethouder Van Willigenburg de Maartenspenning van de stad Utrecht.
25 Wethouder Pot start het spijbelopvangprojekt 'Tijdelijke Opvang Voortijdige Schoolverlaters' aan de Voortrekkersdreef te Utrecht.
25 In park De Vechtzoom te Utrecht wordt een beeld van de Maarssense kunstenares Elselien de Graaf geplaatst, voorstellende drie naar het jeu de boulesspel kijkende figuren.
25 Loco-burgemeester Pot van Utrecht installeert Hans Kroon als raadslid voor de P.P.R. als opvolger van de onlangs afgetreden Mar Dekker.
26 Ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van de biologiewinkel van de

Rijksuniversiteit Utrecht verschijnt het door deze instelling en de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken samengestelde *Utrechts Singelboek*.

29 Met de ondertekening van de samenwerkingsovereenkomst tussen de elektriciteitsbedrijven van Noord-Holland, Amsterdam en Utrecht wordt het nieuwe energieproduktiebedrijf UNA officieel een feit.

maart

1 Er wordt begonnen met de verbouw van de Sint Martinuskerk aan de Oudegracht te Utrecht waarin 37 appartementen opgenomen zullen worden.

1 maart *Foto: Gem. Fotodienst neg. nr C III 1.22*

2 Het, naar het voorbeeld van één van de paleizen in de verboden stad te Peking gebouwde, hotel Oriental Palace te Breukelen wordt officieel geopend.

4 In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Helse en hemelse vrouwen' geopend.

4 Op 80-jarige leeftijd overlijdt A. F. Wolff, de oprichter van het bedrijf dat in Utrecht sinds 1939 bijna alle bioscopen beheert.

11 Bekend wordt dat in het Willem Arntsz Huis aan de Lange Nieuwstraat te Utrecht het nieuw op te richten Museum Geestelijke Gezondheidszorg zal worden gevestigd.

11 Het voormalige Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats, waarin een gedeelte van het Utrechts Conservatorium is ondergebracht, wordt grotendeels door brand verwoest. Daarbij gaat ook een aantal zeer kostbare muziekinstrumenten verloren.

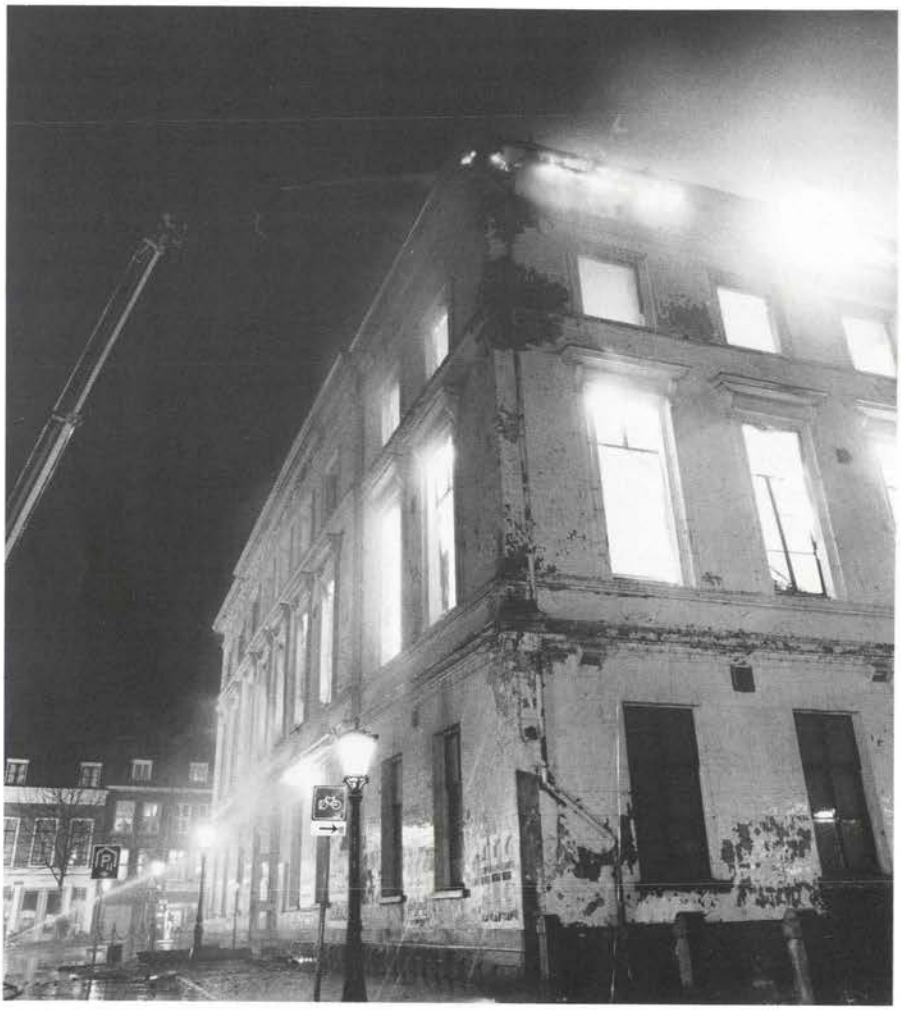

11 maart *Foto: Gem. Fotodienst neg. nr B 8971.E*

14 Na 132 jaar elders gestaan te hebben wordt de vishal van Amersfoort weer op zijn oorspronkelijke plaats, de Kortegracht, geplaatst.
16 Drs. J. J. F. M. Westra wordt geïnstalleerd als burgemeester van Vleuten-de Meern als opvolger van mr. H. A. C. Middelweerd, die met pensioen ging.
19 In het gebouw Artishock, het voormalig klooster van Sint Jozef, te Soest wordt een Oudheidkundig Museum geopend.
21 Milieugedeputeerde Van Wijnbergen en de Utrechtse wethouder Van Willigenburg maken een begin voor de aanleg van een grenenhouten geluidswal langs rijksweg 722 en de A 12 vanaf Tolsteeg tot het Merwedekanaal.
23 De ex-wethouder van Utrecht mr. H. H. W. Kernkamp en het raadslid J. M. de Jong hebben de eerste Gouden Giraffe gekregen, een door de afdeling Utrecht van de Dierenbescherming ingestelde prijs, voor hun onlangs verschenen nota *Beestachtig,* over de positie van dieren in de stad.
23 Mevrouw M. E. J. Lubbers-Hoogeweegen, de echtgenote van de minister-president, opent het nieuwe hoofdkantoor van de Stichting Kinderopvang Nederland aan de Europalaan te Utrecht.
25 Ter gelegenheid van de 352e Dies Natalis van de Rijksuniversiteit Utrecht worden eredoctoraten verleend aan de schrijfster Hella Haasse en de natuurkundige prof. dr. I. Sick.
25 Drs. M. W. M. Vos-van Gortel, burgemeester van Utrecht, opent het nieuwe gebouw van de RIAGG aan de Tolsteegsingel.
29 Een groep van 45 jongeren blokkeert de hoofdingang van het Utrechtse stadhuis om daarmee te protesteren tegen de plannen van de regering de sociale uitkeringen en studiebeurzen te verlagen.

april

6 Bekend wordt dat de op een na oudste amateurtoneelvereniging van Utrecht, de Rederijkerskamer Nicolaas Beets, na 78 jaar wegens teruglopend ledental is opgeheven.
8 Burgemeester Vos opent het aan het Westplein te Utrecht gebouwde hotel Scandic Crown.
9 In aanwezigheid van de ambassadeurs van diverse Afrikaanse landen opent wethouder F. H. van der Sluijs het Afrikaans Cultureel Centrum aan de Plompetorengracht te Utrecht.
12 Ter gelegenheid van het feit dat het ontwerp voor het Wilhelminapark te Utrecht 100 jaar geleden door Henri Copijn werd gepresenteerd, wordt in het park een Copijnboom geplant en wordt het boek *Parken in Utrecht* gepresenteerd.
14 Het voormalig lid van Gedeputeerde Staten ir. J. D. Hoepelman wordt directeur van de Pegus, als opvolger van ir. F. de Ruiter.
14 Bij zijn afscheid als voorzitter van de Kring van Utrechtse Ondernemingen ontvangt H. R. Bredero de zilveren stadsmedaille.
15 Burgemeester Vos opent in de Crediet- en Effectenbank aan de Kromme Nieuwegracht te Utrecht de tentoonstelling 'Oude kerken, nieuwe luister'.
15 Op het Hobbemaplein, bij de Jan van Scorelstraat, te Utrecht wordt het

12 april *Foto: Gem. Fotodienst neg. nr B 9019.J*

door de Amsterdamse beeldhouwer Herman Janzen vervaardigde beeld van de schilder Jan van Scorel geplaatst.

16 Gedeputeerde J. Hoekstra van Cultuur opent de geheel gerestaureerde molen De Windotter te IJsselstein.

20 Bij uitgeverij Matrijs verschijnt het boekje *De Plek,* waarin 21 Utrechters vertellen over hun meest dierbare plekje in de stad.

21 Drs. B. Wallet, predikant van de Mattheüskerk in Oog in Al te Utrecht, wordt gekozen tot voorzitter van de Hervormde Synode.

21 De Utrechtse gemeenteraad gaat akkoord met het voorstel van burgemeester en wethouders om *f* 200.000,– beschikbaar te stellen voor de financiering van het project 'Wonen' boven winkel's, teneinde het wonen in de binnenstad te stimuleren.

22 Met de opening van de tentoonstelling 'Het Agnietenklooster (thans Centraal Museum) te Utrecht' begint het Centraal Museum de festiviteiten rond zijn 150-jarig bestaan.

23 In het Stadsmuseum Woerden worden de expositie van werk van hedendaagse Woerdense kunstenaars en de overzichtstentoonstelling van etsen van Hermanus van Swanevelt geopend.

23 Ter gelegenheid van de landelijke bibliotheekdag verschijnen er twee literaire wandelgidsen voor de Utrechtse binnenstad, één voor kinderen en één voor volwassenen.

27 Minister drs. E. H. T. M. Nijpels van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Orde-

ning en Milieubeheer stelt het geautomatiseerde vastgoedsysteem van het Utrechtse kadaster aan het Herculesplein officieel in werking.

30 In de Oudheidskamer Vreeswijk wordt een tentoonstelling geopend over de bouw, 50 jaar geleden, van de Beatrixsluis.

mei

2 Vijf maanden later dan gepland wordt, na vele tegenslagen, door wethouder drs. R. M. ten Cate-Dhont van Sociale Zaken een 30 meter hoge windmolen op het terrein van het GEB aan de Nijverheidsweg te Utrecht in gebruik gesteld.

3 De AMEV-prijzen voor het milieu worden door wethouder Van Willigenburg uitgereikt aan de Stichting Vogelopvang Utrecht, de Bijenhoudersvereniging Utrecht en het Milieu Informatie Centrum Utrecht.

2 mei *Foto: Gem. Fotodienst neg. nr B 9067.J*

3 In het Provinciehuis aan het Achter Sint Pieter te Utrecht worden de Stichting Publikaties Oud-Utrecht en haar eerste uitgave de *Provinciale Archeologische Kroniek* gepresenteerd.

5 Bij Slot Zeist wordt aan gedeputeerde J. Hoekstra het door Saskia Bongaerts samengestelde boekje met zes fietsroutes langs de musea in de provincie en één wandelroute langs de musea in de stad Utrecht aangeboden.

7 Ter gelegenheid van haar eerste lustrum opent de afdeling Utrecht van het Instituut voor Natuur- en Milieu-educatie een natuurpad in de wijk Overvecht.

7 Met een rolstoelmarathon van Leersum naar Utrecht wordt een begin gemaakt met de verhuizing van het revalidatiecentrum De Hoogstraat van Leersum naar de nieuwe behuizing in Utrecht, die deze maand een feit moet worden.

8 Aan het Rotsoord wordt het terrein van Vogelopvang Utrecht officieel in gebruik genomen.

9 Met het onthullen van een plaquette opent burgemeester Vos de nieuwbouw van het projekt Kruisstraat te Utrecht.

9 Te Amsterdam overlijdt op 74-jarige leeftijd de musicus Johan van den Boogert; hij was van 1958 tot 1979 directeur van het Utrechts Conservatorium.

9 Ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de Amersfoortse Lutherse Gemeenschap verschijnt een door Henk Poots geschreven herdenkingsboek.

14 In de Domkerk te Utrecht wordt een tentoonstelling geopend van aquarellen die de Zwolse schilder Johan Grabijn maakte van de Utrechtse kerken vanuit dezelfde positie als vanwaaruit Pieter Seanredam deze schilderde.

15 Ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van Dierenpark Amersfoort wordt in het park de tentoonstelling 'Futari' geopend met o.a. dierplastieken van Kees Ouwens en Jits Bakker.

15 In de Nicolaïkerk te Utrecht wordt de tentoonstelling 'De Nicolaïkerk, een monument met vele gebruikers' geopend.

19 Met de ingebruikneming van de nieuwe loketten wordt de eerste fase van de herinrichting van de hal van het Centraal Station te Utrecht afgesloten.

20 In het Diocesaan Pastoraal Centrum Dijnselburg te Zeist wordt door kardinaal Simonis een bronzen borstbeeld van de vorig jaar overleden kardinaal Alfrink onthuld.

20 Op 73-jarige leeftijd overlijdt dr. J. Spaander; hij was van 1950 tot 1979 directeur van het Rijksinstituut voor de Volksgezondheid en Milieuhygiëne.

25 Wethouder Pot onthult op het Utrechts Buitencentrum te Oldebroek het ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan door Marijke van Os vervaardigde kunstwerk, getiteld Schuitje varen, theetje drinken.

26 Als waarschuwingsaktie tegen de voorgestelde halvering van het aantal arbeidsplaatsen gaat het personeel van het Bureau van de Utrechtse Universiteit in staking.

26 Bij de viering van het 60-jarig bestaan van de Utrechtse Klokkenspel Vereniging ontvangt burgemeester Vos de delen 2 en 3 van de *Utrechtse Beiaardboeken*.

27 In de binnentuin van het Bartholomeus Gasthuis te Utrecht wordt een door de ondernemersvereniging Lange Smeestraat aangeboden zonnewijzer overgedragen aan de bewonerscommissie van het onlangs verbouwde bejaardentehuis.

27 Bij zijn afscheid als geneesheer-directeur van het centrum voor reactivering en verpleging Albert van Koningsbruggen ontvangt dr. J. A. Stoop de Speld van de stad Utrecht.

27 Ir. T. van Hoogevest ontvangt de Archinormprijs 1988 uit handen van de vorige winnaar, Mart van Schijndel, voor het werk dat zijn bureau heeft verricht voor de restauratie van de vijf Hervormde Utrechtse binnenstadskerken.

juni

2 Minister van Justitie mr. F. Korthals Altes opent de beurs 'Informatie door Communicatie' die is georganiseerd door de Politie Verbindings Dienst.

2 Het is 75 jaar geleden dat de Holy Trinity Church aan de Van Limburg Stirumstraat te Utrecht werd ingewijd.

16 juni *Foto: Drukkerij De Boer-Cuperus*

9 Ir. T. van Hoogevest ontvangt het eerste exemplaar van een door Jo van Staveren geschreven boekje, getiteld *De Dom* met een beschrijving van de Domkerk te Utrecht.

9 In de Jacobikerk te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Kluizenaressen in Utrecht' geopend.

11 Statenlid G. Geitenbeek opent op het industrieterrein Lageweide een project dat is opgezet voor twaalf autosloperijen die vroeger op het woonwagenkamp De Huppel werkten.

16 De Utrechtse gemeenteraad besluit een ombudsman aan te stellen om klachten van burgers over het functioneren van het gemeentelijk apparaat te behandelen.

16 De vertrekkende gemeentesecretaris van Utrecht drs. C. J. N. Versteden wordt opgevolgd door de uit Nieuwerkerk aan de IJssel komende drs. A. Vermeulen.

16 Gedeputeerde Hoekstra en burgemeester mr. G. J. de Graaf van Leersum stellen een fiets/wandelroute langs de ongeveer 50 grafheuvels van de Utrechtse Heuvelrug in gebruik.

16 Door het luiden van een scheepsbel stelt de commissaris van de koningin, jhr. drs. P. A. C. Beelaerts van Blokland, de nieuwe drukpers van drukkerij De Boer-Cuperus BV in werking; tevens overhandigt hij aan jhr. C. J. Boreel, directeur van de drukkerij, het Certificaat Produktbewaking.

17 In aanwezigheid van koningin Beatrix wordt de laatste van de vijf gerestaureerde Middeleeuwse kerken in Utrecht, de Domkerk, door de architect ir. T. van Hoogevest overgedragen aan de Hervormde Gemeente. Dit is tevens het officiële startsein voor de manifestatie 'Utrecht, Middeleeuwse Kerkenstad' die tot november 1988 zal duren.

17 De faculteit der diergeneeskunde van de Rijksuniversiteit Utrecht neemt met een Bourgondische maaltijd afscheid van het terrein aan de Biltstraat nadat ook de laatste afdeling naar de Uithof is verhuisd.

20 Burgemeester Vos en vertegenwoordigers van het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds, de Koninklijke Jaarbeurs en de Nederlandse Spoorwegen, ondertekenen het 'Utrecht City Project' waarin een ingrijpende facelift van Hoog Catharijne en omgeving wordt voorgesteld.

24 In het kader van de bezuinigingsoperatie 'Taakverdeling en Concentratie' van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen sluit het meer dan 100 jaar bestaand hebbende Tandheelkundig Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht.

24 Wethouder Van der Sluijs en het kamerlid Erica Terpstra openen in Utrecht de drukkerij DoCom (DOven COMmunicatie) en de Nederlandse Dovenwinkel aan de Trans.

24 Utrecht en De Bilt krijgen met acht andere gemeenten van de Stichting Landelijke Organisatie Belangengroepen Huisvesting en de Stichting de Ombudsman een aanmoedigingsprijs voor hun beleid op het gebied van de verdeling van woonruimte.

25 Ter gelegenheid van haar 50-jarig bestaan presenteert de Utrechtse wandelsportvereniging Op Sterke Benen een boekje met twintig wandeltochten in en om Utrecht.

28 Minister mr. drs. L. C. Brinkman van Welzijn, Volksgezondheid en Cul-

17 juni *Foto: Gem. Fotodienst neg. nr A 136.24*

tuur opent de nieuwbouw van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek aan de Muurhuizen te Amersfoort. Het ontwerp van het futuristisch ogende gebouw is van de Amsterdamse architect Abel Cahen. Tevens wordt het boek *Archeologie en geschiedenis van een bouwplaats in Amersfoort* gepresenteerd.

30 De chef culturele zaken van de gemeente Utrecht, drs. B. J. Peiser, treedt vervroegd uit. Hij wordt opgevolgd door mr. H. B. C. van Tilburg.

juli

5 In Museum Flehite te Amersfoort wordt de tentoonstelling 'WATER als vriend en vijand in het Oostelijk deel van de provincie Utrecht' geopend.
5 Burgemeester A. Schreuder van Amersfoort neemt het eerste exemplaar van het door W. J. Beks geschreven boekje over het 80-jarig Amersfoorts Mannenkoor in ontvangst.
5 In het kader van de William en Mary herdenking wordt in Slot Zeist de tentoonstelling 'Bouwen en wonen in het gevolg van de Koning-Stadhouder' geopend.
8 In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Utrecht, een hemel op aarde' geopend.
11 Op 76-jarige leeftijd overlijdt te Zeist dr. H. Schamhardt. Hij was gedurende 15 jaar in dienst van de Rijksuniversiteit Utrecht, eerst als secretaris van het College van Curatoren en later als lid van het College van Bestuur.
12 In Slot Zuylen wordt de tentoonstelling 'Spelen op Zuylen' geopend, die is ingericht door de Vereniging van Vrienden van Slot Zuylen met speelgoed van de vroegere bewoners, de familie Van Tuyll van Serooskerken.
13 Op 51-jarige leeftijd overlijdt te Utrecht Huub Bals, de organisator van de Cinemanifestaties in Utrecht en directeur van filmhuis 't Hoogt. Hij werd later oprichter en artistiek directeur van het Rotterdams Filmfestival.
15 Burgemeester Vos opent in het Centraal Museum Utrecht de tentoonstelling 'Utrecht op schilderijen'.
15/ 20 In het kader van Utrecht Middeleeuwse Kerkenstad wordt het Maliebaan-festival gehouden met een kermis, muziekgroepen, clowns en acrobaten en op zondag 17 juli met een eucharistieviering op de autoscooterbaan.
26 In de Crediet- en Effectenbank aan de Kromme Nieuwegracht te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Op het spoor van bussen' geopend, over de Algemene Transport Onderneming, die in 1927 als een dochter van de Nederlandse Spoorwegen werd opgericht.
29 Het Van der Valk-concern koopt het hotel Oriental Palace in Breukelen, dat op 2 maart 1988 werd geopend en op 8 juni alweer failliet werd verklaard.

augustus

1 Tot bijzonder hoogleraar klinische sportgeneeskunde bij het vorig jaar opgerichte Janus Jongbloed Research Centrum van de Rijksuniversiteit Utrecht is benoemd de Amersfoortse cardioloog dr. W. L. Mosterd.
6 Te Warmond overlijdt op 71-jarige leeftijd H. G. I. baron van Tuyll van Serooskerken; hij was van 1970 tot 1974 burgemeester van Utrecht.
15 Het Nederlands Spoorwegmuseum te Utrecht sluit de binnenexpositie voor ongeveer een jaar in verband met verbouwing en reorganisatie.
18 Bekend wordt dat op industrieterrein De drie Eiken te Baarn archeologische vondsten zijn gedaan uit de late en midden steentijd.

24 Burgemeester Vos ontvangt het eerste exemplaar van het door Thea Beckman geschreven jeugdboek *De val van de Vredeborch.*

25 Ds. C. W. de Planque neemt afscheid als algemeen directeur van het Diakonessenhuis te Utrecht, hij wordt opgevolgd door drs. P. A. Gille.

25 In de Pieterskerk wordt het Middeleeuwse mirakelspel ' 't Spel van de Heilige Sacramente van der Nieuwervaert' opgevoerd, in het kader van de manifestatie 'Utrecht Middeleeuwse Kerkenstad'.

31 De commandant van de Rijkspolitie in het district Utrecht, W. D. Lanting, verlaat de dienst wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.

31 Ter gelegenheid van zijn 75-jarig bestaan schenkt het Amersfoortse Waterbedrijf aan de bewoners van de stad een fontein in de gracht aan de Westsingel bij het museum Flehite.

september

1 Dr. W. J. Hardeman wordt benoemd tot algemeen directeur van het Willem Arntsz Huis.

1 Bij het district Utrecht van de rijkspolitie treedt als commandant in dienst kolonel M. P. Baars; zij is de eerste vrouwelijke districtscommandant in Nederland.

2 Wethouder Pot opent de tentoonstelling 'De Ideale Buurt' over het verleden en de toekomst van de Breedstraatbuurt te Utrecht.

4 In het Museum Hedendaagse Kunst Utrecht wordt de tentoonstelling '50 jaar Artibus' geopend met werk van leerlingen en oud-leerlingen.

7 Drs. J. W. Janssen, o.a. oud-voorzitter van het Utrechts Landschap, ontvangt uit handen van de commissaris van de koningin jhr. Beelaerts van Blokland de provinciale legpenning.

8 In het gebouw van de Utrechtse Gemeentelijke Archiefdienst wordt een tentoonstelling geopend van 24 aquarellen die Anthony Grolman in 1889 maakte van zalen van het Museum van Oudheden (nu Centraal Museum) op de verdieping van het stadhuis.

9 Op 85-jarige leeftijd overlijdt ir. F. Vos, oud-directeur van houthandel Jongeneel te Utrecht. Hij was o.a. de eerste voorzitter van het Koningin Wilhelmina Fonds.

9 Prinses Margriet opent de tentoonstelling ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het Centraal Museum, getiteld 'De Ideale Stad, ideaalplannen voor de stad Utrecht, 1664-1988'.

12 Op 72-jarige leeftijd overlijdt te Utrecht Stoffel van Viegen. Hij was bijna 50 jaar organist van de Domkerk.

15 Burgemeester Vos ontvangt het eerste exemplaar van de bundel *Op staal gefundeerd,* door het Historisch Onderzoeksburo Histodata samengesteld, ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de van oorsprong Zuilense woningbouwvereniging K 77.

16 Burgemeester Vos en wethouder Van Willigenburg stellen de zogenaamde loertoeter op de Mariaplaats te Utrecht in gebruik, waardoor met behulp van een stelsel van spiegels en lenzen een middeleeuws riool te bekijken is.

16 september *Foto: Gem. Fotodienst neg. nr B 9193.D*

17 De Utrechtse Vrijwillige Reddingsbrigade geeft ter gelegenheid van zijn 70-jarig bestaan een demonstratie op en in het Merwedekanaal.

17 In de Muurhuizen te Amersfoort is een deel van de eerste stadsmuur uit de 13de eeuw blootgelegd.

17 In Soest viert het echtpaar De Jong hun 75-jarig huwelijksfeest.

21 Ir. G. J. M. Braks, minister van Landbouw en Visserij, opent officieel de al in april in gebruik genomen Rijks Agrarische School te Houten.

22 Minster Brinkman start de bouw van het regionale verpleeghuis De Geinsche Hof te Nieuwegein.

22 Op 57-jarige leeftijd overlijdt te Utrecht de beeldhouwster Willy Blees; zij maakte o.a. één van de door vrouwen gemaakte beelden op de Utrechtse Maliebaan.

23 In kasteel Groeneveld te Baarn wordt de tentoonstelling 'Begrensde Beweging' geopend met werk van de in 1972 overleden lithograaf en houtsnijder Maurits Cornelis Escher.

28 Wethouder Pot ontvangt het eerst exemplaar van de door Monique Barnard samengestelde gids waarin alle in de stad Utrecht gesitueerde Rietveld-ontwerpen opgenomen zijn.

oktober

2 In het gebouw van het Genootschap Kunstliefde aan de Nobelstraat te Utrecht wordt een overzichtstentoonstelling geopend van de in oktober 80 jaar wordende Utrechtse kunstenaar Hans van Dokkum.

4 In het Milieu Informatie Centrum Utrecht wordt de fototentoonstelling 'De Rijn, op en onderweg' geopend.

7 oktober *Foto: Gem. Fotodienst neg. nr A 152.25*

7 De Stichting De Koepel verhuist van de Nachtegaalstraat te Utrecht naar het door de sterrenwacht van de Rijksuniversiteit Utrecht verlaten bolwerk Zonnenburg.

7 Wethouder Van Willigenburg en GVU directeur R. van Tetterode onthullen, ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het vervoerbedrijf, op de Biltstraat te Utrecht een kopie van een antieke drinkfontein voor paarden.

11 De laatste dekaan van de op 1 september gesloten faculteit tandheelkunde van de Rijksuniversiteit Utrecht, prof. dr. G. J. M. Tonino overlijdt op 60-jarige leeftijd.

11 Gedeputeerde T. Poortenaar-Sikkema geeft met het boren van de eerste paal het startsein voor de bouw van het nieuwe Diakonessenhuis in Utrecht.

14 J. M. van Vossen, die 23 jaar directeur was van de Gemeentelijke Muziekschool in Utrecht, maakt gebruik van de VUT regeling en ontvangt bij zijn afscheid de Speld van de stad Utrecht.

14 Politieagenten in de stad Utrecht beginnen hun acties tegen het regeringsbeleid met werkonderbrekingen en het niet uitschrijven van bekeuringen.

15 Wegens zijn 100-jarig bestaan houdt de Hojelkazerne te Utrecht open huis.

17 De reinigingsdienst van de gemeente Utrecht start in de wijk Zuilen met het gescheiden ophalen van afval.

18 De herstellingsoorden Petrus Werthweijnstichting te Zeist en Oranjestein te Amerongen moeten sluiten aangezien het Rijk de subsidie heeft gestopt.

21 Mr. B. Kortenhoff-Neppérus ontvangt de zilveren stadsmedaille voor haar vele activiteiten in en voor de stad, waaronder het voorzitterschap van de manifestatie Utrecht Middeleeuwse Kerkenstad.

22 Op 85-jarige leeftijd overlijdt te Utrecht dr. J. G. van Cittert-Eymers, ouddirectrice van het Utrechts Universiteitsmuseum.

27 Gedeputeerde Poortenaar-Sikkema opent in het Provinciehuis te Utrecht een expositie over kabouters. De werkstukken zijn gemaakt door verstandelijk gehandicapten uit heel Nederland.

27 In de Stadsschouwburg wordt de eerste Utrechtse Vrijwilligersmarkt gehouden.

27 In het buurthuis aan de Oudwijkerdwarsstraat te Utrecht ontvangt wethouder Andriessen-Brockman het eerste exemplaar van het boek *Buurt in balans* over de wijk Oudwijk, dat is geschreven door Jan Oosterman, Ron Loozen en Hans van der Loo.

27 De provincie Utrecht start met een Monumenten Inventarisatie Project om een overzicht te krijgen van de cultuur-historisch belangrijke gebouwen, complexen en gebieden uit de periode 1850-1940.

28 Staatssecretaris mr. H. E. Koning van Financiën opent in het Centraal Museum Utrecht de expositie 'Munt en beeldende kunst' van ontwerpen voor een 50 gulden muntstuk ter herdenking van de 100ste geboortedag van de architect Gerrit Rietveld.

31 Kardinaal Simonis en wethouder Van Willigenburg ontvangen de eerste exemplaren van het door dr. A. van Hulzen geschreven boek *Twee wandelingen door de Middeleeuwse kerkenstad Utrecht.*

november

1 Prinses Margriet opent officieel het nieuwe centrum voor revalidatie De Hoogstraat te Utrecht. Al in mei was de verhuizing vanuit Leersum een feit geworden.
2 Het Instituut Kunstzinnige Vorming en het Rijksmuseum Het Catharijneconvent presenteren in het kader van de manifestatie Utrecht Middeleeuwse Kerkenstad aan de Utrechtse onderwijskrachten een lespakket voor scholieren over de historie van de stad.
3 In het Utrechts Universiteitsmuseum opent burgemeester Vos de tentoonstelling 'Het zieke kind in goede handen' ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het Wilhelmina Kinderziekenhuis.
3 Op 72-jarige leeftijd overlijdt te Hilversum prof. dr. H. van Praag, oudhoogleraar in de parapsychologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht.
5 Wethouder Pot stelt de Utrechtse lokale radiozender Domroep in werking.
9 Burgemeester Schreuder ontvangt het eerste exemplaar van *Met het oog op de stad,* een fotoboek over Amersfoort, bij elkaar gebracht door Arjeh Kalmann, Leo van der Horst en Bram Overeem.
10 Bij de opening van de tentoonstelling 'Onder de rook van Utrecht' in het Utrechts Universiteitsmuseum wordt het gelijknamige boek van P. K. Smiesing en H. P. Brinkerink gepresenteerd.
11 Bij haar afscheid als directrice van het Centraal Museum te Utrecht ontvangt drs. A. M. Janssens de zilveren stadsmedaille. Zij wordt opgevolgd door drs. K. M. T. Ex.
14 Evenals in de rest van het land voert ook in Utrecht de politie massaal actie tegen de bezuinigingsplannen van het Kabinet.
15 Staatssecretaris drs. N. J. Ginjaar-Maas van Onderwijs opent het nieuwe gebouw van de Christelijke Scholengemeenschap Abstede aan de Amerikalaan te Utrecht.
18 Wethouder A. van Hassel van Economische Zaken slaat de eerste paal voor een modern bedrijvencomplex, Smart Business Park, aan de Kanaalweg te Utrecht.
19 Dertig Utrechtse musea presenteren zich in de Jaarbeurs te Utrecht in het kader van de landelijke promotiecampagne Nederland museumland.
21 Krakers bezetten het Utrechtse stadhuis om daar als protest tegen het huisvestingsbeleid, de uitvoering van de Leegstandswet en de dreigende ontruiming van het kraakpand Maliesingel 32 een 'schoonmaakactie' te houden.
25 R. van Gelder krijgt bij zijn afscheid als algemeen directeur van de Koningin Wilhelmina Stichting, de stichting die de drie Utrechtse sociale werkplaatsen beheert, de Speld van de stad Utrecht. Hij wordt opgevolgd door D. van der Lee.
25 Wethouder Van der Sluijs opent het verbouwde gedeelte van de verzorgingsflat Tuindorp-Oost te Utrecht.
25 De gerenoveerde Noorderbrug over de Stadsbuitengracht te Utrecht wordt door wethouder Van Willigenburg geopend.
28 In de wijk Tuindorp-Oost gaat het eerste buurtpreventie-project in Utrecht van start met het doel vooral de kleine criminaliteit te verminderen.
28 In de Crediet- en Effectenbank aan de Kromme Nieuwegracht te Utrecht

wordt een tentoonstelling geopend over 'Zeven eeuwen farmacie in Utrecht' ter gelegenheid van het 55-jarig bestaan van de Utrechtse Apothekers Vereniging.

29 Wethouder Andriessen-Brockman stort het eerste beton voor 88 woningen voor ouderen aan de Kruisstraat te Utrecht.

december

1 Drs. C. van Draanen wordt muntmeester van 's Rijks Munt, hij volgt als zodanig ir. J. de Jong op die in december 1987 vertrok.

2 Staatssecretaris Ginjaar-Maas, opent in Nieuwegein het nieuwe gebouw van de Stichting Centraal Onderwijs- en Administratiebureau.

2 Wethouder Van Willigenburg overhandigt de sleutel van de geheel gerestaureerde theekoepel in Park Oog in Al te Utrecht aan mevrouw W. Hol, directrice van de Openbare Bibliotheek, die de koepel gaat gebruiken als voorleesruimte.

7 Op de Domproostenkapel van de Domkerk te Utrecht wordt een luidklok, de Johannes Baptista Minor geplaatst.

9 Gedeputeerde Hoekstra en wethouder Van Willigenburg maken een officieel begin met de restauratie van het middeleeuwse Pandhuis aan de Oudegracht te Utrecht, waar het Provinciaal en Gemeentelijk Depot voor Bodemvondsten gevestigd zal worden. Tijdens deze bijeenkomst ontvangen zij de *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht over 1987* uit handen van gemeentelijk archeoloog drs. T. J. Hoekstra.

10 Zes Utrechtse kunstenaars houden een open dag in hun gerestaureerde ateliers aan de Schalkwijkstraat.

10 In de Stadsschouwburg te Utrecht wordt de landelijke manifestatie gehouden ter herdenking van het feit dat de Verenigde Naties veertig jaar geleden de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens aannamen.

14 De Utrechtse gemeenteraad neemt het besluit om de artikel-12 status aan te vragen, waarmee de gemeente zich onder toezicht van het Rijk stelt, om op die manier een hogere uitkering uit het gemeentefonds te krijgen.

15 Minister Brinkman, opent in Slot Zeist een expositie van werkstukken van 30 beeldende kunstenaars, die zich hebben laten inspireren door 20 verschillende musea in de provincie Utrecht. Met deze tentoonstelling wordt tevens het museumjaar officieel afgesloten.

16 In de omgeving van Utrecht valt regen met een zuurgraad gelijk aan die van azijn.

16 Burgemeester Vos ontvangt uit handen van de commissaris van de Koningin een map met tekeningen van monumenten en stadsgezichten van de stad Utrecht, de zesde en laatste van een serie die de hele provincie bestrijkt.

19 Minister Brinkman maakt in de Nicolaïkerk de prijswinnaars bekend van de prijsvraag, die door de Stichting Onderzoek Herinrichting Domplein Utrecht is uitgeschreven. De eerste prijs is voor 'Tracé regulateur' van de

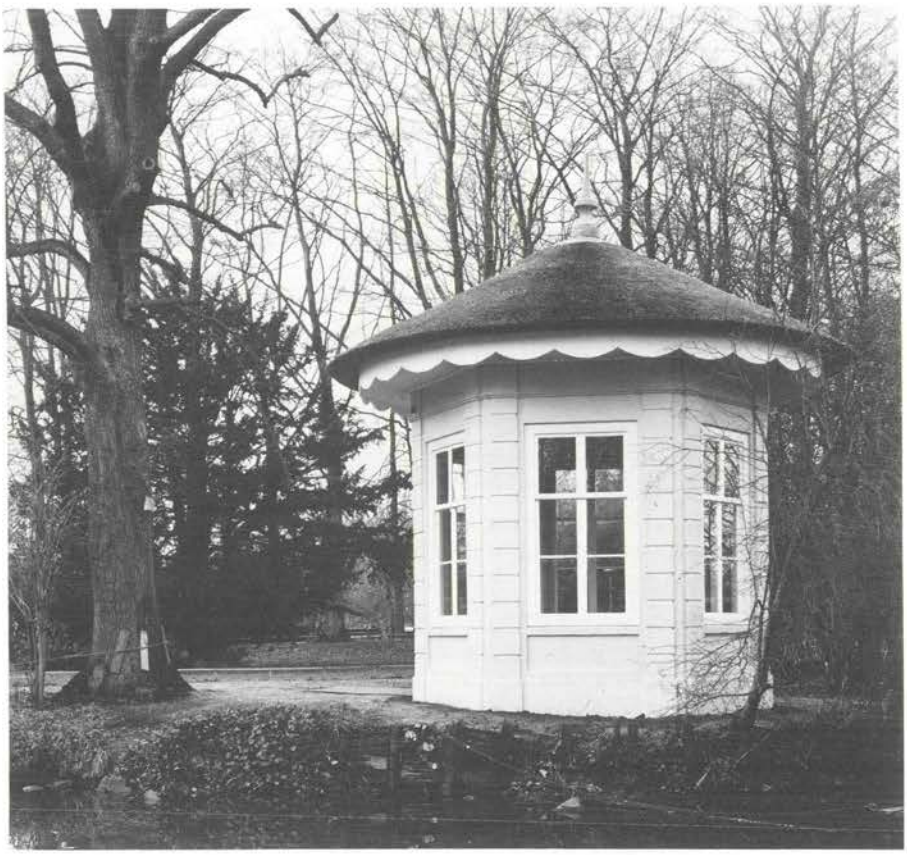

2 december *Foto: Gem. Fotodienst neg. nr C 31.495.A*

Rotterdammers ir. Stefan Gall, ir. Jaap van den Brunt en ir. Paul Achterberg.

22 Met een rede getiteld *Utrecht, centraal of marginaal?* neemt jkvr. prof. dr. J. M. van Winter afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de Middeleeuwen van de Rijksuniversiteit Utrecht.

23 Het gerestaureerde en tot 11 appartementen verbouwde voormalige stadskasteel Cranesteyn wordt door wethouder Van Willigenburg officieel geopend.

23 Bij haar afscheid als voorzitter van de Kring Utrecht van de Nederlandse Hartstichting ontvangt mevrouw A. Drijver-Huizinga de Maartenspenning van de stad Utrecht.

24 Op 80-jarige leeftijd overlijdt te Utrecht de internist-cardioloog prof. dr. C. L. C. van Nieuwenhuizen. Hij wordt beschouwd als de grondlegger van de hartchirurgie in Nederland.

31 In de gemeente Utrecht worden voor het eerst uit de ambtenaren de Vrouw en de Man van het Jaar gekozen. Het zijn Hennie van Tilburg, sinds juli van dit jaar chef van het bureau culturele zaken en Chris Swanink, chef van het bureau tekstverwerking.

Vereniging Oud-Utrecht: Jaarverslag 1988

Terwijl de stad Utrecht daverde van de activiteiten in het kader van de manifestatie Utrecht Middeleeuwse Kerkenstad 1988 bereikte de vereniging het afgelopen jaar de pensioengerechtigde leeftijd. Zij zal van dit recht overigens geen gebruik maken. Daarvoor stonden per 31 december 1988 1780 leden garant, helaas 34 minder dan waarmee het verslagjaar werd begonnen. De neerwaartse trend kon dus nog niet omgebogen worden.
Redenen voor tevredenheid over de gelukkig niet in stilte verrichte activiteiten zijn er zeker, van zelfgenoegzaamheid kan echter geen sprake zijn. In het bestuur is door de nieuwe voorzitter voorzichtig een discussie op gang gebracht over een nieuwe koers van de vereniging, die tot een grotere participatie van de leden moet leiden. De teleurstellende belangstelling voor excursies en lezingen geeft hier alle aanleiding toe. Misschien is er sprake van een overgangsjaar.

De 65-jarige is zelfs nog in staat dochters ter wereld te brengen. In 1988 trad de Stichting Publikaties Oud-Utrecht (SPOU) voor het voetlicht. Er werd door het bestuur – bestaande uit het dagelijks bestuur van de vereniging, G. van Baaren en H. M. de Jonge – hard gewerkt aan de organisatorische opzet van een programma van publikaties. De eerste uitgave was de Provinciale Archeologische Kroniek 1980-1984, samengesteld door provinciaal archeoloog W. J. van Tent. Op 3 mei werd het eerste exemplaar aangeboden aan de Commissaris van de Koningin. Verreweg de meeste tijd vergden de voorbereidingen voor de uitgaven in de serie monumenteninventarisaties in de provincie Utrecht. In augustus kon het eerste van de langverwachte twee deeltjes over de gemeente Houten verschijnen. De inhoud van de SPOU-uitgaven wordt tegen het licht gehouden door een redactiecommissie bestaande uit mw. E. S. C. Erkelens-Buttinger, E. M. Kylstra, P. C. B. Maarschalkerweerd, R. Stenvert en mw. M. J. H. Willinge.

Het bestuur vergaderde zeven keer in de vertrouwde Fundatie van Renswoude, omringd door de goede zorgen van châtelaine mw. M. Langenbach. Het bestuur onderging een gevoelige aderlating door het aftreden van secretaris J. A. C. Mathijssen wegens zijn verhuizing naar Vlaardingen. Ondergetekende werd in de najaarsledenvergadering tot zijn opvolger aangewezen. Tijdens de voorjaarsledenvergadering werden mw. M. Dolfin en E. M. Kylstra voor een nieuwe bestuursperiode van drie jaar gekozen. Een aantal andere bestuursleden kondigde om uiteenlopende redenen zijn naderend vertrek aan, maar in 1988 heeft dit nog niet tot mutaties behoeven te leiden.
A. D. A. Monna verliet de Jaarboekredactie, die werd versterkt door mw. A. L. Jordens en P. C. B. Maarschalkerweerd. In de overige commissies vonden geen wisselingen van de wacht plaats.

De voorjaarsledenvergadering werd gehouden op 26 mei. Na afloop spraken S. W. G. de Clercq, directeur van het Universiteitsmuseum, en P. Verseput over de toekomstplannen met betrekking tot de oude Hortus. Er volgde een geanimeerde discussie.
De najaarsledenvergadering vond plaats op 24 november. Er moest hier mededeling worden gedaan van het overlijden van mw. J. G. van Cittert-Eijmers, oud-conservator van het Universiteitsmuseum en lid van verdienste van de vereniging. Afscheid werd genomen van de heer H. van Zuylen, die gedurende lange jaren de contributie-administratie verzorgde. Voor dit werk achter de schermen werd hem het lidmaatschap van verdienste aangeboden. Met de door de penningmeester voorgestelde contributieverhoging van *f* 5,– had de vergadering geen moeite. Dankzij deze verhoging kan ook het volgend jaar de voortaan als SPOU-uitgave verschijnende Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht in het ledenpakket blijven. De spreker van de avond was J. L. de Meyere, conservator schilderijen van het Centraal Museum, over de honderdvijftigjarige geschiedenis van dit museum.

Naast de bovengenoemde lezingen organiseerde de excursie- en lezingencommissie op 13 oktober een lezing van R. K. M. Blijdenstein over het Monumenten Inventarisatie Project voor de provincie Utrecht, waarvan hij de coördinator is. Daarnaast organiseerde de vereniging samen met de STABU op 26 oktober in de Senaatszaal van het Academiegebouw een lezing van Dombaumeister prof. dr. ing. A. Wolff uit Keulen over de bouwgeschiedenis van de Dom aldaar. Deze lezing vond plaats onder auspiciën van de Stichting Utrecht Middeleeuwse Kerkenstad 1988.
Excursies vonden plaats op 23 april naar het St. Eloyengasthuis en op 4 juni naar het Duitse huis, terwijl op 2 juli de jaarlijkse buitenexcursie was gewijd aan het historische Bergen op Zoom.
Omgekeerd verzorgde de vereniging op 28 mei een aantal parallelle rondleidingen voor leden van de zustervereniging Roterodamum. In augustus volgden traditiegetrouw de stadswandelingen voor aankomende studenten van de Rijksuniversiteit.

Het Maandblad verscheen met de gebruikelijke frequentie en bracht het dit jaar tot 259 bladzijden. Het januarinummer bestond uit de teksten van lezingen gehouden op het in 1986 georganiseerde symposion over de Zuidwesthoek van Utrecht. Het decembernummer werd gevormd door de kloeke Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht. Het was de laatste maal dat deze Kroniek als nummer van het Maandblad verscheen. Verder bracht de polemiek over het huis Lepelenburg enig leven in de historische brouwerij.

Het hoogtepunt van het verenigingsjaar was als altijd het verschijnen van het Jaarboek. Was het omvangrijke Jaarboek in het afgelopen jaar gewijd aan één thema, nl. de Patriottentijd in Utrecht, nu bracht de redactie weer een zeer gevarieerd nummer uit met een beperktere omvang van 184 bladzijden. Buiten bezwaar van de verenigingskas kregen verreweg de meeste leden Jaarboek en Kroniek nog voor de kerst door de brievenbus, dankzij de organisatorische talenten van H. J. Slot.

De propagandacommissie gaf met een stand acte de présence bij de Van der Monde-lezing op 16 februari, de Open Monumentenmarkt op 17 september, de lezing van prof. Wolff op 26 oktober en uiteraard op 1 december bij de Sinterklaasverkoop in het Gemeente-archief. Verder werd in de hal van de Openbare Bibliotheek een kleine tentoonstelling ingericht, gewijd aan de vereniging.

Vanaf de herfst kon de vereniging gebruik maken van het aantrekkelijke aanbod van de Domroep om iedere zondagmiddag een kleine tien minuten zendtijd te vullen met een historisch onderwerp. Met een praatje over de vereniging zelf werd de spits afgebeten door de voorzitter en bestuurslid H. L. de Groot, coördinator van deze uitzendingen.

Getrouw aan artikel 3 sub d van de statuten, waarbij de vereniging 'de waakzaamheid van officiële instanties, belast met zaken op het gebied van beheer en behoud van het culturele erfgoed in de stad en de provincie Utrecht' zegt te willen bevorderen, werd in februari een reactie geformuleerd op de gemeentelijke nota 'Groensingels langs de Utrechtse Stadsbuitengracht'.

Voor een vereniging is het engagement en de inzet van vele leden onontbeerlijk. Daarop kon ook in het afgelopen jaar gerekend worden. Zonder voldoende financiële middelen vermag enthousiasme echter weinig. Een aantal giften is daarom weer in grote dank aanvaard, met name die van het fonds dat onbekend wenst te blijven. Daarnaast ontving de vereniging vijf aandelen à *f* 1000,– bij de omzetting van de Stichting Stadsherstel in een N.V.

De secretaris

Vereniging Oud-Utrecht

Ere-voorzitter	jhr. drs. P. A. C. Beelaerts van Blokland, Commissaris van de Koningin in Utrecht
Ere-leden	mr. J. W. C. van Campen mw. J. C. Jongbloed-Gerritsen
Leden van verdienste	W. L. Nieuwenhuijsen mw. E. P. Duvekot-de Lint mw. S. H. B. Modderman-van de Kamp mw. drs. E. N. Schouten H. van Zuylen
Voorzitter	mr. H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77, 3583 EG Utrecht
Secretaris	drs. A. Pietersma, p/a Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. 030-73 66 11
Penningmeester	J. W. Lemaier, Emmalaan 14, 3581 HT Utrecht, tel. 030-52 37 05 (postgirorekening 575520 t.n.v. penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht)
Tweede secretaris	mw. drs. M. Dolfin, Harz 92, 3524 BC Utrecht, tel. 03404-8 32 11
Overige bestuursleden	drs. H. L. de Groot, Bankstraat 38, 3581 LP Utrecht mw. drs. E. I. Jimkes-Verkade, Stadhouderslaan 26, 3583 JJ Utrecht ir. E. M. Kylstra, Gerard Noodtstraat 3, 3515 TW Utrecht drs. L. L. M. Smit, Prinsenstraat 10, 3581 JS Utrecht
Leden-administratie	mw. C. de Leeuw, p/a Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht, tel. 03465-7 09 40
Redactie Maandblad	mw. drs. J. W. G. Haverkamp, J. van Scorelstraat 117, 3583 CM Utrecht ir. E. M. Kylstra, Gerard Noodtstraat 3, 3515 TW Utrecht G. J. Röhner, Copijnlaan 24, 3571 VH Utrecht dr. A. H. M. van Schaik, E. Meijsterlaan 87, 3533 CL Utrecht
Redactie Jaarboek	drs. T. J. Hoekstra, Van Hoffenlaan 44, 6721 XE Bennekom drs. G. J. Hooykaas, Van Goyenlaan 2, 3723 GP Bilthoven mw. drs. A. L. Jordens, Oudwijkerlaan 41, 3581 TB Utrecht drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, Kerkstraat 10, 4132 BE Vianen drs. P. C. B. Maarschalkerweerd, Fred. van Blankenheimstraat 15, 3813 AE Amersfoort mw. mr. J. van der Torren-Gerritsen, Welgelegenlaan 17, 3971 HL Driebergen-Rijsenburg
Propaganda- en activiteiten-commissie	contactpersoon: drs. R. C. J. Geertzen, Buys Ballotstraat 45, 3572 ZT Utrecht

Leden

mw. IJ. Aafjes-van der Gaast, Avenhorn
dr. J. Aalbers, Amersfoort
M. Aalbers, Utrecht
P. Aantjes, Utrecht
dr. C. J. M. Aarts, Beek-Ubbergen
J. A. P. Aarts, Utrecht
Aartsbisdom Utrecht, Zeist
L. L. Aartsen, Driebergen-Rijsenburg
L. J. Abelmann, Goes
mw. A. M. Abelmann, Assen
mw. J. Aberson, Zwolle
G. H. Abrahamse, Utrecht
P. M. Achterberg, Rotterdam
mr. C. Adelaar, Utrecht
mw. M. A. Aghina, Utrecht
E. L. Ahlrichs, Nieuwegein
mw. C. van den Akker-de Grijs, Oisterwijk
mw. A. S. Ali Cohen-Vos, Utrecht
mw. C. Alkemade-van den IJssel, Driebergen-Rijsenburg
G. P. J. Alsbach, Utrecht
J. van Amersfoort, De Bilt
J. van Andel, Nieuwegein
Andrée en De Laat, Utrecht
W. Andriessen, Utrecht
mr. J. T. Anema, Utrecht
C. Anraad, Bosch en Duin
P. Ansems, Houten
Antiquariaat Forum, Utrecht
drs. R. van Antwerpen, Utrecht
ir. R. Apell, Utrecht
P. P. A. Appel, Woudenberg
W. Appel, Utrecht
dr. P. N. Appelhof, Utrecht
Archeologisch Instituut van de Universiteit, Amsterdam
Archief, Algemeen Rijks-, 's-Gravenhage
Archief, Gemeente-, Amersfoort
Archief, Gemeente-, Amsterdam
Archief, Gemeente-, Rotterdam
Archief, Gemeente-, Utrecht
Archief, Rijks-, Arnhem
Archief, Rijks-, Utrecht
D. van Arkel, Utrecht
E. van Arkel, Utrecht
E. J. van Arkel, Utrecht
mr. J. M. Arps, Almelo
ir. J. B. baron van Asbeck, Driebergen-Rijsenburg
jhr. mr. L. H. J. M. van Asch van Wijck, Laren
mw. M. A. Asselberghs, Utrecht
J. van de Assem, Utrecht
mw. W. Assink, Utrecht
J. H. Atema, Utrecht
mr. A. J. H. Athmer, De Bilt
H. Atteveld, Utrecht
mw. M. Augustinus, Utrecht
B. G. P. Averdijk, Utrecht

mw. M. G. van Baak-van der Lee, Harmelen
L. A. J. A. van Baalen, Bilthoven
A. de Baar, Zeist
A. A. de Baar, Utrecht
G. van Baaren, Austerlitz
H. D. Baars, Velp (Gld)
C. A. Baart de la Faille, Utrecht
prof. dr. P. C. Baayen, Breukelen
prof. O. Backer Dirks, Bilthoven
J. Bak, Utrecht
A. W. Bakker, Utrecht
H. P. Bakker, Utrecht
J. de Bakker, Zeist
D. J. F. Bakkes, Wijk bij Duurstede
Th. Baljet, Bunnik
W. Balk, Breukelen
T. Bals, Utrecht
mr. E. A. Bánki, Soest
dr. J. H. Bannier, 's-Gravenhage
mw. F. W. Barbé, Utrecht
C. J. Bardet, Zeist
J. P. Barentsen, Utrecht
W. H. Barmentloo, Odijk
J. C. Barnard, Utrecht
A. de Barse, Rotterdam
mw. E. Bartelson, Utrecht
W. D. Bastiaan, Vianen
D. J. C. van Batenburg, Utrecht
mw. A. M. Beauchampet-Lorwa, Egmond aan Zee
H. E. Becherer, Utrecht
C. A. Becker, Apeldoorn
C. P. M. Beckers, Rossum (Gld.)
R. M. A. Bedaux, Utrecht
mw. J. H. A. Beeke, Veenendaal
jhr. drs. P. A. C. Beelaerts van Blokland, Utrecht
mw. A. Beelen, Utrecht
J. Been, Leeuwarden
jhr. mr. D. J. H. N. den Beer Poortugael, Driebergen-Rijsenburg
W. A. van Beers, Utrecht
A. N. Beets, Utrecht
P. C. M. Bel, Zeist
D. A. Belderbos, Utrecht
mr. dr. J. Belonje, Alkmaar
M. A. J. van den Belt, Utrecht
mr. P. J. W. Beltjes, Arnhem
W. J. Bemer, De Meern
H. G. van de Ben, Bilthoven
mw. E. M. Benjaminse-Reith, Bunnik
B. J. van Benthem, Utrecht
mr. H. C. A. van Benthem, Utrecht
mr. S. P. baron Bentinck, Soest
mw. J. A. Berdenis van Berlekom-Bunte, Vleuten
dr. D. A. Berents, Bunnik
mw. G. J. M. van de Berg, Utrecht
mw. drs. H. M. van den Berg, Utrecht
J. van den Berg, Utrecht
L. M. van den Berg, Utrecht
S. van den Berg, Utrecht
L. Berger-van Moorsel, Utrecht
mw. drs. L. E. van den Bergh-Hoogterp, Bilthoven
dr. L. Berk, Bilthoven
mw. mr. I. B. Berk-de Jong, Bilthoven
H. F. A. M. van Berkel, Leusden
mw. mr. M. van de Berkhof-van IJssel Smits, Utrecht
H. J. van den Berkhof, Utrecht
mw. A. P. Best, Utrecht
dr. A. C. den Besten, Amstelveen
H. Beugels, Houten
A. A. Beukema, Zoetermeer
dr. H. M. Beumer, Utrecht
mw. drs. C. E. L. Beumers, Utrecht
H. J. E. van Beuningen, Cothen
mw. T. J. E. de Beus, Veenendaal
B. C. van Beusekom, 's-Gravenhage
M. van Beusekom, Utrecht
W. van Beusekom, Utrecht
dr. F. H. L. Beyaert, Utrecht
mw. L. M. J. Beijaert, Utrecht
mw. L. Beijers, Utrecht
Bibliotheek, Centrale Rabobank, Utrecht
Bibliotheek, Gelderse-, Arnhem
Bibliotheek, Gemeente-, Rotterdam
Bibliotheek, Koninklijke-, 's-Gravenhage
Bibliotheek Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden

Bibliotheek Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem
Bibliotheek, Openbare-, Amersfoort
Bibliotheek, Openbare-, De Bilt
Bibliotheek, Openbare-, Bilthoven
Bibliotheek, Openbare-, Breukelen
Bibliotheek, Openbare-, Bunschoten
Bibliotheek, Openbare-, De Meern
Bibliotheek, Openbare Atheneum-, Deventer
Bibliotheek, Openbare-, Driebergen-Rijsenburg
Bibliotheek, Openbare-, Eindhoven
Bibliotheek, Openbare-, 's-Gravenhage
Bibliotheek, Openbare-, Hilversum
Bibliotheek, Openbare-, Houten
Bibliotheek, Openbare-, Leersum
Bibliotheek, Openbare-, Maarn
Bibliotheek, Openbare-, Maarssen
Bibliotheek, Openbare-, Maarssenbroek
Bibliotheek, Openbare-, Maastricht
Bibliotheek, Openbare-, Montfoort-Willeskop
Bibliotheek, Openbare-, Nieuwegein
Bibliotheek, Openbare-, Utrecht en filialen
Bernadottelaan
Elsstraat
Hondsrug
Ingenhouszstraat
Kanaalstraat
Park Oog in Al
Smaragdplein
Vader Rijndreef
Zwanenvechtlaan
Bibliotheek, Openbare-, Veenendaal
Bibliotheek, Openbare-, Vianen
Bibliotheek, Openbare-, Vleuten
Bibliotheek, Openbare-, Wijk bij Duurstede
Bibliotheek, Openbare-, IJsselstein
Bibliotheek, Openbare-, Zeist
Bibliotheek Oudheidkundig Genootschap 'Niftarlake', Breukelen
Bibliotheek R.O.V.U., Utrecht
Bibliotheek, Universiteits-, (UVA), Amsterdam
Bibliotheek, Universiteits-, Utrecht
Bibliotheek, Vrije Universiteits-, Amsterdam
Bibliothek, Universitäts-, Münster (BRD)
Th. de Bie, Utrecht
J. S. de Bie, Utrecht
C. L. Bilars, Utrecht
mw. I. Chr. Blasczyk, Münster (BRD)
J. S. Blauw, Utrecht
mw. drs. B. E. P. Bleeker-Eeuwens, Bilthoven
mw. W. Blees, Utrecht
R. Blijdenstein, Utrecht
ir. W. P. van den Blink, Utrecht
mr. H. Bloebaum, Houten
drs. A. Bloed, Maartensdijk
mr. E. Bloembergen, Bilthoven
J. C. de Blois, Bilthoven,
mr. P. A. Blok, Nieuwegein
mw. M. A. C. Blok, Utrecht
mr. P. Blokland, Utrecht
D. Blom, Odoorn
mw. M. Blom, Cothen
mr. W. F. Blyham, Utrecht
ir. R. J. Boddé, Velp
Bodemvondsten, dep. v., Utrecht
drs. A. baron van Boecop, Utrecht
ir. H. A. M. Boekwyt, De Meern
mr. B. A. Boelema, Zoetermeer
W. A. H. C. Boellaard, De Bilt
drs. P. Boender, Zeist
A. Boer, Sint Pancras
De Boer-Cuperus b.v., Drukkerij en Uitgeverij-, Utrecht
drs. P. den Boer, Utrecht
dr. W. den Boer, Leersum
J. M. Boeren, Bunnik
E. Boerhout, Utrecht
J. Boerman, Nieuwegein
mw. D. K. Boers, Voorburg
A. Boersma, Utrecht
F. G. Boersma, Utrecht
C. J. Bogaard, Vianen
H. P. Bogaard, IJsselstein
P. Bogaard, Laren (NH)
mw. E. J. Bogaardt-Hoogland, Vleuten
F. Bogers, Utrecht
drs. M. J. Bok, Utrecht
mw. C. G. Bokkers, Maarssen
mr. J. P. Bol, Naarden
J. Bolhuis, Wijk bij Duurstede
mr. N. Bolkestein, Deventer
J. H. Bomer, Utrecht
mw. J. M. van Bommel-Kremers, Bilthoven
mw. F. von Bönninghausen-Bruinsma, Utrecht
A. C. Boogaard, Utrecht
mw. drs. E. Boogaard-van der Meer, Bilthoven
mw. H. Boogman-Wesselo, Doetinchem
mr. Th. J. van Boom, Utrecht
J. G. M. Boon, Lopik
C. Booster, Zeist
mw. dr. E. P. de Booy, Bilthoven
drs. J. G. Borchert, Tull en 't Waal
H. D. Borgers, Oostburg
C. J. Borleffs, Utrecht
mw. V. Borrias-van Tongeren, Utrecht
N. Borst, Utrecht
W. H. Borst, Apeldoorn
mw. drs. B. B. Bos, Zeist
Chr. Bos, Utrecht
C. A. Bos, Utrecht
F. J. Bos, Utrecht
dr. H. J. T. Bos, Utrecht
drs. R. T. G. Bos, Nieuwegein
W. J. Bos, Nieuwegein
mr. W. S. Bos, Driebergen-Rijsenburg
mw. L. B. A. Bosboom-Damen, Bilthoven
mr. J. F. H. Bosch, Bilthoven
mw. E. Bosch-van de Kolk, Amersfoort
mw. drs. F. H. M. Bosch-Kruimel, Willemstad (Curaçao NA)
mr. L. H. N. F. M. Bosch ridder van Rosenthal, Rhenen
J. H. van den Bosch, Amerongen
mw. J. C. M. Boschloo-ten Bosch, Utrecht
J. J. Bosma, Krimpen a/d IJssel
mw. G. J. Bosscha-Bosselaar, Utrecht
P. C. Bosselaar sr, Utrecht
mw. P. Bosselaar-van Oort, De Bilt
J. P. Bostelaar, Utrecht
dr. H. P. Bottelier, Naarden
H. T. Boucher, Zeist
drs. H. N. Boukema, Utrecht
mr. J. A. Boumeester, Doorn
dr. D. P. R. A. Bouvy, Bussum
Ph. W. A. Bouwer, Nieuwegein
ir. C. O. Bouwstra, Nieuwegein
A. J. Braak, De Bilt
mw. drs. J. Braam, Ommen
M. Braam, Utrecht
mw. M. W. Braams, Kopenhagen (Den.)
prof. dr. R. Braams, Utrecht
mr. Ph. M. de Brabander, Utrecht
F. S. L. Bracht, Utrecht
P. Brak, Zegveld
dr. ir. M. van den Brandhof, Den Dolder
mr. A. J. Bransen, Houten
prof. dr. A. H. Bredero, Dongen
H. R. Bredero, Utrecht
drs. P. den Breejen, Utrecht
Chr. J. Breeschoten, Rijswijk (ZH)
B. H. M. van Bremen, Kalabo (Zambia)
A. M. van Breugel, Maarssen

mw. E. F. de Breuk, Utrecht
J. P. Briedé, Maarn
A. van den Brink, Bilthoven
British Library, Londen
E. van den Broek, Utrecht
mw. E. van den Broek, Utrecht
mw. Th. M. van den Broek-Verbeek, Utrecht
mw. drs. C. M. P. F. van den Broek, Utrecht
P. Broekema, Utrecht
H. J. Broekman, Utrecht
Th. A. M. Broekman, Doorn
G. A. Broer, Utrecht
Broese-Kemink, Utrecht
F. G. M. Broeyer, Utrecht
mw. H. Brom-Fischer, Utrecht
A. M. Brouwer, Zeist
mw. M. Brouwer, Utrecht
M. G. Brouwer, Utrecht
T. Brouwer, Utrecht
T. Th. W. Bruggen Hugenholtz, Utrecht
A. J. de Bruin, Utrecht
C. J. M. de Bruin, Nieuwegein
H. G. de Bruin, Houten
mr. M. G. de Bruin, Odijk
dr. R. E. de Bruin, Utrecht
A. P. de Bruine, Nieuwegein
G. J. R. Bruinsma, Utrecht
drs. J. M. Bruinvels, Bilthoven
C. J. Bruring, Hoogland
M. W. J. de Bruijn, Utrecht
mw. W. G. de Bruyn-Wachter, Utrecht
E. B. van Bueren, Bilthoven
P. Buisman, Utrecht
drs. A. L. P. Buitelaar, Oudkarspel
J. Buitenweg, Vianen
ir. A. M. Bunjes, Oud-Zuilen
P. Th. Bunjes, Langbroek
C. B. van den Burch, Amsterdam
C. van Buren, Utrecht
dr. A. P. J. van der Burg, Asperen
J. H. van der Burg, Utrecht
mr. dr. V. A. M. van den Burg, Zeist
mr. A. R. Burger, Utrecht
mw. E. Burgman-Laufer, Driebergen-Rijsenburg
C. A. van Burik, Utrecht
mw. drs. B. E. Buys-de Geus, Doorn
dr. M. P. van Buijtenen, Utrecht
mw. dr. E. A. C. Buyze, Utrecht
dr. M. van der Bijl, Alkmaar
T. T. M. H. Bijleveld, Rhenen
H. Bijlsma, Utrecht

drs. I. W. L. A. Caminada, Berlicum
dr. G. J. van Campen, Malden
mr. J. W. C. van Campen, Utrecht
T. W. Camu, Utrecht
mw. E. Cankrien-van Wimersma Greidanus, Bosch en Duin
B. van Capelle, Utrecht
mw. H. M. Capelleveen-van Petersen, Zeist
mw. E. A. Capetti-Veenendaal, Maarn
E. S. J. Captain, Utrecht
mr. J. Caro, Bilthoven
C. J. Casteleijn, Utrecht
drs. A. J. ten Cate, Bilthoven
mw. drs. R. M. ten Cate-d'Hont, Utrecht
Het Catharijneconvent, Utrecht
Centraal Bureau voor Genealogie, 's-Gravenhage
Centraal Museum, Utrecht
mr. F. F. X. Cerutti, Gorinchem
J. F. Choufoer, Alphen aan den Rijn
S. H. Chu, Nieuwegein
W. C. F. Claerhout, Utrecht
J. Clay, Culemborg
S. W. G. de Clercq, Maarssen
St. de Cock, Mechelen (B.)
P. A. J. Cocural, Utrecht
G. J. Colenbrander, Utrecht
mw. J. M. Colenbrander-Donkers, Utrecht
mr. C. C. M. Collard, Soest
P. J. M. Collard, Utrecht
H. J. A. Collette, Maartensdijk
J. Combrink, Rhenen
mw. M. Conrads, Houten
mr. G. A. A. Conijn, Bilthoven
mw. A. C. Coolsma, Utrecht
W. F. Cornelis, Houten
mw. M. C. Cornelissen, Utrecht
mw. F. Cossee-de Wijs, Rotterdam
A. Craenen, Bosch en Duin
mr. P. Cras, Bilthoven
Crediet- en Effectenbank n.v., Utrecht
O. J. Crommelin, Utrecht
A. B. R. du Croo de Vries, Utrecht
drs. H. A. Crouwel, Utrecht
mw. E. F. M. Crijns, Borne
CSB Gebouw, Stichting-, Utrecht

mw. I. van Daalen, Utrecht
J. A. den Daas, Utrecht
ir. H. Dam, Vianen
dr. G. J. W. van Dam, Zeist
H. van Dam, Ede
H. J. A. van Dam, Utrecht
mw. W. M. Th. van Dam-Brouwer, Utrecht
mw. A. E. M. Dammerman, Utrecht
S. J. Daniëls, Utrecht
H. A. Danklof, Utrecht
M. Deenstra, Utrecht
drs. H. L. M. Defoer, Utrecht
A. Dekker, Utrecht
dr. A. M. M. Dekker, Utrecht
prof. dr. C. Dekker, Odijk
J. J. H. Dekker, Eindhoven
drs. W. H. J. Dekker, Utrecht
H. M. J. Dekkers, Utrecht
G. Th. Delemarre, Bunnik
drs. C. Denig, Hilversum
C. J. M. Denneman, Utrecht
J. H. M. Denters, Utrecht
Depot van Nederlandse Publicaties, 's-Gravenhage
mrs Derks & partners, Utrecht
mw. H. W. H. Derksema, 's-Gravenhage
J. J. V. M. Derksen, Vianen
R. Dettingmeijer, Utrecht
Chr. A. van Deventer, Utrecht
dr. H. P. Deys, Rhenen
H. J. Diepenbrock, Utrecht
mw. C. van Dieren-van Karsbergen, Utrecht
mr. J. P. Dierkens Schuttevaer, Utrecht
H. W. van Diest, Utrecht
A. B. Dieters, Utrecht
G. van Dockum, Bilthoven
J. L. Docter, Bilthoven
mw. D. Doeleman-van der Meer, Utrecht
G. P. van Doesburg, Utrecht
mr. K. A. van Doesburg, Utrecht
mw. A. A. ten Doesschate-Ameling, Zeist
mw. J. J. ten Doesschate, Utrecht
H. van Dokkum, Utrecht
mw. drs. M. Dolfin, Utrecht
mw. J. J. Dolfin-Ruwers, Santpoort
E. G. Dollekamp, Bilthoven
mw. C. H. Donker-van Ollefen, Bussum
mw. dr. Y. M. Donkersloot-de Vrij, Odijk
C. H. van Donselaar, De Bilt
H. Th. M. van Doorn, Zwolle
W. Th. P. Doove, Utrecht
G. C. van Dorp, Leiden
D. S. van Dorsser Keus, Utrecht
A. R. van Dort, Nieuwegein

J. A. Dortmond, Bilthoven
mr. F. A. Doude van Troostwijk, Bussum
mw. A. A. Douglas-Stenfert, Almelo
Douwe Egberts, Utrecht
J. Douwes, Utrecht
J. Draak, Utrecht
J. E. C. Drabbe, Utrecht
J. van Drie, Utrecht
F. L. Driessen, Utrecht
W. P. N. Drijver, Utrecht
mw. C. Drok, Utrecht
mw. G. H. Droogleever, Utrecht
C. W. Drost, Bunnik
mw. E. P. Duvekot-de Lint, Doorn
C. J. van Dijk, Vleuten
D. van Dijk, Utrecht
dr. H. van Dijk, Utrecht
mw. mr. J. W. van Dijk, Maarsbergen
Th. van Dijk, Utrecht
mw. T. van Dijk-Doorenbal, De Meern
mr. P. van Dijke, Zeist
mr. G. H. C. van Dijken, Breiten-Morel (Zw)
prof. dr. J. H. Dijkhuis, Utrecht
dr. A. van Dijkman, Groenekan
S. Dijkstra, Utrecht

mw. T. van Ede, Nieuwegein
W. A. van Ede, Veenendaal
Edzes boekhandel, Groningen
mw. U. van Ee-Verhoef, Utrecht
mw. M. A. van der Eerden-Vonk, Alkmaar
J. van Egdom, Nieuwegein
mw. drs. J. W. F. Eggink, Houten
mw. G. J. Ehrenfeld-ten Bosch, Utrecht
dr. P. F. Elbers, Zaltbommel
mw. E. J. Elbers-van Bueren, De Bilt
mw. A. Elderson, Utrecht
mw. C. Elink Sterk, Utrecht
H. F. van Elk, Maarssen
Eloyen Gasthuis, Coll. van Regenten Sint-, Utrecht
J. J. Elsenaar, Utrecht
P. Emmelot, Doorwerth
mr. R. N. S. Emons, Utrecht
G. H. van Empel, Utrecht
mw. R. van Empel, Utrecht
H. Endlich, Haarlem
prof. dr. P. M. Endt, De Bilt
ds. C. M. van Endt, Utrecht
A. W. van den Engel, Maarssen
dr. R. C. Engelberts, Utrecht
mr. H. W. Engelbrecht, Utrecht
A. Enklaar, Amersfoort
J. P. Epping, Laren
ing. J. J. Eras, Utrecht
mw. mr. E. S. C. Erkelens-Buttinger, Utrecht
mw. A. van Es, Utrecht
mw. M. A. H. van Es, 's-Gravenhage
mw. H. van Essen, Maastricht
H. van Essen, Utrecht
H. E. J. van Essen, De Meern
C. Essens, Houten
R. Ester, Utrecht
P. H. M. Everaard, Utrecht
G. Evers, Utrecht
A. H. Evertse, Utrecht
M. A. F. van de Evertuin, Utrecht
J. W. Ewoldt, Utrecht
mr. A. J. Eijkman, De Bilt
W. G. van Eijndhoven, Utrecht
J. Eijnthoven, Utrecht

drs. V. S. E. Falger, De Bilt
Th. Ferkranus, Veenendaal
H. Ferwerda, Maarn
A. P. M. Festen, Utrecht
mw. M. M. van Feije, Nieuwegein
F. Fierst van Wijnandsbergen, Bilthoven
I. A. S. Fischer, Amerongen
mw. E. J. A. M. Fischer-Grijpink, Utrecht
ir. J. L. Flipse, Bilthoven
mw. N. Floor, Utrecht
R. Fokkenrood, Utrecht
W. Fonville, Amsterdam
mr. A. P. J. Fortuin, De Bilt
mw. J. Th. H. Fransen-van Galen, Utrecht
G. H. Frederik, Utrecht
Th. H. Fresen, Moordrecht
prof. dr. H. Freudenthal, Utrecht
E. M. Froon, Utrecht
J. Froon, Utrecht
G. F. Frijlink, Utrecht
mw. J. Fukkink, Utrecht
R. Furler, Amersfoort

mw. S. van der Gaast-Bakker Schut, Utrecht
mw. E. van Galen, Beekbergen
drs. A. J. van Galen Last, 's-Gravenhage
mr. J. van Galen Last, Doorn
Van der Galie, Boekhandel-, Utrecht
H. Ganzeboom, Utrecht
V. J. S. de Gast, Utrecht
mw. H. Gathier-van 't End, De Bilt
A. C. van Geelkerken, Utrecht
mr. J. C. V. Geenen, Utrecht
J. D. H. G. C. Geerlings, Driebergen-Rijsenburg
R. C. J. Geertzen, Utrecht
drs. H. van Gelderen, Blaricum
B. Gelink, Vleuten
Gemeente De Bilt, Bilthoven
Gemeente Breukelen, Breukelen
Gemeente Kockengen, Kockengen
Gemeente Mijdrecht, Mijdrecht
Gemeente Utrecht, Utrecht
Gemeente Vinkeveen en Waverveen, Vinkeveen
Gemeente Wijk bij Duurstede, Wijk bij Duurstede
Gemeentelijk Energie Bedrijf, Utrecht
Genealogical Society, Salt Lake City (U.S.A.)
A. van Gent, Barneveld
F. Th. J. P. Geraerts, Utrecht
H. Geraerts, Utrecht
mw. mr. J. Gerritsen, Driebergen-Rijsenburg
mw. N. A. Gerritsen-van Eeten, Utrecht
R. Gerth, Utrecht
Geschied./Oudheidk. Mij., Gent (B)
S. van Geuns, Nieuwegein
mw. mr. M. A. C. de Geus-Viëtor, Bilthoven
W. J. de Geuze, Utrecht
W. Th. Geveke, De Bilt
G. Gezelle, Utrecht
P. G. J. van Gils, Utrecht
mw. mr. J. M. van Gilst-Heester, Utrecht
G. J. van Gisbergen, Utrecht
dr. F. Gmelig, Utrecht
F. Godschalk, Utrecht
ing. J. Godschalk, Klaaswaal
J. de Goede, Utrecht
S. A. Goedegebuure, Utrecht
dr. A. W. Goedhart, Lunteren
mw. D. S. Goedkoop-Roessingh van Iterson, Zeist
mr. J. C. B. Goemans, Zeist
mw. W. Gommers, Amersfoort
J. D. van Gool, Utrecht
W. F. G. de Gooijer, Houten
B. J. Gort, Utrecht
J. R. M. Gouw, Utrecht
M. J. de Graaff, Utrecht
A. Graafhuis, Utrecht
mw. E. Graafstal-Paasche, Vleuten
W. M. van Grafhorst, Utrecht

F. H. M. Grapperhaus, Wassenaar
Ph. J. Greep b.v., Schildersbedrijf-, Utrecht
Gregoriushuis Sint, Utrecht
mw. H. C. Gremmée, Utrecht
H. W. Gresnigt, Utrecht
N. A. J. Gresnigt, Bilthoven
A. Greve, Utrecht
jhr. P. E. Greven, Utrecht
J. L. Griep, Utrecht
H. A. van der Grind, Houten
Grit Brillen b.v., Utrecht
F. A. Groen, Veenendaal
J. J. H. Groen, Utrecht
J. J. M. Groen, Utrecht
mr. W. Ch. Groen, Utrecht
mw. L. J. Groen-Asselberghs, Utrecht
C. de Groen, Utrecht
J. H. Groenen, De Meern
mw. prof. dr. M. M. Groenendijk-Huijbers, Utrecht
G. Groeneveld, Houten
G. J. van Groningen, Utrecht
mw. drs. C. L. van Groningen, Utrecht
A. de Groot, Amsterdam
drs. G. F. M. de Groot, Maastricht
H. L. de Groot, Utrecht
J. Th. M. de Groot, Utrecht
M. J. de Groot, Utrecht
mw. T. C. G. de Groot-Haanschoten, Hilversum
mw. M. de Groot-Sjenitzer, Utrecht
dr. Rolf Grosze, Aken (B.R.D.)
Th. Gruithuizen, Utrecht
Th. C. Gruter sr., Hollandsche Rading
mw. E. J. A. M. Grijpink, Utrecht
C. P. Gülcher, Maartensdijk
H. L. Gumbert, Utrecht
prof. dr. J. van Gijn, Utrecht

P. C. A. ten Haaf, Bilthoven
mr. A. J. Haakman, Amsterdam
G. van de Haar, Bilthoven
drs. A. G. M. Haas, Utrecht
J. E. de Haas, Utrecht
mw. drs. M. E. de Haas, Utrecht
mw. A. A. M. Haazevoet, De Meern
mw. M. Hageman, Utrecht
P. Hallebeek b.v., Utrecht
mw. C. L. R. Hallewas-Falger, Amersfoort
D. Hamer, Utrecht
mw. M. Hanninen-Forst, Utrecht
mw. F. Hanselaar-Rohof, Utrecht
mw. M. Hardebol, Bilthoven
drs. J. Harms, Maartensdijk
B. van Harn, Bilthoven
H. 't Hart, Utrecht
dr. P. D. 't Hart, Utrecht
T. Harteveld, Utrecht
mr. R. J. den Hartog, Utrecht
mr. W. H. B. den Hartog Jager, Utrecht
Harvard College Library, Cambridge (U.S.A.)
A. van Hattum, Utrecht
mw. drs. J. W. G. Haverkamp, Utrecht
A. H. F. Hazemeijer, Bunnik
mw. W. van Heeckeren-Vermeulen, Utrecht
J. L. Heeg, Utrecht
Heemschut, Bond-, Amsterdam
G. de Heer, Utrecht
C. van Hees, Utrecht
drs. P. van Hees, Utrecht
W. A. van Hees, Utrecht
mw. mr. J. Hefting, Utrecht
W. J. Hefting, Utrecht
C. Heil, Utrecht
H. A. van de Heiligenberg, Houten
Th. J. J. van de Heiligenberg, Utrecht
B. J. Hekket, Hengelo
G. A. P. van Helbergen, Doesburg
mw. A. van Helfteren, Utrecht
J. M. van Hellenberg Hubar, Utrecht
mr. J. van de Hemel, Utrecht
mw. M. Helmer, Utrecht
mr. G. A. W. C. baron van Hemert tot Dingshof, Maarsbergen
L. Hempelman, Utrecht
mw. drs. M. E. Henderson-Versteeg, Utrecht
A. P. J. Hendriks, Utrecht
H. A. S. Hendriks, Utrecht
mw. L. Hengeveld, Abcoude
mw. A. J. M. Heniger-Koenheim, Vianen
Hermans Architectenbureau, Bilthoven
mr. F. M. J. Hermans, Nieuwegein
H. G. Herni, Nunspeet
dr. G. van Herpen, Bilthoven
J. J. van Herpen, Hilversum
prof. dr. M. W. Heslinga, Bilthoven
mr. G. F. Th. Hesselink, Utrecht
S. S. Hesselink, 't Goy-Houten
J. G. van Hessen, De Bilt
Het Vechthuis, Utrecht
ir. J. T. A. van Heteren, Waalre
W. A. J. van Heteren, Doetinchem
G. van Heusden, Oud-Zuilen
H. van Heuven, Utrecht
R. Heij, Utrecht
J. van der Heijden, De Bilt
mw. M. W. Heyenger-Klomp, Amersfoort
Th. F. den Heyer, Hilversum
H. W. M. Heijman, Utrecht
W. Heijman, Ede
Heijmerink Bouwgroep, Utrecht
P. B. M. Heijmerink, Bunnik
P. M. Heijmink Liesert, Schalkwijk
A. A. M. Heijn, Utrecht
P. C. H. van Heyningen, Utrecht
mw. H. H. van Hilten, Utrecht
H. van Hinsbergh, Utrecht
J. Th. M. van Hintum, Zeist
Historische Kring Breukelen, Breukelen
Historische Kring Leusden, Leusden
Historische Kring Loosdrecht, Loosdrecht
Historische Kring Maarssen, Maarssen
Historische Kring Tussen Rijn en Lek, Zeist
Historische Stichting Oostbroek en De Bilt, De Bilt
Historische Vereniging Oud-Renswoude, Renswoude
Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen, Rhenen
Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens, Vleuten
H. M. A van den Hoed, Utrecht
J. J. W. Hoefnagels, Driebergen-Rijsenburg
A. Hoek, Utrecht
C. J. van de Hoek, Leersum
D. Hoek, Utrecht
J. G. Hoek, Leerdam
A. P. Hoekstra, Utrecht
M. J. Hoekstra, Utrecht
drs. T. J. Hoekstra, Bennekom
mw. G. H. Hoeneveld-Röhner, Driebergen-Rijsenburg
mw. D. Hoeting-Wiegman, Bilthoven
mw. drs. M. B. van der Hoeven, Zeist
J. C. van Hoffen, Groenekan
F. M. A. Hofhuis, Nieuwegein
mw. S. Hofman-de Boer, Utrecht
P. G. M. Hofmans, Nieuwegein
H. Hofsté, Utrecht
A. Hogeweg, Utrecht
J. G. Hol, Maarssen
mw. W. Hol, Utrecht
mr. L. E. van Holk, Doorn

H. G. M. Holl, Houten
mr. H. Hollestelle, Utrecht
mw. N. Holtkamp-Vellinga, Utrecht
dr. A. H. Holtz, De Bilt
W. S. M. Hoogbergen, Bunnik
A. W. van de Hoogen, Doorn
C. Hoogendoorn, Utrecht
mw. M. Hoogendoorn, Utrecht
J. Hoogenraad, Noordwijkerhout
ir. G. W. van Hoogevest, Utrecht
A. H. R. Hoogezand, Waldegg (Zwits.)
J. R. Hoogezand b.v., Utrecht
dr. G. A. Hoogland, Plasmolen
R. A. Hoogland, Utrecht
mw. Y. Hoogland, Utrecht
mw. drs. E. T. van Hoogstraten-Suir, Deventer
S. H. Hoogterp, 's-Gravenhage
drs. P. P. J. I. van der Hoorn, Utrecht
G. J. Hooykaas, Bilthoven
prof. dr. R. W. J. N. Hoppenbrouwers, Utrecht
mw. dr. ir. M. G. ter Horst, Zeist
J. van der Horst, Utrecht
J. F. van der Horst, Vianen
drs. K. van der Horst, Utrecht
A. Hosman, Utrecht
H. M. H. Hosman, Utrecht
Hotel des Pays Bas, Utrecht
mw. W. J. Houdijk-van Olst, Utrecht
L. Houniet, Utrecht
R. van den Hout, Utrecht
J. Houtgast, Utrecht
A. N. Houtman, Utrecht
mw. dr. M. E. Houtzager, Utrecht
mw. G. M. H. van der Houwen-van Dijk, Odijk
mw. E. H. van Hoven, Utrecht
A. J. van den Hoven van Genderen, Utrecht
mw. A. G. Hovinga, Assen
dr. J. Hovy, Amersfoort
ir. J. W. Hudig, Bilthoven
A. Huffels, Utrecht
prof. dr. F. W. N. Hugenholtz, Bilthoven
C. J. Huging, Vlijmen
A. C. Huigen, Utrecht
H. W. Huinck, Utrecht
W. F. J. H. Huinck, Maarn
J. Huisinga, Utrecht
F. T. Huisinga, Zeist
mw. F. A. A. Huisman, Utrecht
mr. J. R. Huizing, Bussum
D. van den Hul, 's-Gravenhage
dr. J. Hulk, Bilthoven
mw. A. Hulshoff-Pol, Utrecht
F. van der Hulst, Utrecht
G. van der Hulst, Utrecht
dr. A. van Hulzen, Utrecht
E. M. Hupkens van der Elst, Amersfoort
J. van de Hurk, Utrecht
J. C. van den Hurk, Utrecht
J. L. F. van den Hurk, 's-Hertogenbosch
mw. C. A. van den Hurk-van de Bovenkamp, Driebergen-Rijsenburg
drs. U. F. Hylkema, Utrecht
B. A. M. Hijman, Utrecht

mw. A. van Ieperen-Hartman, Utrecht
mw. G. Immink-Blikkendaal, Haren
W. A. van Impelen, Utrecht
ir. A. M. van Ingen, Nieuwegein
A. F. van Ingen, Bunnik
C. M. van Ingen, Utrecht
G. J. van Ingen, Bunnik
Instituut voor Geschiedenis, Utrecht
Instituut voor Prae- en protohistorie, Amsterdam
Instituut voor Rechtsgeschiedenis, Utrecht
International Institute for Land Reclamation and Improvement, Wageningen
mw. G. M. Isendoorn-Baartmans, 's-Gravenhage
mw. M. van Iterson-van Soeren, Zeist
mr. D. H. C. Ittmann, Utrecht

E. Jacobs, Utrecht
mr. J. A. Jager, Utrecht
M. Jager, Utrecht
J. Jalvingh, Utrecht
ing. D. Jansen, Utrecht
F. H. C. Jansen, Zeist
E. Jansen, Utrecht
G. H. Jansen, Utrecht
dr. J. Jansen, Utrecht
J. B. L. Jansen, Utrecht
C. M. A. M. Janssen, Utrecht
H. L. Janssen, Utrecht
J. C. Janssen, Utrecht
C. M. A. M. Janssen, Utrecht
dr. C. R. Janssen, Bilthoven
drs. J. W. Janssen, Bilthoven
A. H. Jas, Utrecht
mw. drs. E. I. Jimkes-Verkade, Utrecht
mw. W. Jobse, Utrecht
J. B. Jonasse, Eefde
mw. J. Jones-Maschhaupt, Utrecht
F. G. de Jong, Utrecht
H. de Jong, Vianen
dr. H. M. de Jong, De Bilt
J. M. de Jong, Utrecht
M. de Jong, Bilthoven
mw. M. G. de Jong, Gouda
mw. J. C. Jongbloed-Gerritsen, Utrecht
mr. H. M. de Jonge, Montfoort
dr. J. Jongh, Maarn
prof. E. de Jongh, Utrecht
mw. C. A. de Jongh-van Rhijn, Utrecht
prof. dr. A. G. Jongkees, Annen
mw. dr. M. F. Jongkees-Vos, Utrecht
ir. G. J. Jonker, Utrecht
mw. drs. J. G. Jonker-Klijn, Utrecht
ir. H. G. Joosten, Leersum
mw. A. C. Jordan-Breukink, Zeist
mw. drs. A. L. Jordens, Utrecht
ir. J. P. Josephus Jitta, Hoogeveen
J. C. M. Juffermans, Utrecht
W. H. F. Jurgens, Doorn
H. J. Jurriëns, Utrecht
H. J. Jurriëns b.v., Utrecht
M. J. S. Jurriëns, Amsterdam

mr. J. Th. G. Kaajan, Utrecht
mw. dr. A. Kaars Sijpesteyn, Utrecht
A. C. A. M. Kaffka genaamd Dengler, Utrecht
mw. A. Kaiser-Wols, Utrecht
L. Kalden, Zeist
J. Kalf, Utrecht
mw. M. A. de Kam-Drewes, Zeist
J. D. Kamerbeek, Utrecht
mw. T. W. van de Kamp-Lulofs, Utrecht
drs. J. B. Kan, Utrecht
mw. C. H. W. M. Kanij-Camu, Utrecht
A. Kaptein, Utrecht
W. Kastelein, Polsbroek
mw. E. M. T. ten Kate-Zandijk, De Bilt
P. Katoen, Leersum
H. Kelder, 's-Heerenberg
ds. M. S. F. Kemp, Leidschendam
A. J. van Kempen, Bunnik
R. M. Kemperink, Ugchelen
prof. dr. G. J. M. van de Kerk, Utrecht
A. M. Kerkhof, Utrecht
mr. H. H. W. Kernkamp
Kersbergen Installatie Technieken b.v., Utrecht
J. W. Kervezee, Utrecht
M. Keszelaer, 's-Gravenhage
B. J. Ket, Utrecht

Kettlitz en Deenik anno 1892 b.v., Nieuwegein
mr. B. F. Keulen, Utrecht
mr. F. B. Keulen, Utrecht
J. E. E. Keunen, Utrecht
D. Keuning, Noordwijk
mw. J. J. Keyser-Lap, Bilthoven
mw. mr. D. Kieboom-Jansen, Pijnacker
drs. C. J. Kievit, Maassluis
H. Kinkhorst, Utrecht
drs. A. F. E. Kipp, Utrecht
J. B. A. Kipp, Nigtevecht
P. J. Kipp, Utrecht
mw. H. M. A. Kipp-Hanson, Utrecht
J. M. Klaarhamer, Ede
A. A. S. Klarenbeek, Woerden
Sj. Kleinjan, Utrecht
mw. J. M. C. Kleinjan-van Voorst Evekink, Zeist
P. J. van Kleinwee, Utrecht
mw. B. H. Kloeke, Utrecht
F. H. J. M. Kloppenborg, Asperen
ir. C. B. von Klosterlein von der Marwitz, Weinheim (BRD)
P. M. Kluin, Utrecht
C. H. Knaake, Maarssen
mw. G. Knol-van Veenendaal, Bilthoven
mw. mr. W. J. C. Knopper, Zwijndrecht
S. Knuvelder, Utrecht
J. van der Knijff, Ermelo
mw. Y. Kobayashi, Tokyo (Japan)
J. W. Koch, Driebergen-Rijsenburg
P. F. C. Koch, Utrecht
mr. P. F. C. Koch, 's-Gravenhage
drs. J. Kocken O.S.B., Nijmegen
J. A. Kocken, Utrecht
W. C. A. Kocken, Utrecht
mw. E. Koenders, Utrecht
B. Koevoets, Utrecht
drs. J. de Kogel, Leiderdorp
mw. I. J. C. Kohlbrugge-Goedkoop, Zeist
A. G. C. Kok, Doorn
mw. H. J. J. Kok, Utrecht
Th. C. L. Kok, Utrecht
mgr dr. J. A. Kok, Utrecht
A. M. Koldeweij, Buren
W. F. S. Kolen, Utrecht
mw. C. E. Kolff-Reijnvaan, Amerongen
C. J. Kolman, Utrecht
Kommuniteit Franciskanen, Utrecht
mr. C. J. A. Koning, Bilthoven
mr. V. Koning, Utrecht
W. J. Koning, Utrecht
dr. H. Konings, Utrecht
R. L. Koolstra, Nunspeet
R. O. Koop, Linschoten
mw. L. J. Koot-van Deventer, Bunnik
A. C. van Kooten, De Bilt
H. van Kooten, Vleuten
A. H. Kooij, Hollandsche Rading
A. van der Kooij, Utrecht
mw. C. J. Kooijman-Stringa, Utrecht
mw. B. J. M. Koppelman-Geerars, Utrecht
G. Koppert, Utrecht
C. A. W. Korenhof, Utrecht
mr. J. Korf, Deventer
mw. A. M. G. de Korne-Vunderink, Utrecht
A. de Korte, Utrecht
J. Th. de Korte jr., Houten
mw. mr. B. K. Kortenhoff-Nepperus, Utrecht
W. H. J. Koster, Utrecht
H. O. Koster, Nieuwegein
drs. G. J. Kottier, Westbroek
R. van der Kraats, Utrecht
mw. A. van Kranen-Ruuls, Utrecht
A. A. M. Kristel, Utrecht
mw. mr. A. E. M. Th. van der Kroft, Driebergen-Rijsenburg
prof. ir. B. Krol, Amerongen
L. H. Kroneberg, Utrecht
mr. A. J. Kronenberg, Naarden
mr. A. J. Kronenberg, Utrecht
mw. L. J. Kronenberg-Dutilh, Utrecht
H. Kronenburg, Utrecht
H. G. Kroon, De Bilt
J. H. Kruit, Bilthoven
G. Krul, Utrecht
mw. J. M. Kruyt-Kramer, Utrecht
mw. ir. J. H. ter Kuile, Utrecht
G. van der Kuilen, Breukelen
mw. J. W. van de Kuinder-Hamer, Veenendaal
A. van der Kuip, Utrecht
A. W. Kuipers, Purmerend
J. Kuipers, Soest
H. M. Kunneman, Vinkeveen
G. S. A. Kuperus, Utrecht
M. A. H. B. Kurstjens, Utrecht
ir. E. M. Kylstra, Utrecht
mw. G. J. Kylstra-van der Eijk, Utrecht

J. C. van der Laan, Maarn
drs. P. van der Laan, Bilthoven
J. K. L. van Laar, Utrecht
mw. E. Ladage, Utrecht
mw. dr. Chr. Lafeber, Driebergen-Rijsenburg
H. L. F. Lägers, Utrecht
J. J. Lahmeijer, Maartensdijk
J. van Lambalgen, Amersfoort
mr. C. L. M. Lambrechtsen, Bilthoven
mw. C. Laméris, Hengelo
J. Laméris, Zeist
dr. N. Lamme, Utrecht
C. H. Lancée, Nuenen
J. Landré, Den Dolder
J. Langeveld, Eemnes
T. Langerveld, De Bilt
dr. H. P. Lansberg, Bilthoven
J. Lanser, Driebergen-Rijsenburg
F. A. Lapoutre, Utrecht
M. Laudy, Utrecht
mw. W. S. Laudy, Barneveld
F. Laverman, Utrecht
R. Lebbink, Utrecht
Chr. Leeflang, Amersfoort
J. Leeflang, Utrecht
G. C. van Leersum, Utrecht
J. P. L. de Leeuw, Utrecht
H. H. van Leeuwen, Bilthoven
J. van Leeuwen, De Meern
P. D. van Leeuwen, Utrecht
S. M. van Leeuwen, Utrecht
drs. Th. J. A. van Leeuwen, Utrecht
drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, Vianen
mr. P. C. J. van der Lelie, Utrecht
J. W. Lemaier, Utrecht
J. S. Lemmen, Utrecht
mw. L. Leppink-Oosterloo, Odijk
prof. dr. C. van der Leun, Utrecht
drs. A. B. Leussink, Utrecht
drs. J. H. Lichtenbelt, Utrecht
H. J. van Liempdt, Utrecht
ir. A. R. van Liempt, Utrecht
mw. L. J. E. van Lieshout, Utrecht
mw. E. G. van Lieshout-Hooymans, Utrecht
prof. dr. J. M. van der Linde, Zeist
prof. dr. S. van der Linde, Utrecht
mw. G. van der Linden, Utrecht
prof. mr. H. van der Linden, Rozendaal
mw. M. J. van der Linden, De Bilt
J. J. Linnebank, De Meern
C. van Lint, Utrecht
Lisman Holding b.v., Zeist
A. J. Lisman, Nyon (Zwit.)
A. J. A. M. L. Lisman, Nieuwersluis

ir. A. J. M. Lisman, Zeist
J. C. Lissenberg, Neerijnen
E. Loggen, Utrecht
C. P. van Londen, Leusden
drs. C. J. van Lookeren Campagne, Oegstgeest
P. Loonstra, Utrecht
mr. A. Looten, Utrecht
K. G. Lorier, Utrecht
mw. M. B. W. Loudon-van Asch van Wijck, Hilversum
P. A. Lourens, Utrecht
P. J. M. Luiten, Utrecht
mw. L. van der Lugt, De Bilt
prof. P. G. M. Lutz, Arnhem
P. J. E. Luykx, Utrecht
H. C. van Luyn, Utrecht
drs. P. B. N. van Luyn, Limbricht
mr. C. Th. E. graaf van Lynden van Sandenburg, Langbroek

M. P. Maandag, Utrecht
R. C. J. van Maanen, Oegstgeest
prof. dr. W. van Maanen, Utrecht
mw. mr. E. J. de Maaré-Pfeiffer, Epe
drs. P. C. B. Maarschalkerweerd, Amersfoort
mw. E. L. M. van Maarseveen, Utrecht
mw. G. M. A. van Maarseveen, Utrecht
J. A. J. van Maarseveen, Utrecht
mw. H. C. H. van Maarsseveen, Utrecht
G. Maas, Nieuwegein
mw. T. A. Maas-de Brouwer, Groenekan
P. Maaswinkel, De Bilt
dr. C. E. M. de Maat, De Bilt
S. C. Maclaine Pont, Utrecht
B. Maes, Utrecht
Th. C. Maier, Bilthoven
J. C. de Man, Utrecht
D. van Manen, Veenendaal
mw. S. Manolopoulos, Utrecht
dr. A. A. Manten, Breukelen
A. M. Manten, Utrecht
ir. F. C. Marckmann, Utrecht
dr. A. J. Maris, Arnhem
mr. J. A. Markus, Alkmaar
jhr. P. H. A. Martini Buys, Brugge (B.)
mw. M. J. Maters-Ponten, Zeist
drs. A. H. H. M. Mathijsen, Bilthoven
J. A. C. Mathijssen, Vlaardingen
A. J. van Maurik, Utrecht
mw. mr. A. M. van Maurik, Utrecht
H. R. Mechelse, Utrecht
J. C. Meelhuysen, Nieuwegein
J. F. M. van der Meer, Utrecht
dr. J. Meerdink, Zeist
P. J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, Amsterdam
R. Meesters, Nieuwegein
mw. J. M. M. van der Mei-Zilverentant, De Meern
A. A. Meiresonne, Utrecht
dr. A. J. J. Mekking, Utrecht
A. W. Mellema, Rotterdam
mw. H. C. N. Mengelberg, Utrecht
drs. A. M. J. Mensink, Utrecht
ir. H. F. Mertens, Breukelen
J. Methorst, Utrecht
drs. ir. K. Metz, Utrecht
mw. J. N. van der Meulen, De Bilt
F. Meulenbelt, Santpoort
J. C. Meulenbelt, Utrecht
G. J. Meurs, Utrecht
W. Meijbaum, Utrecht
mr. F. H. von Meijenfeldt, Baarn
A. D. J. F. Meyer, Amersfoort
J. W. H. Meijer, Sappemeer
M. E. Meijer, Utrecht
dr. A. K. de Meijer O.S.A., Eindhoven
drs. J. A. L. de Meijere, Vianen
J. D. Meyers, Utrecht
mw. A. M. Meijers-van Beek, Utrecht
J. H. Meijman, Utrecht
ing. W. Meijnen, Utrecht
H. N. van Middendorp, Doorn
prof. dr. H. T. J. Miedema, De Bilt
G. Mik, Utrecht
B. F. A. Mikx, Utrecht
A. Mildert, Utrecht
drs. A. P. J. Miltenburg, Utrecht
drs. J. T. Minderaa, Amsterdam
W. J. Minjon sr., De Bilt
Minderbroeders Utrecht, Utrecht
J. W. Modderaar, Zeist
mw. S. H. B. Modderman-van de Kamp, Renkum
J. Moelaert, Wychen
drs. D. Moesbergen, Utrecht
M. J. A. Mol, Utrecht
mw. A. M. van der Molen-Rutgers van Rozenburg, Zeist
D. J. Molenaar, Utrecht
mw. C. G. E. Mommersteeg-Harbord, Amsterdam
dr. A. D. A. Monna, Utrecht
mr. G. F. Monnereau, Houten
A. L. Montauban, Purmerend
drs. M. Montforts, Utrecht
mr. D. Moojen, Zeist
mw. I. P. Moojen-van Tongerloo, Hilversum
mw. C. E. Moorrees, Rhenen
L. M. Morselt, Utrecht
prof. dr. D. van der Most van Spijk, Utrecht
mw. D. J. Mostert-van Lier, Utrecht
mw. J. M. Motshagen-Rietveld, Utrecht
G. C. A. van Mourik, Vleuten
mw. H. de Muinck Keizer-ten Cate, Bilthoven
W. J. Muis, Utrecht
C. F. Mulder, Utrecht
K. A. Mulder, Utrecht
ir. M. J. P. Mulders, Utrecht
W. J. Mulders, Utrecht
J. M. Muller, Utrecht
mw. A. C. Muller-van der Klift, Bunnik
drs. H. Müter, Utrecht
drs. H. J. Mijjer, Groningen

A. Naeff, Utrecht
E. P. Nagelkerke, Utrecht
mw. G. M. E. Nauta, Utrecht
G. E. Nederhorst, Amsterdam
Nederlandse Bank, Utrecht
M. W. N. Neerincx, Amsterdam
mw. C. Nelissen, Leiderdorp
H. G. van Nesselrooij, De Bilt
M. B. van Nesselrooij, Bilthoven
B. J. Nichting, Utrecht
J. P. Nichting, Utrecht
mw. J. Nieboer-Buisman, Houten,
A. Niekamp, Bunnik
ir. J. C. M. van Niekerk, Alphen aan den Rijn
dr. J. A. Niemeijer, Utrecht
mw. W. J. Niermeyer-de Hoog, Utrecht
dr. C. A. Nierstrasz, Bilthoven
G. H. M. Nieuwenhuijs, Utrecht
jkvr. E. M. van Nispen, Utrecht
jhr. ir. J. E. M. van Nispen tot Pannerden, Bilthoven
jhr. F. C. C. M. T. van Nispen tot Sevenaer, Veldhoven
mr. V. J. Nolet, Utrecht
L. van Noord, Utrecht
P. Notermans, Utrecht
P. Nijhoff, Bilthoven
C. H. Nijhuis, Utrecht

C. H. Ockeloen, Groenlo
mw. H. C. C. Oets-van der Werken, Utrecht
mw. E. L. S. Offringa-Boom, Utrecht
drs. L. Olde Meierink, Utrecht
R. van Olderen, Utrecht
J. A. van Olderen tot Heteren, Diemen
mr. T. Olthoff, Bilthoven
S. M. van Ommeren, Elst
A. van Oosten, Bilthoven
D. van Oostenbruggen, Utrecht
D. Th. J. C. Oosterman, Bilthoven
A. Oosting, Utrecht
mw. J. C. M. Oostveen, Almelo
F. van Oostveen, Utrecht
R. J. Ooyevaar, IJsselstein
H. K. H. Juliana L. E. M. W. prinses van Oranje-Nassau enz. enz., Baarn
drs. J. M. S. Oremus, Sittard
dr. H. J. Oskam, Bilthoven
J. van Osnabrugge, Utrecht
J. W. Ottenschot, Utrecht
mw. A. J. W. Otto-van Straalen, Driebergen-Rijsenburg
Oudheidkundig Genootschap, Koninklijk Nederlands, Amsterdam
Oudheidkundig Genootschap Nifterlake, Breukelen
Oudheidkundige Kring Die Goude, Gouda
Oudheidkundige Vereniging Flehite, Amersfoort
mw. drs. M. van Oudheusden, Utrecht
mw. G. H. F. Oudkerk-van der Kroon, Barendrecht
P. Oussoren, Utrecht
mr. W. H. Overbeek, Utrecht
mw. J. C. Overbeek-Edie, Bilthoven
T. A. van Overbeek, Soest
H. A. Overgaauw, Utrecht
A. van Overhagen, Naarden
P. J. Overmeer, Utrecht
P. P. J. Overvoorde, Utrecht

J. Pama, Utrecht
mw. J. Pater, Utrecht
W. Peddemors, Utrecht
H. W. Peek, Utrecht
mw. J. Pees-Moolenbeek, Utrecht
drs. C. J. van der Peet, Utrecht
J. Penders, Utrecht
ir. G. D. Perk, Utrecht
A. C. Peters, Utrecht
W. J. van Petersen, Groenekan
G. I. Petri, Bussum
Pietersbuurt b.v., Exploitatie-maatschappij, Utrecht
F. A. M. Pietersen, Hei- en Boeicop
A. Pietersma, Utrecht
H. van Piggelen, Utrecht
G. N. van der Plaat, Zoetermeer
Plan- en Bouwbureau Utrecht n.v., Utrecht
drs. J. Plantinga, Utrecht
mr. M. Ph. J. Plet, Amerongen
Th. J. Ploeger, De Bilt
N. Plomp, Nieuwerbrug
R. Plomp, Oud-Zuilen
jhr. G. Ploos van Amstel, Haarlem
jhr. dr. ir. J. J. A. Ploos van Amstel, Eindhoven
A. H. Pluygers, IJsselstein
dr. H. Poen, Bilthoven
Van de Poll-Stichting, Zeist
ir. W. A. M. Pompe, Den Dolder
ir. J. H. Pontier, Utrecht
dr. C. Poort, De Bilt
mw. T. Poortenaar-Sikkema
mw. W. Por, De Bilt
dr. E. B. J. Postma, Utrecht
C. Pot, Utrecht
Tj. Pot, Utrecht
H. M. Pothuizen, Zoelen
K. Potjewijd, Utrecht
G. J. C. Pouw, Utrecht
mr. G. A. Pouw, Utrecht
mw. drs. M. A. Prins-Schimmel, Putten
D. Pronk, Zeist
dr. F. J. A. Prop, Utrecht
Provinciaal Bestuur van Utrecht, Utrecht
Provinciale Bibliotheek Centrale, IJsselstein
Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten, Utrecht
Provinciaal en Gemeentelijk Utrechts Stroomleveringsbedrijf n.v., Utrecht
Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Utrecht
F. Pruis, Utrecht
W. H. Pruis, De Bilt
D. Puit, Utrecht
mw. N. Pulle-Starke, Utrecht
J. H. M. Putman, Bussum
J. H. H. Puts, Utrecht
H. P. Puts, Rijswijk
J. van Putten, Lopik

mw. mr. A. H. J. Quispel, Utrecht
mw. C. W. E. Quispel-Boon, Zeist

dr. R. de Raad, Zwolle
A. J. P. Raat, Utrecht
Rabobank Nederland, Utrecht
J. K. Radder, Rotterdam
J. E. Ragay, Utrecht
mr. A. Ravelli, Bilthoven
mw. R. Ravensloot-Heubers, Utrecht
B. van Ree, Utrecht
J. C. R. van Reedt Dortland, Utrecht
prof. dr. E. Reeser, Bilthoven
D. A. Regenboog, Bilthoven
M. W. C. Reichwein, Zeist
Reinders b.v., Utrecht
H. Reinders, Bunnik
H. C. Reinders, Utrecht
prof. dr. A. W. Reinink, Utrecht
C. J. Reitsma, Bosch en Duin
M. Remijnse, Tienhoven
mw. E. Renaud-Plomp, Utrecht
J. Renema, Utrecht
T. Th. Renes, Houten
A. A. C. Reniers, Utrecht
Vicaris dr. Rentinck, Utrecht
Repertoire d'Art et d'Archéologie, Parijs (Fr.)
M. A. F. Reuser, Groenlo
A. M. de Reuver, Utrecht
J. Reijers, Driebergen-Rijsenburg
G. Reyngoud, Houten
W. W. van Rhijn, Wijk bij Duurstede
prof. dr. G. J. M. J. te Riele, Utrecht
H. Riemers, Utrecht
J. H. B. M. van Riet, Utrecht
W. F. van Riet, Utrecht
D. Th. Rietbergen, Utrecht
B. H. M. Rietmeijer, Nieuwegein
F. H. A. Rikhof, Amsterdam
mw. H. M. Rinkel, Utrecht
mw. J. G. Riphaagen, Utrecht
J. H. Ritmeester, Utrecht
mw. A. E. Ritsema van Eck, Utrecht
G. J. Ritter, Hoorn
mw. T. E. A. Rive-von Bönninghausen, Utrecht
G. J. Robbers, De Meern
mw. drs. J. G. Roding, 's-Hertogenbosch
A. Roelofs, Utrecht
mw. J. M. Roep, De Bilt
H. J. Rogier, Apeldoorn
G. J. Röhner, Utrecht

R. L. Röhner, Maartensdijk
mw. G. J. W. Röhner-Schuurman, Utrecht
R. Roks, Driebergen Rijsenburg
F. J. C. Rombach, De Meern
J. E. Rombach-de Kievid, Alkmaar
J. J. Ronner, Utrecht
mw. M. de Roo, Eindhoven
mw. drs. M. C. Roodenburg, Utrecht
J. Roodvoets, Utrecht
mw. C. Rooker, Utrecht
mr. F. Roos, Bilthoven
dr. J. C. Roos, Breukelen
mw. A. M. Roosenburg, Utrecht
mw. M. J. Y. W. Roosjen, Bunnik
mw. S. M. J. A. van Roosmalen, Utrecht
C. Roozenboom, Utrecht
ir. J. M. Roozenboom, De Bilt
J. E. Ros, Utrecht
mw. A. M. Rosenbaum, Utrecht
F. M. Rosenberg, Utrecht
mw. drs. B. A. Ross, Zeist
Van Rossum, Drukkerij-, Utrecht
K. W. J. van Rossum, Nijmegen
V. A. van Rossum, Maarssen
W. J. C. van Rossum, De Bilt
mw. dr. W. Rouwenhorst, Utrecht
K. de Roy, Utrecht
W. J. Royaards, Amersfoort
drs. C. Ch. van Royen, Oosterbeek
J. de Ru, Utrecht
mr. B. Ruers, Utrecht
mw. drs. G. M. W. Ruitenberg, Zeist
H. J. Ruiter, Odijk
mw. F. T. Ruiters-Harms, Utrecht
S. Russchen, Odijk
jhr. mr. L. M. Rutgers van Rozenburg, Zeist
A. W. G. M. Ruys, Nieuwegein
B. M. van Rij, Utrecht
G. van Rijbroek, Utrecht
E. Th. M. de Rijk, Utrecht
Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, 's-Gravenhage
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
H. W. Rijksen, Utrecht
's Rijks Munt, Museum van-, Utrecht
Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent', Utrecht
Rijksuniversiteit Utrecht, Bestuur-, Utrecht
J. van Rijn, IJsselstein
drs. P. H. F. A. van Rijn, Utrecht
J. D. Rijnders, Utrecht
A. van Rijswijk, Zeist
mw. C. J. van Rijswijk, Utrecht
ir. N. C. G. M. van de Rijt, Lienden

H. Sakkers, Utrecht
J. G. Sakkers, Utrecht
P. Salolea, Bilthoven
Sante en De Leur, Kapsalon Van-, Utrecht
H. J. L. van Sante, Utrecht
P. A. A. van Santen, Utrecht
drs. J. H. von Santen, Zeist
dr. N. C. F. van Sas, Utrecht
jkvr. drs. E. J. de Savornin Lohman, Utrecht
M. K. F. Scager, Utrecht
C. G. Schaareman, Utrecht
W. J. M. Schaatsenberg, Houten
mr. P. J. Schadé, Amsterdam
dr. A. H. M. van Schaik, Utrecht
mw. C. M. van Schaik, Zeist
J. M. van Schaik, Utrecht
J. W. van Schaik, Odijk
dr. H. J. van Schalkwijk, Huizen
ir. E. J. G. Scheffer, Bilthoven
J. A. Scheidemans, Utrecht
drs. J. G. S. Schemmekes, Houten
A. M. J. Schenk, Utrecht
H. W. Scherpenhuyzen, Utrecht
C. A. Schilp, Utrecht
M. M. Schilt-Holsheimer, Utrecht
mw. G. Schimmel, Utrecht
mr. W. H. Schipper, Utrecht
H. M. Schippers, Utrecht
mw. T. Schippers, Utrecht
mw. J. Schmidt-Rothuizen, Huis ter Heide
Chr. L. Schneider, Bilthoven
H. Schoenmaker, Abcoude
drs. W. H. P. Scholten, Culemborg
mw. J. Scholten-van Oosten, Utrecht
mw. J. Scholtus-Ming, Utrecht
A. M. Schoonhoven, Maarn
mw. H. Ch. Schoonhoven, Nieuwegein
J. Schoonhoven, Utrecht
W. J. v. Schoonhoven, Utrecht
mw. drs. E. N. Schouten, Hengelo
M. E. N. Schouten, Utrecht
H. Schouten, Scherpenzeel
mw. M. J. C. Schraagen, Utrecht
dr. W. J. Schrader, Utrecht
ir. E. Schreuder, Bunnik
H. J. Schroten, Utrecht
J. M. Schrijver, Doorn
mw. C. Schuchard-Stolwerk, Amstelveen
mw. K. A. L. Schuckink Kool-Oudendal, Loenen a/d Vecht
mw. E. Schuitemaker, Utrecht
mw. M. A. Schuitemaker-Koster, Utrecht
E. Schuler, Zeist
L. Schultz, Utrecht
C. J. Th. Schut, Utrecht
J. Schut, Nieuwegein
mw. J. M. Schut, Utrecht
mw. M. P. H. Schuttevaêr-Oudegeest, Utrecht
H. R. Schwietert, Bilthoven
L. J. A. van Schijndel, Utrecht
prof. dr. G. A. Sedee, Utrecht
L. A. G. van Selm, Bunnik
F. Senne, Utrecht
H. L. W. Serné, Hilversum
mw. J. M. Serrée, Utrecht
mw. P. A. Serton-Meyer, Utrecht
J. N. Servaas, Maarssen
P. H. van Setten, Bunnik
S. H. Severijn, Utrecht
J. Seyffert, Utrecht
D. H. van Sichem, Utrecht
F. C. A. Sidler, De Bilt
H. J. Simonis, Utrecht
T. M. A. Simonis, Woerden
mw. F. M. Simons, Utrecht
C. Singerling, Utrecht
H. J. Singerling, Utrecht
mw. J. J. Singor-van Dijk, Maarssen
mr. C. van Slagmaat, Utrecht
mw. M. Slingerland, Utrecht
F. J. Slooff, Utrecht
B. P. van Slooten, Asperen
M. van Slooten, Utrecht
H. J. Slot, Utrecht
Slot BV, Utrecht
mw. G. C. van der Sluys, Utrecht
mevr. H. H. Sluijter, Utrecht
L. L. C. F. Sluyters, Leeuwarden
H. J. de Smedt, Utrecht
mw. R. A. Smid, Utrecht
mw. H. Smidts, Utrecht
P. R. Smink, Hoogland
A. M. Smit, Utrecht
drs. A. R. M. Smit, Nieuwegein
dr. E. J. Th. A. M. A. Smit, Utrecht
drs. F. Smit, IJmuiden
L. L. M. Smit
W. Smit, Doorn

W. Smit
drs. W. Smit, Hilversum
ir. W. M. O. M. Smit, Bilthoven
J. A. Smits, Maartensdijk
mw. W. Smitshuysen, Utrecht
E. Smorenburg, Zandvoort
A. W. Snel, Utrecht
F. H. B. Snel, Utrecht
mw. M. Th. Snel, Utrecht
mw. H. C. Snethlage-Hornstra, Utrecht
dr. D. P. Snoep, Haarlem
W. Soesbergen, Utrecht
F. de Soeten, Utrecht
G. H. de Soeten, Werkendam
R. M. Soeter, Utrecht
mw. van Spanje-van 't Hullenaar, Naarden
mw. A. P. H. M. Speet, Utrecht
W. Spies, Amsterdam
mw. M. K. M. Spit, Utrecht
mw. M. J. Spit-Damen, Utrecht
G. H. F. Spitsbaard, Utrecht
J. Spoor, Utrecht
mw. T. Springer-Stam, Zeist
Sprong b.v. Interieurarchitectuur De-, Utrecht
drs. C. H. Staal, Utrecht
E. Staal, Odijk
C. H. Staal, Utrecht
J. L. M. Staal, Veenendaal
mw. S. R. Staal, Utrecht
mw. M. E. Stades, Zeist
mr. J. J. Stael, Utrecht
C. J. Stam, Utrecht
mevr. H. P. Stammes-Smit, Doorn
mw. J. T. Stap-Starink, Utrecht
J. van Staveren, Utrecht
W. van der Steeg, Utrecht
mw. C. van der Steen, Utrecht
J. van der Steen, Utrecht
Steenkolenhandelsvereniging Holding n.v., Utrecht
M. van Steenwijk, Harderwijk
P. van Steenwijk, Utrecht
A. Stegeman, Utrecht
mw. G. J. aan de Stegge-Kerkhof, De Bilt
H. J. J. Steins, Utrecht
J. Stelling, Utrecht
R. Stenvert, Utrecht
R. A. Sterk, Utrecht
Stichts-Hollandse Historische Vereniging, Woerden
Stichtse Culturele Raad, Utrecht
dr. W. Stigter, Utrecht
F. J. Stinissen, Utrecht
Th. W. Stockschen, Utrecht
H. J. C. M. Stokkermans, Utrecht
W. P. G. Stokla, Maartensdijk
T. Stol, Amsterdam
Chr. Stooker, Zeist
W. Stooker, Utrecht
W. A. Stooker, Utrecht
dr. J. A. Stoop, Utrecht
W. A. Storm de Grave, Huis ter Heide
ir. J. A. Storm van Leeuwen, Utrecht
Th. J. van Straalen, Utrecht
A. van Straten, Utrecht
C. W van Straten, Utrecht
mr. J. D. M. van Straten, Utrecht
W. J. van Straten, Utrecht
Streekarchief Krimpenerwaard, Schoonhoven
Streekmuseum Rhenen, Rhenen
mr. F. M. Strengers, Utrecht
H. J. Stringa, Utrecht
mevr. E. J. Strobl-Swane
dr. J. E. A. L. Struick, Utrecht
G. Stuivenberg, Utrecht
drs. A. J. M. Sturkenboom, Driebergen-Rijsenburg
Stuyvenberg b.v., Bouwbedrijf-, Utrecht
mr. I. E. M. Sutorius, Breda
J. W. F. Swane, Utrecht
mw. M. W. J. Swane-de Vlam, Utrecht
W. C. J. Swanenburg, Eindhoven
mr. J. Swart, Rotterdam
mw. M. C. de Swart, Zeist
mw. A. Swertz, Utrecht
mevr. E. M. T. Swillens
M. J. Sypkens Smit, Utrecht

J. J. C. baron Taets van Amerongen, Renswoude
W. Takken, Leusden
F. G. Tap, Utrecht
R. Tap, De Bilt
W. A. Tap, Bilthoven
mw. L. H. Tapperman, Utrecht
prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, Driebergen-Rijsenburg
drs. W. J. van Tent, Hoevelaken
J. J. Terpstra, Utrecht
J. Th. Teunis, Utrecht
R. Thiëd, Utrecht
Thomas à Villanovaschool, Utrecht
H. W. Thomassen, Utrecht
W. Thoomes, Utrecht
P. Thorn, Baarn
Tiel Utrecht Groep, Utrecht
A. Tieleman, Nieuwegein
J. Timmer & M. C. Fuld, Utrecht
mr. W. A. J. Timmermans, Amsterdam
A. G. Toet, Utrecht
mw. L. van der Tol, Utrecht
mr. J. H. des Tombe, Utrecht
J. H. van Tongeren, Maarssen
C. B. van Tongerloo, Bilthoven
mw. drs. L. van Tongerloo, Zeist
mw. A. J. Tonneijck-Ligthart, Utrecht
mw. A. H. Toonen, Utrecht
J. M. Top, Utrecht
M. J. Top, Nunspeet
R. J. Top, De Bilt
mr. S. Torensma, Marum
mw. drs. J. E. Toussaint Raven, Odijk
mw. A. H. T. Tra Kranen-Angerman, Utrecht
L. A. van der Tuuk, Utrecht
H. G. I. baron van Tuyll van Serooskerken, Warmond
P. Tweehuysen, Hei- en Boeicop
jhr. drs. A. A. Twiss Quarles van Ufford, Vught

mw. A. H. Ulbrich, Bilthoven
dr. P. Ullersma, Driebergen-Rijsenburg
mw. M. Ullmann-Coebergh, Utrecht
mw. A. van Ulsen-Abcouwer, Oosterbeek
Universiteits Bibliotheek Kath. Universiteit, Nijmegen
Universiteitsmuseum, Utrecht
UT-Delfia b.v., Maarssen
J. M. Uppelschoten, Utrecht
Utrechts Landschap, Stichting Het-, De Bilt
Utrechts Monumentenfonds, Utrecht
Utrechts Nieuwsblad, Houten
drs. H. M. den Uyl, Gorinchem
H. J. J. Uijterwaal, Utrecht
R. J. C. W. Uyterwaal, Utrecht

V.V.V., Utrecht
mw. mr. M. J. Vaags-Kluitman, Utrecht
D. Valentijn, 's-Gravenhage
J. M. Valeton, Utrecht
H. O. W. van Valkenhoef, Barneveld
Th. van de Vathorst, Utrecht
mw. W. A. H. Vavra-van Greevenbroek, Nieuwegein
mw. M. C. van Veen, Utrecht

dr. T. van Veen, Utrecht
mr. J. H. van der Veen, Doorn
mw. A. C. van Veenendaal, Utrecht
mw. H. van Veenendaal, Utrecht
R. van Veenendaal, Amersfoort
Veenmuseum 'Op Hoop van Zegen', Stichting-, Vinkeveen
dr. J. A. G. van der Veer, Utrecht
Th. J. van der Veer, Utrecht
J. van der Vegt, Utrecht
F. J. A. van der Velden, Utrecht
N. A. van der Velden, Utrecht
mw. C. A. Velderman-Wienecke, Utrecht
M. Veldhorst, Bilthoven
S. Y. A. Vellenga, Utrecht
H. J. Velo, Maartensdijk
C. J. Vendrik, Utrecht
mw. H. J. Venema-Braam, De Bilt
I. J. P. Veraart, Utrecht
R. Verburg, Utrecht
mr. P. J. Verdam, Bilthoven
drs. J. P. Verdegaal, Hilversum
dr. J. A. Verduin, Maartensdijk
Vereniging Oud-Leiden, Leiden
H. H. P. Vergouwen, Utrecht
mw. M. Verhaar, Doorn
A. M. Verhey, Rotterdam
H. M. J. Verhoeckx, Prinsenbeek
J. Verhoeff, Utrecht
J. W. Verhoef, Maarssen
dr. J. G. Verhoeven, Utrecht
O. M. Verhorst, Heusden
A. C. Verkaik, Zeist
D. Verkerk, Utrecht
A. Verlaan, Vianen
mr. W. H. Verloop, Zeist
mw. M. Vermaas, Utrecht
J. F. M. Vermeer, Utrecht
S. Vermeer, Arnhem
A. G. Vermeul, Utrecht
dr. A. J. Vermeulen, Zeist
J. Vermeulen, Utrecht
mr. W. R. F. Vermeulen, Utrecht
mw. D. Vermeulen-Ponten, Utrecht
dr. C. Vernooy, Cothen
J. Verschoor, Utrecht
G. Versloot, Bunnik
mw. M. M. Versnel-Schmitz, Utrecht
Versteeg b.v., Aannemersbedrijf-, Utrecht
P. Th. Versteeg, Buren
mw. E. F. Versteegh, Utrecht
mw. T. Versteegh, Utrecht
O. M. D. F. Vervaart, Utrecht
C. Verwers, Utrecht
Verweij b.v., Elektrotechnisch Bureau-, Utrecht
C. Th. Verwey, Oss
J. Verweij, Breukelen
E. F. Vink, Utrecht
mw. mr. dr. J. C. H. H. de Vink, Utrecht
R. G. J. de Vink, Hilversum
mw. M. L. S. Vinkenborg-ten Cate, Utrecht
B. J. Visschedijk, Maarssen
dr. C. Ch. G. Visser, Utrecht
mw. drs. D. G. P. Visser, Utrecht
S. Visser, Utrecht
W. W. M. Visser, Nieuw Loosdrecht
S. Vlak, Utrecht
mw. drs. L. C. van der Vlerk, Rotterdam
drs. A. van Vliet, Zeist
D. van Vliet, Utrecht
K. van Vliet, Utrecht
P. van Vliet, Utrecht
P. D. van Vliet, Loosdrecht
mw. J. H. Vlijm, Utrecht
J. van der Vlugt, Houten
mw. T. P. Voermans-Jurriëns, Utrecht
F. J. N. Voest, Driebergen-Rijsenburg
mw. M. E. M. Vogelaar-Bakker, Utrecht
mw. A. A. Volkers-de Ruiter, Koudekerk aan den Rijn
H. W. J. Volmuller, Utrecht
mw. B. Vondeling, Utrecht
J. Vonk, Utrecht
B. Voogt, Utrecht
F. C. van de Vooren, Utrecht
P. J. Voorips, Nieuwegein
M. van der Voorn, Utrecht
C. J. van Vorstenbosch, Utrecht
dr. A. Vos, Bilthoven
B. L. Vos, Utrecht
mw. R. Vos-Beijerman, Utrecht
mw. drs. M. W. M. Vos-van Gortel, Utrecht
B. L. J. de Vos, Utrecht
A. van Vredendaal, Hilversum
mw. H. C. F. Vreeswijk-Hoogenboom, Oudewater
mr. J. T. H. M. de Vreeze, Utrecht
mw. P. S. Vreugdenhil, Utrecht
A. A. de Vries, Utrecht
D. J. de Vries, Utrecht
mw. G. de Vries, Utrecht
J. de Vries, Utrecht
dr. J. de Vries, Vinkeveen
W. L. de Vries, Doorn
Vroeger en Nu, stichting, Driebergen-Rijsenburg
mw. dr. M. van de Vrugt, Bilthoven
mw. dr. Th. A. Vijlbrief-Charbon, Dordrecht

Waalsteenfabrieken, n.v. Maatschappij tot Exploitatie van-, Wijk bij Duurstede
J. van Waaij, Maarssen
C. A. Wagenaar, Utrecht
dr. S. S. Wagenaar, Utrecht
mw. C. H. E. Wagenaar Hummelinck-Berkelbach van den Sprenkel, Brummen
M. J. F. Wagenbuur, Utrecht
Van Wageningen en de Lange, Utrecht
prof. dr. C. A. Wagenvoort, Amsterdam
A. J. O. van de Wal, Vinkeveen
prof. dr. H. T. Wallinga, Utrecht
P. Walma van der Molen, Velp
mw. J. C. Warnaar, Utrecht
mw. drs. G. J. G. M. Wassink, Utrecht
M. van de Water, Utrecht
L. G. Waterman, Utrecht
J. Weber, De Bilt
H. M. de Weerd, Venebrugge
mw. drs. S. J. Weide, Utrecht
P. A. J. van der Weide, Utrecht
L. M. Weijburg, Soest
mw. J. G. P. ter Welle-Heethuis, Gouda
dr. G. A. Wellen, Utrecht
prof. dr. C. B. Wels, Bosch en Duin
J. W. Wensink, Utrecht
mw. M. L. A. van de Werf, Bilthoven
P. J. K. van Werkhooven, Hilversum
P. B. M. Werner, Utrecht
A. H. C. van Wersch, Utrecht
C. H. G. M. Westbroek, Utrecht
mw. A. Wester, Utrecht
W. F. Westerhout, Utrecht
mw. G. A. Westermann-Meyer, Bilthoven
mw. J. A. H. Westers, Utrecht
prof. dr. V. Westhoff, Groesbeek
R. M. van Westrhenen, Bilthoven
mr. J. M. Weststeyn, Gouda
mr. H. S. Wiarda, Zeist
B. G. Wiegeraad, Maarssen
W. J. F. Wieman, Culemborg
P. Wienand, Belecke (BRD)
J. H. Wieringa, Bunnik
mw. M. Wiertsema-Schipper, Bilthoven

mw. E. Wiesman-van Veluw, Groenekan
mw. M. Wieteler-Heystee, Utrecht
mw. J. Th. Wigbold-van Berkel, Utrecht
C. J. Wildschut, Utrecht
dr. J. Wilschut, Lutten
mw. P. J. A. Wildschut-Hordijk, De Bilt
mw. E. G. Wildschut-Ruymschoot, Utrecht
mw. W. K. M. Wilke-van Riet, Oud-Zuilen
Willemars b.v., Utrecht
dr. C. H. Willemse, Baarn
mr. G. J. L. van Willigenburg, Oegstgeest
P. L. van Willigenburg, Wijk bij Duurstede
W. P. C. van Willigenburg, Utrecht
mw. M. J. H. Willinge, Utrecht
mw. drs. C. C. S. Wilmer, Utrecht
P. Wilmink, Leusden
G. A. van der Wilt, Utrecht
J. J. H. A. Wilten, Leersum
E. Wiltink, Utrecht
mr. G. J. J. van Wimersma Greidanus, Eindhoven
H. J. M. Winkelman, Utrecht
jkvr. prof. dr. J. M. van Winter, Utrecht
H. Wisman, De Bilt
drs. H. Wissink, Oud-Zuilen
H. C. de Wit, De Bilt
J. E. de Wit, Utrecht
mw. L. B. de Wit, Utrecht
P. S. A. de Wit, Odijk
fam. De Wit-Donkersloot, Utrecht
mw. J. M. Wittema-van Koten, Utrecht
G. Witteveen, Doorn
mw. A. Witvliet-van de Berg, Utrecht
F. Witzel, Nijkerkerveen
Woerden Bouw- en aannemingsmij., Woerden
H. Th. G. Woertman, Woerden
R. J. Wols, Breda
mw. A. R. Wolters-de Jong, Utrecht
dr. D. Wolvius, Utrecht
Woonbrink Architectuur, Utrecht
B. van der Woord, Bilthoven
H. L. van der Woord, Baarn
J. W. Worst, Driebergen-Rijsenburg
C. J. Wouda, Nieuwegein
D. van Woudenberg, Utrecht
mw. J. H. A. W. F. van Woudenberg, Utrecht
dr. O. J. Wouters, Utrecht
mw. drs. J. R. van der Wurf-Bodt, Utrecht
W. A. Wijburg, Utrecht
G. van Wijk, Bilthoven
mw. J. A. E. van Wijk, Utrecht
mw. G. L. van Wijk-de Ruiter, De Meern
mw. M. Wijminga, Maarssenbroek
drs. J. S. Wijne, Utrecht
mr. H. A. M. Wijnne, Utrecht

dr. J. Zaal, Rotterdam
mw. M. J. Zandstra-van Dijk, Nieuwegein
J. P. de Zeeuw, Bussum
dr. B. J. M. Zegers, Utrecht
C. J. van Zelm, Utrecht
mr. E. M. van Zelm, Utrecht
H. L. van Zelm, De Bilt
drs. W. L. L. van Zenderen, Utrecht
A. T. van der Zeijden, Utrecht
W. G. van der Zeijden, Utrecht
ir. H. Zeydner, Baarn
W. J. M. van Zeijst, Groningen
dr. S. B. J. Zilverberg, Amstelveen
D. van Zoelen & Zn b.v., Aannemersbedrijf-, Utrecht
mw. G. van Zoelen, Utrecht
R. Zoetbrood, Utrecht
T. H. van Zundert, Utrecht
F. van Zutphen, Nieuwegein
H. van Zuylen, Utrecht
M. M. van Zuylen, Utrecht
H. Zwaagman, Utrecht
mw. E. J. Zwager-Gehner, Utrecht
W. Zwanikken, Utrecht
F. A. Zwarts, Maartensdijk
H. W. Zweers, Teuge
K. Zweije, Bilthoven
W. H. Zweije, Bilthoven
J. C. Zijffers, Veenendaal
C. W. van Zijl Czn, De Meern
J. J. M. van Zijl, Utrecht
M. I. M. van Zijl, Houten
mw. M. van Zijl-Koppens, Utrecht
J. A. van Zyll de Jong, New Foundland (Can.)

Oud-Utrecht
Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis van de geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

De contributie over het verenigingsjaar 1990 bedraagt *f* 47,– te voldoen na ontvangst van een acceptgirokaart. CJP-houders en zij, die 65 jaar en ouder zijn, behoeven niet meer dan respectievelijk *f* 30,– (CJP-houders) en *f* 41,– (65 +) te betalen.
De leden ontvangen de in de loop van hun lidmaatschapsjaar verschijnende Maandbladen, een Jaarboek en eventuele andere publicaties.
Inlichtingen: Vereniging Oud-Utrecht, p/a Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, telefoon 030-71 18 14, alsmede bij mevrouw C. de Leeuw (ledenadministratie), Zebraspoor 63, 3605 GD Maarssen, telefoon 03465-7 09 40.
Werft leden! Vraagt folders bij een van de hiervoor genoemde adressen.